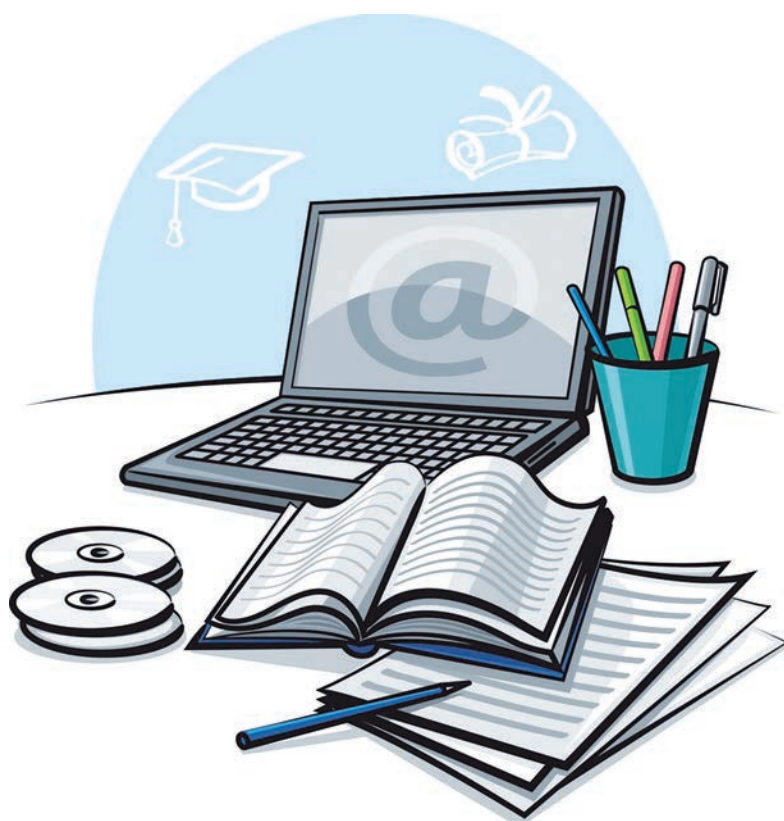

АДАБИЯТ 7

*Жалпы орто билим берүүчү мектептердин
7-классы үчүн окуу китеби*

Жаңы басылым

Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү
министрлиги басууга сунуш кылган

ТАШКЕНТ
2022

УЎК 821.512.154(075.3)
КБК 83.3(5Кир)я72
Т 33

Түзүүчүлөр:

М. Темирова, М. Сотволдиев, Г. Темирова

Пикир жазгандар:

М. Сулайманова – Андижан мамлекеттик университетинин Кыргыз тили жана адабияты багытынын улук окутуучусу, филология илимдери боюнча философия доктору (PhD).

Г. Маматхалилова – Андижан облусунун Жалакудук районундагы 29-жалпы билим берүүчү мектептин кыргыз тили жана адабият мугалими.

М. Каламбекова – Андижан облусунун Коргонтөбө районундагы 29-жалпы билим берүүчү мектептин кыргыз тили жана адабият мугалими.

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР:

– окуп түшүнүү

– чогуу талкуулайбыз

– сөз бермет

– суроолор жана тапшырмалар

– акыл куржунуңарга

– топ менен иштейбиз

– ойлоп көргүлө

– үйгө тапшырма

– оюн сабак

– өз алдынча аткаруу үчүн тапшырмалар

– класста аткаргыла

– адабият теориясынан

Оригинал-макет «O'zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө даярдалды.

Республикалык максаттуу китеп фонду
каражаттары эсебинен басылды.

ISBN 978-9943-8371-3-3

© Республикалык билим берүү борбору, 2022.

МАЗМУНУ

Киришүү 7

АДАМ, ЖАРАТЫЛЫШ, ӨЗГӨЧӨЛҮК

ЭЛДИК ЭПОСТОР

«Кожожаш» эпосу.....	10
Адабият теориясынан. Миф жөнүндө түшүнүк.....	40
«Эр Табылды» эпосу.....	41
Адабият теориясынан Эпос жөнүндө түшүнүк.....	56
Алыкул Осмонов.....	57
«Адамзат».....	58
«Комуз».....	60
Жоомарт Бөкөнбаев.....	61
«Жаштык кез».....	62
«Эмгек».....	63
Аскад Мухтар.....	64
«Көңүл».....	65
«Балалык».....	66
Уйкаштык жөнүндө түшүнүк.....	69
Эрнест Хемингуей.....	69
«Чал жана деңиз».....	71

КӨЗҮМДҮН КАРЕГИНДЕСИҢ, АТА ЖУРТ

Надырбек Алымбеков.....	77
«Ата Журтка айтарым».....	78
Батма Абдухамидова.....	79
«Тыт».....	80
«Сыйкырдуу белек».....	84
Адабият теориясынан. Новелла жөнүндө түшүнүк.....	88
Турсунбай Адашбаев.....	89
«Мекен ыргагы».....	90
«Өзбекстан».....	90
Азада Бегимкулова.....	91
«Ата Журттун топурагы».....	92
Расул Гамзатов.....	94
«Эне тил».....	95
Адабият теориясынан. Ыргак (Ритм).....	98

ӨТМҮШТҮН ЖАҢЫРЫКТАРЫ

Алишер Навои	99
Казалдар.....	101
Казал жөнүндө түшүнүк	104
Токтогул Сатылганов	105
«Насыят»	108
«Санат»	112
Төлөгөн Касымбеков	117
«Келкел».....	119
Ашым Жакыпбеков.....	130
«Айкашка»	132
Осмонкул Бөлөбалаев	146
«Бизден мурда өткөндөр»	148
«Уялам».....	151
Адабият теориясынан. Айтыш тууралуу түшүнүк.....	153
Пиримкул Кадиров	153
«Коркунучтуу жолугушуу».....	155

ТҮРКҮН КӨРҮНҮШТӨР

Аалы Токомбаев.....	159
«Жараланган жүрөк».....	161
Касымалы Баялинов	175
«Курман жылга»	176
Чыңгыз Айтматов.....	189
«Бетма бет»	190
Адабият теориясынан. Повесть жөнүндө түшүнүк.....	195
Жалил Садыков.....	196
«Манастын уулу Семетей»	197
Султан Раев.....	207
«Эмне дейм сизге, эжеке...»	208
Икбал Мырза.....	212
«Асыраймын, Журтум!»	214
«Тынчтык»	215
Антон Павлович Чехов	217
«Хамелеон».....	218
Аңгеме жөнүндө түшүнүк.....	222

Киришүү

Бул темадан биз төмөнкүлөрдү билип алабыз:

- турмуштун көп түрдүүлүгү жана аны адабиятта көркөм чагылдыруу;
- көркөм адабияттын башкы касиети – образдуулук жана көркөм образ;
- көркөм адабияттын жалпы адамзаттын турмушундагы орду.

Турмуш – бул аябай кеңири түшүнүк. Адамдын жашоосу, тагдыры, башкалар менен болгон мамилеси, кумурсканын оозуна жем тиштеп баратканы, суунун шылдырап агып жатканы, көк асманда канаттуу куштун учуп кетип атканы, өткөн тарыхтын бир окуялары – кыскасы ушундай нерселердин баары турмуш. Адабият мына ошол турмушту чагылдырат. Турмуш канчалык көп түрдүү, кызык, кайгылуу, кубанычтуу болсо, аны чагылдыруу да ошондой көп түрдүү болот.

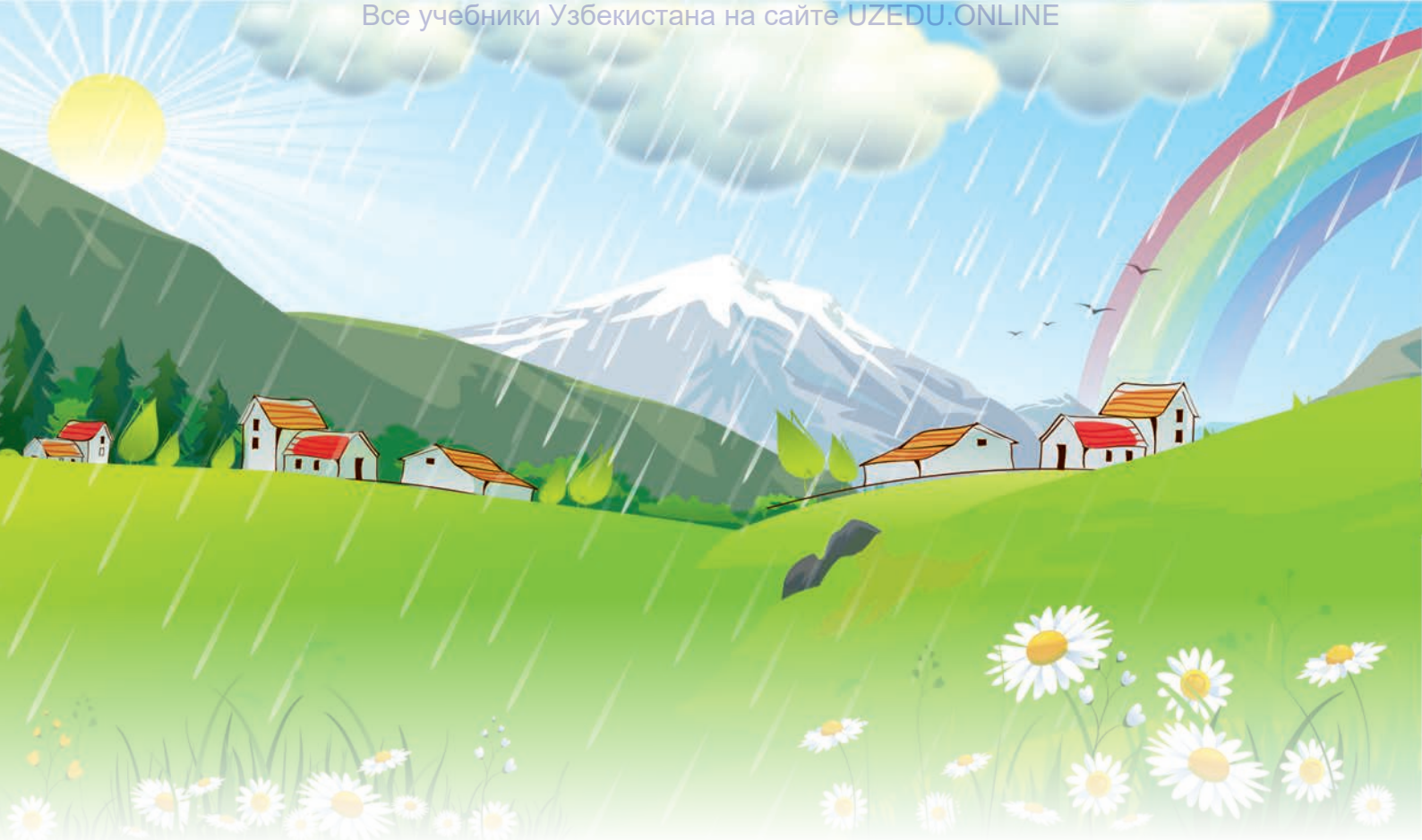
Жазуучу тарыхый окуялар тууралуу баяндайбы, өзү көрүп-билбеген нерселер тууралуу жазабы, же жан-жаныбарлардын жашоосун сүрөттөйбү – алардын баары ишенимдүү болушу керек. Турмуш ишенимдүү чагылдырылганда гана чыгарма кызыктуу болот. Кээ бирлер бул же тигил чыгарманы окуп жатып, өзүнө же өзү билген адамдарга окшош каармандарды табат, куду эле тигил же бул кишини жазып койгонсуптур деп калышат. Мына ушулардын өзү чыгарманын турмуштан алынганын, ишенимдүү чагылдырылганынын бир гана көрүнүшү эсептелет.

Адабият – бардык өнөрдүн (искусствонун) ичинен турмушту, адамды, айлана-чөйрөнү кенен-кесири чагылдырып берген сөз өнөрү. Көркөм чыгарма адамдардын баарына бирдей даражада жеткиликтүү да, түшүнүктүү да болот. Ал ошол бардыгына жагымдуулугу, жугумдуулугу аркылуу искусствонун башка түрлөрүнөн айырмаланат.

Адабият деген эмне? Адабиятта эмнелер чагылдырылат? Ал кандай болушу керек? Эмне үчүн адамдар көркөм чыгарманы сүйүп окушат?

Адабияттын предмети адам жана анын турмушу болгондуктан, ал адамдык түбөлүктүү асыл нарктарга, инсандык адеп-ахлакка үндөөдөн талбайт. Жамандык-жакшылыкты таанытып, адамды туура жолго ээрчитет. Элдик бийик идеалдарга үндөйт. Кооздукту, сулуулукту таанытат. Мына ошентип, ал адептүүлүктү, эстетикалык табитти калыптандыруу кызматын аткарат. Кыргыз адабияты кыргыз элин жакындан таанытып, тили менен кошо элдин көркөм ой байлыгын, ажайып, аруу дилин, жалпы эле маданиятын түшүндүрүүдө чексиз кызмат өтөйт.

Балдар, сүрөттөн эмнени көрүп турасыңар? Ооба, жамгыр. Жамгыр... Силер жогоруда анын фотосүрөттүн көрдүңөр. Ал эми музыка анын ыргактарын, дабышын, күүсүн үнгө салып берет. Адабият менен илим бул кубулушту сөз менен айтат. Илим жамгыр жөнүндө минтип түшүндүрөт: «Жамгыр – жаан-тамчы түрүндө жер бетине түшүүчү атмосфералык суу. Жаан, адатта, муздак тамчылар менен муз кристаллдарын 0° тан төмөнкү температурада кармап турган аралаш булуттардан жаайт».

Адабиятта илимден айырмасы – көркөмдөп сүйлөйт, сөз тандап, жандандырып, көркөм сөз каражаттарын колдонуп, сүрөттөп, же баяндап берет. Белгилүү акын Алыкул Осмоновдун Жамгыр жөнүндөгү ырынан эки сап мисал келтирип өтөлү:

«Жамгыр жаады, жамгыр жаады шатырап,
Күн күркүрөп, чарт-чурт этип чатырап».

Ал эми Ч.Айтматов табияттын ошол кубулушун төмөнкүчө сүрөттөйт: «Мына ошондо нөшөр төктү дейсиң! Тим эле челек-теп куйгандай төгүп жиберди. Канчадан бери жаабарган эсесин чыгара төктү. Жер силкинип алды, көлчүк көбөйүп, бети көбүктөнүп көөп чыкты. Ал анан кара нөшөр жинденгендей, албууттанып... Гималай мөңгүсүнөн алып келген салкынын ысык жерге жапшыра төгүп кирди... Сабалаган жамгырдын арасында Абуталип суучулдардай кол булгалады... Жамгыр кандайча жаабасын алакандагы сымап сыңары токтой албай ылдый чуркайт, аң-жарларга куюлуп кетет. Шатырап келет да, шаркырап жок болот. Нөшөр башталгандан кийин бат эле жылга-нуктарга кыяндан суу толуп чыкты, көбүктөнүп, жошолонуп, өктөмдөнүп акты». Ошентип, жогорку мисалдардан сөз өнөрүнүн негизги материалы образ, образдуулук жана көркөм тил экени көрүнүп турат.

Адабиятты эмне үчүн «сөз өнөрү» дейбиз? Адабияттын илимден айырмасы кандай? Эми түшүндүрөбү, балдар? Оюңарды айткыла.

Албетте, искусствонун, анын ичинде көркөм адабияттын эң айырмалуу белгиси – бул анын образдуулугу. Образдуулуктун касиети миңдеген жөнөкөй сөз менен бере албаган нерсени кыска жана так, элестүү бергендигинде. Көркөм өнөр чыгармасын карап, окуп же көрүп отурганда анын таасиринен кубанычка батабыз, кайгырабыз, мына ошону жараткан нерсе да ушул образдуулук. Манас баатырдын ким экендигин жана анын кандайлыгын таасирдүү жана жеткиликтүү берүү үчүн сырткы көрүнүшү «мурду тоонун **сеңирдей**», «айбаты **албарс** темирдей», «муруту чөлдүн камыштай», «карарышы – түн, бүркөлүшү – кайра жаар күн» дегендей образдуу сөз айкаштары менен сүрөттөлөт.

сеңир – тоонун урчуктанган бийик кыры

албарс – өтө курч болот (металл)

Ал эми образ образдуулуктун бир көрүнүшү. Жазуучу өзүнүн чыгармада берейин деген оюн кандайдыр бир адамдын, же жаныбарлардын, буюмдардын айланасына топтойт, ошолордун жүрүш-турушун, мүнөзүн, психологиясын көрсөтөт. Образ – адамдын искусстводогу чагылдырылышы. Дал ушул образ көркөм өнөрдү илимден айырмалап турат.

Маселен, Ч.Айтматов «Бетме бет» повестинде окуяларды негизинен эки каармандын – Сейде менен Ысмайылдын айланасына топтойт, ошол экөөнүн башка адамдар менен болгон мамилесин, ички-тышкы кагылышуусун, турмушка, жашоого болгон түшүнүктөрүн көрсөтүп, алардын сырткы келбетин, жүрүш-турушун, демек образын ар бир деталда, эпизоддо ачып отуруп, акырында бир үй-бүлөгө уюган максаты-ниети бир эки адам эки башка көз караштагы, эки ача жолдогу киши катары чыга келет.

Демек, адабиятта турмуш образдар жана образдуулук аркылуу чагылдырылат.

Тигил же бул чыгарманы жаратыш үчүн акын, жазуучу, же ырчы материалды кайдан алат? В.Г. Белинский: «Искусствоведнүн түбөлүктүү үлгүсү – табият, табияттагы өтө улуу, өтө сыймыктуу нерсе – адам» дейт. Ал эми өзбек адабиятынын XX кылымда жаралган жаркын жылдызы, акын жана адабиятчы Абдулхамит Сулайман уулу (Чолпон): «Адабият чын маанисинде өлгөн, соолуган, өчкөн, жаралуу жүрөктөргө дем берүү үчүн тулку боюбузга, каныбызга чейин сиңген кара балчыктарды тазалоочу, жүрөк кирлерин жуучу таза агартуу суусу, бети чыбырчыктаган күзгүлөрүбүздү жарык жана тунук кылуучу, чаң жана топурактар толгон көздөрүбүздү жууп, тазалоочу булак суусу болгондуктан да бизге абдан керек», – деп айткан. Кыскасы, баяндала турган окуяларды, адам мүнөзүн адабият ириде турмуштан алат. Адабият окурмандарга турмуштун, жашоонун, адамдын кандай экендигин түшүндүрүп берет. Бирок ошол турмуш көрүнүшүн сүрөттөөдө жазуучу фотосүрөтчү сыяктуу көргөн нерсенин сүрөтүн гана албастан, ага өзүнүн жекече алымча-кошумчаларын киргизет, айрым ичинен «токуп» чыгарган окуяларды, образдарды, сүрөттөөлөрдү кошот. Ансыз адабият жансыз жана кызыксыз болуп калат. Ошондуктан да К.Федин: «Көркөм чыгармада турмуш чындыгы чыгармачылык фантазия аркылуу берилет», – деп бекеринен айтпаса керек. Ал эми Гёте өзү катышпаган бир да чыгармасы жок экенин, бирок ошол эле учурда турмушта эмне көрсө, анын баарын ошол калыбында жаза бербегенин эскерет. Демек, турмуш адабиятта ар кыл формада, ар кандай өң-түстө сүрөттөлөт.

Ошентип, адабият тирүүлүк бар кезде биз, адамдарга кызмат өтөп түбөлүк жашай берет.

Сөз касиети (сөз салты) адам наркы менен бирге.

Таблицаны толтуруп жазгыла

№	Учкул сөздөр	Сенин түшүнүгүң	Өз кебиңе кошуп сүйлө
1.	«Адабият – элдин аң-сезими, жарыгы, жемиши, алардын жашоо турмушу» (В.Г.Белинский)		
2.	Адабият «адамтаануу» (М.Горький)		
3.	Адабият «турмушту көрсөткөн күзгү» (Н.Г.Чернышевский)		
4.	«Китеп – адамдарды байланышырат» (Ч.Айтматов)		
5.	«Тил баштаган – эл баштайт» (элдик макал)		

Бир эле көрүнүштү илим кандай түшүндүрөрүн жана жазуучу кандай жазарын топтордо изилдөө. Мисалга, «Күн» деген теманы (же башка темаларды) алгыла да, бир топ – астрономдор, бир топ – биологтор, бир топ – физиктер, бир топ – математиктер, бир топ – сүрөтчүлөр ж.б. болуп, алардын изилдөөлөрүн кыргыз акындарынын «Күн» темасындагы ырлары менен салыштыргыла.

1. Силер, балдар, кайсыл бир чыгарманы окуп жатып каарман менен кошо кейиген, же кубанган, же ыйлаган, же кимдир бирөөнү жек көргөн учурларыңар болду беле? Качан? Кайсыл китепти окуганда?
2. Орус элинин жазуучусу жана ойчулу Н.Г. Чернышевский адабиятты «турмуштун окуу китеби» деген, силер бул сөздүн маанисин кандай чечмелейсиңер?

1. «Турмуш жана адабият» деген темада эссе жазуу.
2. Улуу адамдардын адабият тууралуу айткандарын жазып келүү.
3. Бир чыгарманы мисалга алып, ошол чыгармада турмуш кандай чагылдырылганын оозеки айтып берүү.
4. Өзүңөр бир чыгарма жазып көргүлө жана анда эмнени көрсөтүүгө аракет кылганыңарды баяндагыла.

АДАМ, ЖАРАТЫЛЫШ, ӨЗГӨЧӨЛҮК

Элдик эпостор

«Кожожаш» эпосу

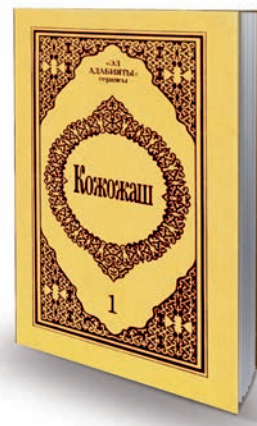
Бул темадан биз:

- адам баласы менен жаратылыш ортосундагы байланышты, адеп-ахлактык мамилени, жаратылышка кыянаттык кылбоону, табиятты асыроо ар бирибиздин атуулдук милдетибиз экендигин үйрөнөбүз;
- миф жөнүндө түшүнүккө ээ болобуз;
- чыгарманы окуп, чогуу талдайбыз.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБИЗ

«Кожожаш» дастанынын оозеки чыгармаларда өзүнчө орду, башка эпостордон айырмаланып турган белгиси бар. Бул өзгөчөлүк адам менен жаратылыштын татаал байланышын элдин байыркы түшүнүгү менен кароо аркылуу ачыгыраак байкалат. Байыркы адамдардын түшүнүгү боюнча табиятта жашаган ар кандай жан-жаныбарлардын, тоо-таштын, суунун колдоочусу бар. Ошондой эле алар ар кандай сыйкырдуу күчтөргө ээ деп эсептешкен. Анан ошол күчтөрдүн алдында адамды алсыз деп ойлошуп, эгер ал ченемден чыгып, ыйман-ынсабын тебелеп, ашыкча сугалактык кылып, өз напсисин

ашкере агытып жиберсе, адам өз жазасын тартууга тийиш деген идея, түшүнүк толгонткон. «Кожожаш» эпосуна элдин ошол *тотемдик* (адамдарды кандайдыр бир жандыктар же башка буюмдар менен теги, каны бир болгон, же ошондон келип чыккан деген түшүнүк) жана *анимистик* (ар кандай нерсенин жаны, колдоочусу бар, Жараткан баарын башкарып турат деген көз караш) идеялары терең синген.

Жаратылыш эмне? Адам ага кантип өз таасирин тийгизет? Илгери ата-бабаларыбыз кайсыл кесиптер менен күн көрүшкөн? Мергенчилик кесиби жөнүндө эмнелерди билесиңер? Мергенчилердин курал-жабдыктары эмнелер?

Эпостун толугураак жана көркөмдүк жактан жогору турган вариантын кыргыздын көрүнүктүү акыны Алымкул Үсөнбаев айтып берген.

КОЖОЖАШ

(элдик эпостон үзүндү)

Бет ачар

Кыргыздын урук ичинде
Кытай деген эл эле.
Жердеп жаткан жерлери
Таластын башы Каракол
Керилген кең сай, төр эле.
Атасы мунун Карыпбай,
Баласы мерген болду деп,
Кошула көчүп бир жүргөн
Жыйырма түтүн эл эле.
Мерген болду Кожожаш
Бир атадан жалгыз баш.
Кызыгы кыйын мылтыктын,
Айлына келбей бир айча,
Түнөгү болгон аска-таш.
Кийгени – кийик териси
Мага десе жүз болсун,
Бирөөн койбой терүүчү.

Атып салып кийикти,
 Айлына кабар берүүчү.
 Мергендиктин пайдасын
 Жыйырма үч кытай көрүүчү.
 Мергендиги ашынган
 Карыптын жалгыз баласы,
 Мылтык жакка калганда,
 Артык мунун чамасы.
 Айлына турбайт күнүгө,
 Жүргөнү – тоонун арасы.
 Күнүгө кийик этин жеп,
 Элинин тынган санаасы...

Эпос мына ушундай кадыресе турмуштун жөнүн баяндап, бир элди баккан азамат жигит жөнүндө, анын адис мерген экендигин баяндаган «Бет ачар» (кириш сөз) менен башталат. Мындан кийинки «Каракожонун кызы Зулайка», «Кожожаштын Зулайкага үйлөнүүсү» деген бөлүмдөрдө Зулайканын жигиттен жигит тандап, өзүнө тең болор жар табуу үчүн жигиттерге тапшырма берип, эрегиш-мелдеш өткөрүп, анда эч бир кишинин колунан келбеген иштерди бир гана:

бараң – мылтык

Алты сайлуу **ак бараң**,
 Айлында бир күн жатпаган.
 Ак бараңдай мылтыкты,
 Кара жонун ойдуруп,

Кызыл алтын чаптаган, – деп, Кожожаш деген жигит бардык тоскоолдуктарды жеңип чыгып, Зулайкага үйлөнөт.

Эмне деп ойлойсуңар, Зулайка жигиттерге кандай тапшырмаларды берген? Кожожаш ал тапшырмаларды кантип жеңди? Оюңарды далилдегиле.

Ошентип, бири-бирин татаал сынактан өткөрүшүп, арзып кошулушкан эки жаштын үй-бүлөлүк турмушу башталат. Үйлөнүүнүн алгачкы күндөрүнөн тартып эле Кожожаштын мурдагыдай мергенчилик кылып, табияттын жан-жаныбарларын атуусуна аялы каршы чыгат. Бирок Кожожаштын түнү түшүнөн, күнү оюнан мергендиктин ышкысы, аңчылыктын кумары кетпейт. Ушундай күндөрдүн биринде Кожожаш аян берчү түш

көрөт: мурдагыдай жолу шыдыр болбой, кийик таппай убараланып жүрүп, акырында:

Ак тоскоктун алдынан,
 Көк тоскоктун үстүнөн.
 Отуз улак, кырк **чебич**
 Жуушаганын көрүпмүн.
 Далдага жылып кирипмин,
 Аттан түшө калыпмын.
 Белиме кайыш кол **чидер**,
 Атты тушай салыпмын.
 Ченебей дары куюпмун,
Сүмбөлөп отту урупмун.
 Көрүнгөн эчки баарысын,
 Түгөл атып кырыпмын.
 Атып салып баарысын,
 Аска таштын башында,
 Дагы калды бекен деп,
 Жана карап турупмун.
 Түндөгү көргөн түшүмдө,
 Ушундай жорук кылыпмын.
 Этегине калганда,
 Адам уулу бара албас,
 Асман жакын кабарлаш,
 Ак **жалама** боорунда,
 Ылдый тартып түшө албай,
 Өйдө тартып чыга албай,
 Өзүм жалгыз турупмун.
 Түшүмдөн чочуп коркупмун,
 Кук эткен кузгун, карга жок,
 Жалама зоо-асканын
 Ортосунда турупмун...

чебич – эчкинин
 бир жаштан
 өткөн ургаачысы

чидер – атты үч
 буттап тушоого
 ылайыкталып кайыштан жасалган
 тушамыш

Сүмбө –
 мылтыктын
 дарысын салуу
 үчүн колдонулган
 таякча

жалама – илинер
 урунчугу жок
 жылма

Шыкаалаганын жаздым атпаган мергендин түшү ушундайча аяктайт.

Зулайка аны жамандыкка жоруйт. Дал ушул кезде Кара үнкүрдө жаткан Суречки да түш көрөт: Кожожаш анын улактарын түгөл кырып, тукумун үзөт, Суречки текеси Алабашка бул жерден кетүү жөнүндө оюн кан какшап айтат. Алабаш көнгөн жерден, жакшы жайыт, жашыл түздөн кеткиси келбейт. Бирок баары бир Суречкинин кеңешине көнүп, Алабаш жерден жер кыдырып, ашуу ашып, суу кечип жакшы жер таппай коёт.

Кожожаш суречкиге ант берди

тараза жылдыз –
жылдыздын аты

супа салуу – таң
агара баштоо,
таң куланөөк
болгон кез

керимсел – ысык
жел

чарык –
малдын чылгый
терисинен
жасалган бут
кийим

кумдак –
мылтыктын арткы
жазы бөлүгү

ак тасма –
эчкинин ийленген
чылгый териси-
нен кесилип
алынган кайыш

көмүлдүрүк –
ээрди артка
кетирбес үчүн
басмайылга
бекитилүүчү
кайыш

Таң агарып атканда,
Тараза жылдыз батканда.
Суюлуп жылдыз бөлүнүп,
Супа салып агарып,
Таң белгиси көрүнүп.
Асманда торгой чулдурап,
Ак куурай башы кыбырап,
Таң шамалы жел салкын,
Керимсел жүрүп жымырап.
Түрлүү жандар ойгонуп,
Ордунан туруп кыбырап.
Уларлар ташта чукулдап,
Жандын баары ойгонуп,
Жарык жерге таралып.
Карыптын уулу Кожожаш,
Качантан бери чыга элек,
Кайгы ичине камалып.
Төшөктөн тура барды эми,
Алтын туяк, жез билек,
Атын кармап алды эми.
Булгаары таман чоң **чарык**,
Бутуна чырмап таңды эми.
Бүтүн кайыш кең кесе,
Белине байлап салды эми.
Ок-дарыны көп кылып,
Оголо көп алды эми.
Казанга сууну жылытып,
Бараңды таза жууду эми.
Кумдакка салып тазалап,
Ак тасма менен бууду эми.
Көмөлдүрүк узартып,
Куюшканын кыскартып,
Кош олоңун бек тартып,
Атына мерген минди эми.
Кожожаш тоого чыгарын,
Зулайка сулуу билди эми.
Колтуктап атка мингизип,
Зулайканын мергенге:
– «Дагы койсоңчу», – деген бир кеби.

Кылып жүргөн өнөргө,
 Кызыган мерген болобу?
 Алты сайлуу бараңды,
 Оң далыга илди эми,
 «Кайыр кош» деп калкына,
 Кош айтышып жалпыга,
 Ашыккансып аттанып,
 Адуулап мерген жүрдү эми.
 «Ачылсын жолуң мерген – деп,
 Уругуң кытай элден – деп.
 Кайберен этин жегизген,
 Карыпбайдын жалгызы,
 Ушул элдин бактысына берген» – деп.
 Зулайканын сөзүнө,
 Кайрылып мерген калбастан,
 Анын тилин албастан,
 Атып жүргөн жерим – деп,
 Ала-Тоону бет алып,
 Аттанып мерген жөнөдү.
 Кызыл кыя, аска таш,
 Кытайлардын Кожожаш,
 «Төө таман мерген – деп,
 Төгөрөктү көргөн – деп,
 Канча да болсо кийикти,
 Көрүнгөнүн терген – деп,
 Аскадан аткан кийиги,
 Алдына кулап келген» – деп.

төө таман –
 көп басканда
 арыбаган,
 чарчабаган киши

Инсерт таблицаны толтургула.

Билем (V)	Жаңы билимге ээ болдум (+)	Мурдагы билимге каршы келет (–)	Түшүнбөдүм, талкуулоого туура келет (?)

1. Мергенчиликке Кожожаш өзүн кандай даярдады?
2. Кожожаш ууга чыгарда мылтыгын кандай даярдады?
3. Кожожаш аңчылыкка жөнөп кетерде минген атын кандай даярдады? Кыргыздар эмне үчүн «Ат – адамдын канаты» дейт?

1. Кожожаш түшүндө эмнелерди көрдү? Эмне үчүн ал көргөндөрүн жамандыктын аяны деп эсептеди?
2. Зулайка эмнеге Кожожаштын түшүн жамандыкка жоруйт. Кыргыздар «түштү жамандыкка жорубайт» дейт эле го?
3. Сур эчки кандай түш көрдү? Ал түшүнөн кийин кандай жыйынтыкка келди?
4. Эмне үчүн жаратылыштын эки жаныбары – адам жана эчки бир убакта түш көрүп атат?

Оңко – мергендер канча кийик атканын санап жүрүшөт, же санын билбей калат дешет. Ошол бир мерген миңинчи кийикти атканда ал жаныбар төрт аягын асманга карап тыбырчылап жан берет дешкен. Кээ бир мергендер ушундан кийин кийик атуусун токтоткон, кээ бири экинчи оңкого жетемин, үчүнчү оңкого жетемин деп кызыга берип, бир кырсыкка кабылат деген ишеним бар.

1. Тексттеги таң агарган мезгилдин сүрөттөлүшүн жаттагыла?
2. «Мен көргөн таң» деген темада өз алдыңарча этюд жазгыла? Интернеттен таң атып келе жаткандагы Өзбекстандын көрүнүшү тартылган фотолорду тапкыла?
3. Айтуучу Кожожашты кандай мүнөздөйт?
4. Адамдагы «шашмалык» деген сапатты кандай түшүнөсүңөр?

* * *

Кыркалай чаап аралап,
 Кыйла жерге барды эми.
 Кылт эткен кийик таба албай,
 Агарган мөңгү аска таш,
 Аралай чапты Кожожаш,
 Андан кийик таба албай,
 Кечки бешим, күн эрте,
 Берекем кандай учту – деп,
 Бейлим кандай кетти – деп,
 Бешимге чейин бир жан жок,
 Куру жүрсөм эппи – деп,
 Түгөнгөн кийик тоо малы,
 Дүргүп кайда кетти – деп.
 Ар убактан, бир убак,
 Атып жүргөн жерим – деп,
 Ачылбай жолум менин – деп,
 Ак Соң-Көлдүн белине,
 Кожожаш сабап чыкты дейт.
 Андан кийик таба албай,
 Катуулап жүрүп кыркалап,
 Ак-Тоскоктун алдынан,
 Көк-Тоскоктун үстүнөн,

Отуз улак, кырк чебич,
 Жуушаганын көрдү дейт.
 Кара-Үңкүрдүн жеринен,
 Ак-Тоскоктун төрүнөн,
 Жайылып аткан кенинен,
 Көрө салып Кожожаш,
Кабакка жылып кирди дейт.
 Аттан түшө калды дейт,
Күдөр кайыш кол чидер,
 Курай тушап салды дейт.
 Койнунда кайыш кутуну,
 Койнунан сууруп алды дейт.
 Ченебей дары куйду дейт,
 Сүмбөлөп окту урду дейт.
 Жетим сүмбө жеткирип,
 Узун сүмбө өткүрүп,
 Кулак отун сайды дейт.
 Бир басканда от ал – деп,
 Куп талкалап алды дейт.
 Балык кулак, кырма таш,
 Барпырата чакты дейт.
Милтеге кууну койду дейт,
 Болоттон кылган **машага**,
 Кайра кыстап салды дейт.
 Кашат менен бекинип,
 Кожожаш жакын барды дейт.
 Мылтыкка сегиз **сай** салган,
 Кош сүмбөлөп май салган.
 Ак тасма менен буудурган,
 Атып жүргөн мергендер,
 Аптада чечип жуудурган.
 Саймалуу кесе байланган,
 Сары-Арка тоосун айланган.
 Булгары кесе байланган,
 Муну атуучу мергендер
 Мустактын тоосун айланган.
 Каргына кесе байланган,
 Кармап жүргөн мергендер
 Кашкардын тоосун айланган.
 Сакалдары тарбайган,
 Мүйүздөрү арбайган,

кабак – суунун,
 сайдын, ойдун
 жердин жардуу
 жээги

күдөр – абдан
 ийленген, жакшы
 иштетилген
 кайыш

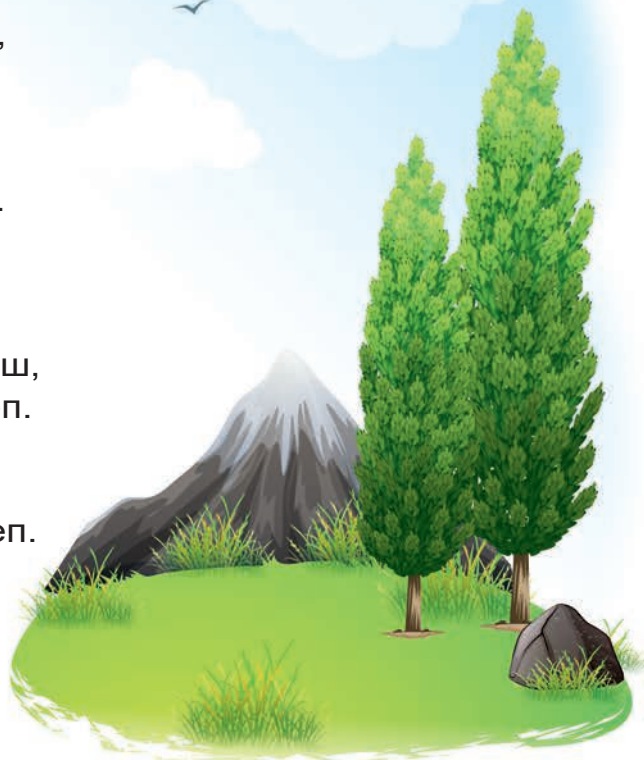
милте –
 дүрмөткө от
 коюу үчүн
 колдонулуучу
 эшилген кебез

маша –
 мылтыктын кууга
 от коюп,
 от алдыруучу
 тетиги

сай – мылтыктын
 бурамасына
 жылга-жылга
 түшүрүлгөн из

Ак мөңгүнү кемирген,
 Айдап жайган киши жок,
 Аскада жүрүп семирген.
 Көк мөңгүнү кемирген,
 Көрүп баккан киши жок,
 Көк жалтаңда семирген.
 Бир жайда мерген жүздү аткан,
 Арыктаган текесин
 Семиртип келип күздө аткан.
 Ак талдан кумдак ойдурган,
 Ак далыңдын көркү – деп,
 Атын «Ак бараң» деп койдурган.
 Кожожаш Бараңды колго алды эми,
 Басып жакын барды эми.
 Шыйрагын сайып бекемдеп,
 Кылт этсе тийбейт экен – деп,
 Кароолдо эки улак
 Көзүнүн кыры чалды дейт.
 Мергендин келип калганын,
 Мылтыгын көрүп алды дейт.
 Жатат эле Алабаш
 Эки улагы жарышып,
 Атасына барыптыр.
 Керт этип чөптү жеймин – деп,
 Өзөгүнө суу түшүп,
 Сур эчки байкуш талыптыр.
 Булар текеге келген убакта,
 Эчки эси ооп жатып калыптыр.
 Эки улак келип кеп айтат:
 «Тиктеп турдук биз, ата,
 Энебиз айткан жерди – деп.
 Тетиги, жыйган жүктөй кара таш,
 Бизге айтып кеткен белги – деп.
 Агарган темир мылтыгы,
 Анык көрдүк экөөбүз,
 Баягы, атуучу мерген келди деп.
 Айласын ата таппасаң,
 Кырылып түгөл өлдүк деп,
 Кыйратчы мерген келди деп,
 Жүр кетебиз, качабыз,
 Кыймылдабай жатам деп,
 Атабыз, кырылып калсак жөнбү» – деп.

Анда Алабаш туруп кеп айтат:
«Аптыгып балдар келбегин,
Мага, жалгандан кабар бербегин.
Кайра барып билип кел,
Бизге, кас душмандын келгенин».

Алабаш менен эки улактын диалогун ролдоштуруп окугула жана алардын сөзүнүн маанисин айтып бергиле.

Аныктап баарын билмекке,
Атасы айткан бул кепке,
Эки улак чуркап келди эле.
Камданган мерген турсунбу,
Бетеге чөптү бетке алып,
Камыштын башы кылт этип,
Ак куурай башы былк этип,
Жаакка тартып шыкаалап,
Көтөрүп мылтык сунду эми.
Бир жак көзүн жумду эми,
Кароолун кылтыйтпай,
Далдап тиктеп турду эми.
Милтеси калды былк этип,
Оту калды жылт этип,
Түтүнү чыкты бурк этип,
Ажалдан мурун ок жетип.
Тарс дегизе бир койду,
Карап турган эки улак,
Кулады таштан тырп этип.
Эки улак таштан кулады,
Эси оогон эчкинин
Эшитип укпайт кулагы.
Кара-Үңкүрдүн ташына,
Качып чыкты жайылып,
Калганы токтоп турабы.
Башынан түтүн арылтпай,
Басылтпай бараң үндөрүн
Маштыгына карачы,
Мерген тиктегенин кулатты.
Тирүү коё берген жок,
Бул жерден жалгыз улакты.

Карайын деп Алабаш,
 Каңкайып ташка чыкты эле,
 Кар эрип көчкү түшкөндөй
 Мерген бир атканда кулатты.
 Сур теке калды жыгылып,
 Бирөөн тирүү койбостон,
 Башкасы түгөл кырылып.
 Акты суудай майлары,
 Алабаштын уругун
 Бирөөн койбой жайлады.

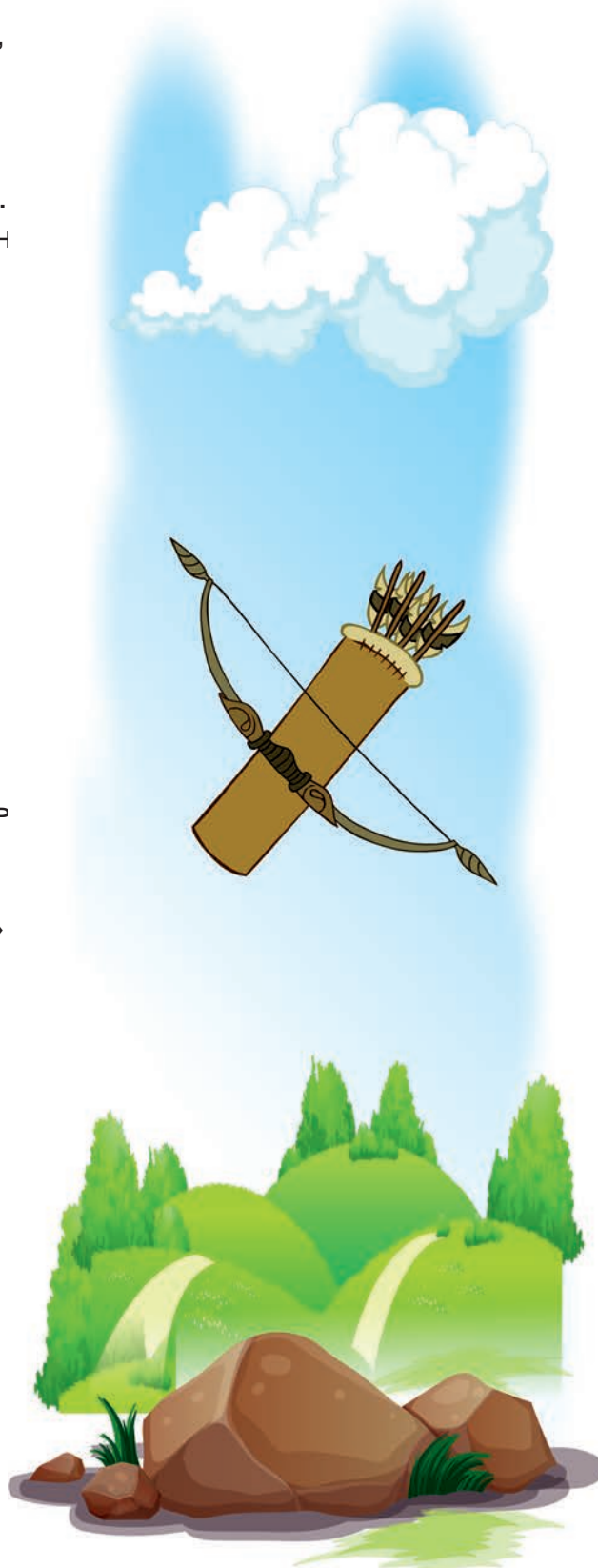

Кожожаштын ушул кылгандары туурабы? Эмне деп ойлойсуңар?

Мергендиги мыкты эми,
 Өзүнө өзү мактанып,
 Аска таштын башына,
 Кожожаш мерген чыкты эми.
 Бараңын кайра дүрмөттөп:
 «Калганы тирүү барбы – деп,
 Дагы кай жеринде калды» – деп.
 Эсин жыйган Сур эчки,
 Мылтыктан кабар билинип,
 «Эмгиче кырып салды» – деп,
 Сур эчки келди жүгүрүп.
 Атайын деп Кожожаш,
 Ак бараңды сунду эми.
 Жана мерген бир атты,
 Ээрчитип жүргөн улагын,
 Тебетейдей кулатты.
 Анда кайберен Эчки сүйлөдү:
 «Мерген, кырыпсың улак түгөлүн,
 Кыйналды менин жүрөгүм.
 Балдарымдын бири жок,
 Ай талаада каңгырап,
 Кантип жалгыз жүрөмүн?
 Чын кайберен энең мен,
 Менин, бар эле сенден тилегим.
 Макул десе көңүлүң,
 Картайса да берип кет,
 Алабаш теке шеригим.

Узак болсун өмүрүң,
 Айтылуу мыкты мергеним.
 Ыйлатпа мендей энеңди,
 Каңгыртып жалгыз таштаба,
 Кайгырып жүрүп өлөмбү.
 Картайса да таштап кет,
 Карыса да калжактап,
 Кашымда жолдош немемди.
 Сен да, жалгыз элең атадан
 Капалык түбү көрбөссүң,
 Кайберен берген батадан.
 Уругум таза кырыпсың,
 Аска таштын башында,
 Калдыбы деп арытып,
 Мерген дагы карап турусуң.
 Тилеген сөздү бериңиз,
 Тийиштүү болсо кебибиз.
 Тирүү жалгыз мен калдым,
 Тилегеним Алабаш
 Калбасын ээн жерибиз...»
 Анда мерген кеп айтат:
 «Билдим сөздүн чамасын,
 Менден, текени сурап алась
 Өзүң кайда барасың,
 Колуңдан келсе жутуп кой,
 Карыптын жалгыз баласын»
 Сур эчки туруп кеп айтат:
 «Бербедиңби Кожожаш,
 Алабашты тилесем.
 Арты болсун кайырлуу,
 Азыр сенден жүдөсөм.
 Айтымыңа көнөйүн,
 Анык мерген сен болсоң,
 Аңдыганың мен болсом,
 Ак тескейдин боорунда,
 Ак төшүм тосуп берейин,
 Атып ал мерген көрөйүн.
 Али да болсо тил алгын,
 Сураганым Алабаш,
 Көп зарлантпай энеңди,
 Текесин берип дуба алгын.

Айтымыма көнсөңүз,
Алабашты берсеңиз,
Темтеңдеп карып калсам да,
Текелик кызмат кылармын.
Бирок сураганым бербесең,
Аласаң жок, дооң жок,
Атып баарын кырдыңыз,
Акыр сенин мен дагы
Жамандыгың сурармын.
Жамандашпай батамды ал,
Жалгызсың, мерген, чырагым...»

Суречки Кожожаштан эмнени сурап жатат? Кожожаш ага кандай жооп кылууда? Андан ары кандай болор экен окугула.

Анда мерген кеп айтат:
«Адырдан аркар, кулжа аткан,
Аска менен зоолордон,
Аюуну атып кулаткан,
Атактуу мерген менмин – деп.
Айта бербек көп сөздү,
Акылсыз Эчки келжиреп,
Алабаш текең баш кылып,
Жазанды колго бердим – деп.
Жамандыгым издей бер,
Жалдырап сага жалынбайм,
Келгенин сенден көрдүм! – деп.
Айткан сөздөн качпайлы,
Тээ, маңдайкы тескей кашатка,
Мыкты экениң билейин,
Качпай туруп бергин» – деп.

Венндин диаграммасын толтургула: Кайсыл каармандын максаты кандай?

1. Мергенчинин иш-аракеттери, ууга даярдануусу тууралуу тексттин негизинде айтып бергиле.
2. Сур эчки менен Алабаштын бейпил жашоо тиричилигин сүрөттөгүлө.

3. Биринчи ким-кимге тийишти: адам жаныбарларгабы, же жаныбарлар адамгабы? Эмне үчүн?

* * *

Эчки да кайтпай сөзүнөн,
 Каршысына келди дейт.
 «Кана мерген, атчы» – деп,
 Кайкайып туруп берди дейт.
 Түтүнүн баштан арытпай,
 Түрлүү кылып шыкаалап,
 Тийгизе албай Эчкиге,
 Ок-дарысы түгөнүп,
 Отурду мерген кечкире.
 Жардай болгон Алабаш,
 Жарым жан болуп жатыры,
 Аталбай мерген эчкини,
 Ачууланып барды дейт,
 Киседе бычак шамшарды,
 Кара ташка жанды дейт,
 Сураганын койбойт – деп,
 Мени, коркот ко деп ойлойт – деп,
 Текенин башын кесип алды дейт.
 Денеси туйлап калды дейт.
 Ок-дарысы түгөнүп,
 Билип турган Сур эчки,
 Жанына чуркап барды дейт.
 Жана сүйлөйт Сур эчки:
 «Бербедиң Теке курбумду,
 Өчүккөн кегиң бар беле?
 Өлтүрдүң далай уругумду.
 Өксүсөм көнбөй сөзүмө,
 Өзүңө өзүң кылдыңбы?
 Какшаттың мерген мендейди,
Казаты жетип күн бүтсө,
 Кайраттанып мактанба,
 Мерген киши өлбөйбү?
 Жаткан жанбыз баарыбыз,
 Жатып туруп тилесем,
 Жасаган сени бербейби.
 Жалынсам болбой кайта атып,
 Жалпы уругум кыйратып,

казат – согуш,
уруш

Жашым кайткан кезекте,
 Жалынтып нечен ыйлатып,
 Жалдыраттың мендейди.
 Канча бир сөздөр айтылды,
 Кайберен энең мен элем,
 Билбедин мерген баркымды.
 Көп өмүр берип жашасам,
 Көрөрмүн мерген артыңды.
 Кожожаш, сенин мен дагы,
 Бейитинди табармын.
 Кожожаш, сенин айыңдан,
 Аксак болуп алармын.
 Каардуу суук кыш кетип,
 Жаркырап жылып, жаз келсе,
 Жылкычыңа барармын.
 Кур айгырың буздуруп,
 Куудуарармын ошондо,
 Анык мерген сен болсоң,
 Атып ал мерген энеңди.
 Карыптын жалгыз баласы,
 Күч сынашып көрөлү.
 Карлар эрип, сел болор,
 Калың кар кетип, кыш өтсө,
 Капчыгайга эл конор.
 Тилегин берсе Эчкинин,
 Сенин да бир күн, Кожожаш,
 Көзүңдүн жашы көл болор.
 Көп мактанбай тура тур,
 Сур эчки бир күн тең болор.
 Алабашты бербестен,
 Алып барсаң этин элиң жээр,
 Аксак болуп аралап,
 Айлыңа барсам жазында,
 Атып бер дээр келиндер.

Каармандардын сапаттарын салыштырып төмөнкү таблицаны дептериңерге жазып алып, толтургула

Кожожаш	Сур эчки

Калдым жалгыз каңгырап,
Кантип турам, кетемин.
Кайыр кош айттым мекеним,
Кара-Үңкүр сонун турган жер.
Жаз жаркырап жайнаса,
Жан-жаныбар келгин куш,
Жашыл гүлдө сайраса.
Кериде карлар, муз эрип,
Керимсел шамал айдаса.
Кегимди сенден алармын,
Кесир болуп калбаса.
Тилесем бербей Текенин,
Ээгинде сакалын,
Эсиң бүтүн бала элең,
Кожожаш, ушунуңа капамын.

кери – тоонун
жапыз жери,
түзөнү

кесир - зыян,
залал, кырсык,
тоскоол, кесепет

Жогоруда Суречки Кара-Үңкүрдү мекеним деп жатат, аны кылбай турат. Буга силер кандай карайсыңар? Эмне үчүн кетүүгө мажбур болууда?

Бир топ жандан бир өзүм,
Жалгыз бара жатамын.
Жалгыз уулу сен элең,
Карыпбай сындуу атанын.
Ажалым жетип өлбөсөм,
Ант катары шерт кылам,
Арылбайт сенден чатагым.
Кайгыңды тартып тулданса,
Канат менин суусунум,
Кадыркечиң Зулайка
Каалаган сенин катарың».
Анда мерген сүйлөдү,
Эчкинин айткан сөзүнүн,
Эч бирөөнү сүйбөдү.
«Кайберен аттым жалактап,
Какшай бербө, куу Эчки,
Сага мени башынан,
Кас кылып кудай жараткан.
Болжолдоймун түшүмдү,
Каргап жутуп коем – деп,

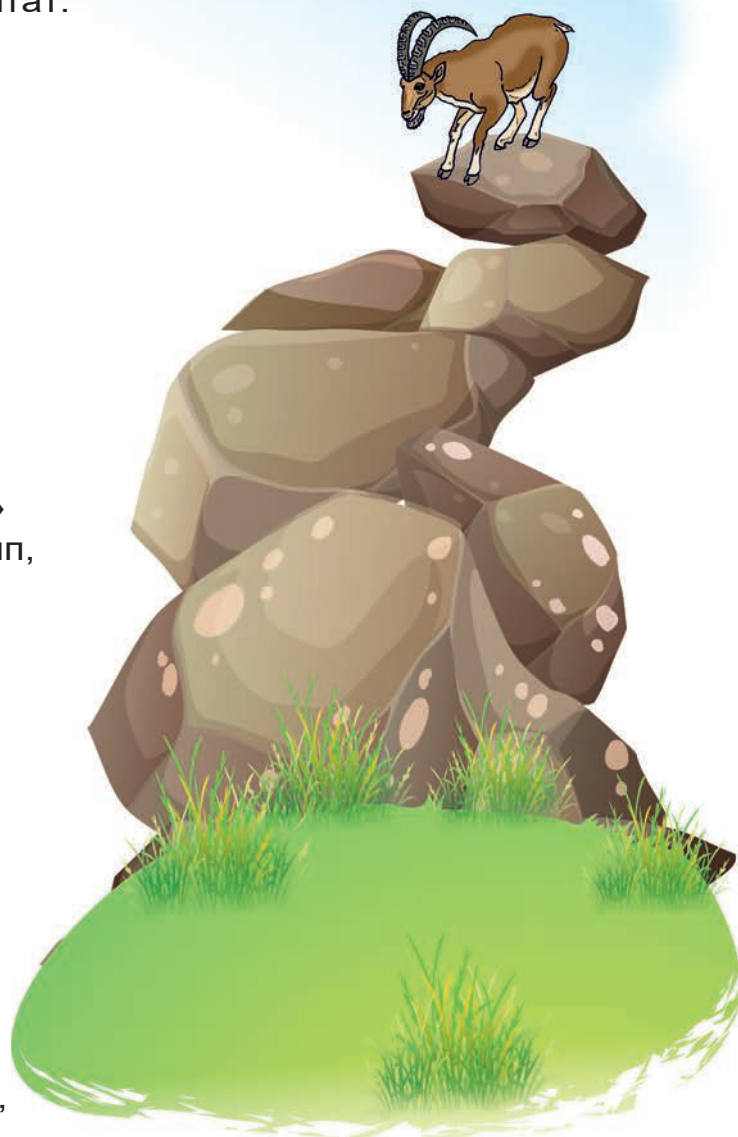

Каңгырып жүргөн, Сур эчки,
 Кайтарба менин мизимди.
 Атармын бир күн өзүндү,
 Аялуу деген Текеңдин,
 Азыр башы кесилди.
 Кыюун тапсаң, Сур эчки,
 Кыла бер мага кесирди.
 Жамандыгың сурай бер,
 Кожожаш мерген баланын.
 Башыма келсе көрөрмүн,
 Эчкинин кылган залалын.
 Аксак болуп кыйшактап,
 Айлыма барсаң жазында,
 Ок коротуп атпастан,
 Кууп кармап аламын».

Анда Сур эчки туруп кеп айтат:
 «Аксак болуп барганда,
 Кууп кармап алыңыз.
 Аксак эчки болбосом,
 Айткандан танып жоголсом,
 Арам өлсүн жаныбыз.
 Ушу сөздөн кайтканды,
 Төбөсү бийик көк урсун,
 Төшү жалпак жер урсун.
 Аксак болуп барганда,
 Кууп кармап албастан,
 Мылтыгың ала жүгүрсөң,
 Биринчи кудай сени урсун!»

Антташып сөзүн шерт кылып,
 Сур эчки турат кашында.
 Кожожаш анда кеп айтат:
 «Ажал жетип өлмөктүк,
 Бешенеде жазууда.
 Аксак болуп сен барсаң,
 Сары кар жаап жазында,
 Барсаң менин кашыма,
 Мылтык менен атпастан,
 Жөө кармап албасам,
 Айтышкан антым ушу сөз,
 Алганым Зулай жарымдын,
 Дамбалы менин башыма».

«Ыракмат» – деп, Сур эчки,

Кожожаш менен Суречкинин антташканын бириңер Кожожаш, бириңер Суречки болуп көркөм окугула. Кожожаштын ордунда болсоңор, силер эмне кылат элеңер?

Ыргып чыкты ошондо,
 Күңгөйдүн кара ташына.
 Кол кармашкан немедей,
 Коркобу Эчки огу жок,
 Кош дегенсип жөнөдү,
 Мергендин келип кашына.
 Убаданы бек кылды,
 Убакты кыйын шерт кылды.
 Келемин деп кетти Эчки,
 Ушу кыштын жазында.
 Табылды душман талаадан,
 Кожожаш мерген асылга.
 Кыйын болду шерттери,
 Болбой калды качууга.
 Кош айтып Эчки айрылды,
 Кара-Үңкүрдүн керисин,
 Кайберен атып май кылды.
 Алабашын баш кылып,
 Адис мерген жай кылды.
 Басып келип Кожожаш,
 Алабаштын терисин,
 Дароо сыйрып алды эле.
 Атына сылай эт жүктөп,
 Үстүнө жаба салды эле.
 Сүйрөлдү жерге **бучкагы**,
 Эрегишип мергенге,
 Эчки болду душманы.
 Калгандарын мууздап,
 Бир жерге үйүп таштады.
 Айлына мерген келди эми,
 Алабаштын терисин,
 Аңыз кылып көрдү эми.
 Бир кубантты Кожожаш,
 Аз гана кытай элди эми.
 Мергендиктин пайдасын,
 Насиптүү тууган эл көрдү.

бучкак – жоон сандан тизеге чейинки аралык

Артып алгын элим – деп,
Калгандардын баарысын,
Калкына айтып берди эми.
Күндүзү болду ушундай,
Түнүндө түштү көргөнү...

Улактары кырылган Сур эчкинин ордуна адамдарды, балким, өзүңөрдү коюп элестетип көргүлө. Алабаш али тирүү, Сур эчки аны мергенден жалдырап сурап турат. Мерген (мейли ал Кожожаш эмес башка болсун) жалдырап суранган өтүнүчүнө көнбөй Алабашты өлгүрүп, терисин сыйрып алды. Эми силер адам катары Сур эчкинин өтүнүчүнө кандай жооп берет элеңер?

Сабак-диспут, же сабак-сахна

Жогорудагы тексттин негизинде бирөөң Сур эчки, экинчиң Кожожаш болуп, экөөңүн диалогун өз сөзүңөр менен эркин сүйлөп, чакан сабак-диалог, сабак-сахна өткөргүлө. Сен Кожожашсың... Алдыңда Сур эчки Алабашын сурап, муңканып ыйлап отурат. Артыңда бүт элиң ачка, Ала- баштын этин гана күтүүдө... Эмне кылуу керек, кайсы жолду тандоого болот?

«Кожожаштын» кийинки окуялары

* * *

Жогорудагыдай Алабашынан жана эки улагынан айрылган Сур эчки Кожожаш мергенге «Каардуу суук кыш кетип, жаркырап жылып жаз келсе, жылкычыңа барармын», «Калың кар кетип кыш өтсө, капчыгайга эл конор», ошондо сенин «көзүңдүн жашы көл болор» деп жаз келсе бир көрүнүү үчүн, андан өчүн алуу үчүн камынат.

Кожожаш кыш бою үйүндө жатып калат. Ошондон кийин «Кожожаш Зулайкага сырын айтты» деген бөлүм берилет. Ал бөлүмдү биз кыскартып кетебиз. Анда булар айтылат. Кожожаш Сур эчкинин кектүү кеткенин эч кимге айта албайт. Бирок муну Зулайка сезет. Бир күнү Карыпбай таңкы багымдат намазга даарат алганы чыгып, бет алдына келе калган аксак эчкини көрөт. Карыпбай жылкычыларга «тигил эчкине кармап келгиле» деп буйрук берет. Бирок аксак эчки эч кимге карматпайт, улам андан-мындан көрүнүп адамдарды азгыра берет. Бул

кабарды Кожожашка жеткиришет. Ал канчалык эчкиге жакын баргысы келбесе да, башкалар аны намыстантып, кыйнай беришет. Ошондо Кожожаш жаңы алган жары Зулайкага келип:

Артынан барбай тим койсом,
Айтып койгон антым бар,
Ажалым жакын үйдө өлөм,
Алты сай бараң жарагым,
Алыска кетип барамын,

– деп Сур эчкинин артынан түшүүгө уруксат сурайт. Аны менен коштошот. Эли-журтун, ата-энесин Зулайкага тапшырат. Зулайка анын бир эчкини кууп артынан барышына каршы чыгат, «коргошун октуу темирге, кочуштап кызыл чок салба» дейт. Болбой эле Кожожаш элдин батасын алып жолго чыгат.

* * *

Андан кийинки бөлүм «Кожожаш Сур эчкинин изине түштү» деп аталат. Баягы аксак эчкинин буту соо боло калып мергенди алдап качып жөнөйт. Мерген эчкинин сары изине саргая түшөт, куу изине кубара түшөт. Күнү менен түнү жүрүшөт, агарган мөңгү зоо менен, аскасы бийик тоо менен, агарган шамал жел менен, артуу-артуу бел менен, адам жүрбөс жер менен, туюк жалтаң төр менен, заңгыраган сай менен, салкын жибер жай менен куушуп отурат. Кашкардын тоосун кыдырат, Челек менен Чырымга барат. Кочкордун кызыл талаасын аралайт, Ат-Башы менен Нарынга жетишет, Кетмен-Төбө, кең Алайдан, Сары-Үңкүр менен Ак-Сайдан, Шамшыкал, Ак-Түздөн, Мазар-Сай менен Кызыл-Чаптан өтөт. Таластын башы Суусамырда аралашат. Андан кийинки жерлер: Капка-Таш, Көк-Мойнок, Чат-Карагай, Ийри-Көл, Таар-Кап, Көкөм, Таластын башы Чоң-Кошой, Балыкты, Үч-Чүрөк, Ала-Бел, Өтмөк, Муз-Төр, Желди-Суу, Жаргарт, Сандык, Куйрук-Улач ж.б. жер-суулар.

* * *

Андан кийинки бөлүм «Зулайка Кожожашты издеп чыкты» деп аталат. Кожожаш Сур эчкини кууп кеткенге көп мезгил өтөт. Эч дайыны чыкпайт. Атасы карып калды, «мен өлсөм ким ыйлайт» деп арып калды. Бир кезде жалгыз өзү кийик эти менен багып чыккан кытай уруусунан аны издөөгө бир

адам батынып чыкпайт. Мына ошондо кайын атасынын батынын алып жарын издеп, эркектин кийимин кийип Зулайка чыгат. Айлар айга кошулуп, акыры азап-тозоктун баарын көргөн Зулайка Кожожашты Таластын Керме-Тоолорунан Сур эчкиге жетейин деп калган жеринен табат. Экөө учурашат. Муну кууганыңды токтоткун дегенде Кожожаш дагы көнбөйт, антынан кайтпай турганын айтат. «Кармаймын деп эчкини, калдым колум сунууга», «Эчкини кармап алмакмын, мойнуна курум салмакмын, антташкан эчким ушу деп, айылга алып бармакмын», – деп көгөрүп коёт.

Зулайка «асынып жүргөн темирден, акыры көрдүң кесирди», – деп кабатырланып, кейип кайра айылга кайтат.

1. Кожожаштын тагдырында жана жалпы эле эпосто Зулайканын ролу кандай?
2. Сага Зулайка эмнеси менен жакты?
3. Ким туура кылып жатат: Кожожашбы, Зулайкабы?
4. Кожожаштан алданын көптөгөн эчки-текелер чыгат, бирок ал бирин да атпай Сур эчкинин гана артынан түшөт?
5. Сур эчкини Кожожаш атып койсо болбойт беле?

Жогорудагы жер-суу аттарына «Кожожаш» эпосунун андан аркы текстинен калган аттарды да таап, кошуп, картадан издегиле жана Сур эчки менен Кожожаштын куушкан жолдорун болжолдуу түрдө болсо да аныктагыла.

Кыргыз жеринин табиятынын сулуулугу эпосто кандайча чагылдырылып жатканына назар салгыла.

* * *

Кожожаш аскада калды

куучуңдаган – жаны тынбаган, жай албаган, кууланган.

уштачы – кармоочу.

Куучуңдаган куу эчки
Курсагы тоюп алыптыр.
Жалгыз куурай түбүнөн
Эчки, жай алгансып калыптыр.
Шайы кеткен кези эле,
Эчки жанын мыктап алыптыр.
Ушу сапар мергенге,
Уштачы жерге келгенде,
Учурашып Зулайка
Токтотуп бир аз калыптыр.

Эки куурай түбүнөн
 Эчки этин мыктап алыптыр.
 Эсинен танган кези эле,
 Сур эчки эс алгансып калыптыр.
 Башынан айткан мергендин
 Кармар жери ушу эле.
 Тоо этектеп Сур эчки
 Күмүш ташты өрдөдү.
 Калды кийин кармалбай,
 Мергендин кармаймын деген жерлери
Шалпылдама кары бар,
 Кийик оттоп жүрүүгө
Дүйүм чөптүн баары бар.
 Качып барды Сур эчки
 Ат-Ойнок, Талды-Булакка.
 Алып барды эчки ээрчитип
 Кең-Чаткалдын сайына.
 Өрдөдү эчки өзөндөп
 Өзүнүн болжол жайына.
 Далай күн болду качканы,
 Таласка келген кезекте,
 Дарманы кетип Сур эчки,
 Карматып коё таштады.
 Абалдан ойлоп белгилеп,
 Сур эчки ойлоп жүрчү экен
Аблетим асканы.

шалпылдама –
 кар эрип суу ара-
 лаш болуп турган
 учур

дүйүм – ар
 түрдүү, эң эле
 көп

Аблетим –
 асканын аты.
 Афлатум деп да
 аталат

Кожожаштын аскасы жана Зулайканын көз жашы

Аксы районунун Авлетим жайлоосундагы Кожожаштын аскасы райондун борборунан 50 чакырым алыста жайгашкан. Ал жерге ат менен 12 саатта жетүүгө болот. Бул тууралуу аскага бир нече жолу барып келген «Жапайы айбанаттарды коргоо» агенттигинин жетекчиси Гамал Сооронкулов билдирди.

Анын айтымында, Кожожаштын аскасын көрүүгө кызыккандар арбын. Бирок ал жерге баруу өтө татаал болгондуктан баары эле ал жерге жете алышпайт.

«Кожожаштын аскасы эки тоонун ортосунда жайгашкан. Асканын алдында көл бар. Ал жер абдан сырдуу жана сүрдүү.

купол – үйдүн же башка имараттын жарым шарга окшоп, томпоюп турган төбөсү, үстү, Ушундай формадагы нерсе, анын ушул формадагы үстү

Андан бир аз алыс жерде Зулайканын көз жашы деген аска бар. Аскадан суу агып турат», – деди ал.

Маалым болгондой, Кожожаш аскасынын бийиктиги 450-500 метрди түзөт. Тоонун кыр бөлүгү **купол** сымал келип, таманы жайык, кыргыз калпагын элестетет. Асканын боорунан булак суусу ылдый тамчылап агып турат. Аны эл «Кожожаштын көз жашы» деп аташат. Ошол асканын булак чыккан жеринде Кожожаш камалып мерт болгону баяндалып жүрөт. Аскага бир аз жетпей узундугу 300 метр келген тоо көлү орун алган. (<https://www.turmush.kg/news:350170>)

* * *

Күзгүдөй тунук жалтырап
Турган экен аскасы.
Асканы эчки бет алып,
Секирип ташка чыкты эми.
Эчкидей ташта жүрүүгө
Кожожаш мерген мыкты эми.
Өйдөлөп чыгып барганда,
Ортолоп аска калганда,
Кайберендин Сур эчки
Караңгы туман салды дейт,
Кайда кетип калганын
Кожожаш көрбөй калды дейт.
Чыкпайт эле билгенде,

«Кайда кетти эчки?» – деп,
 Кожожаш туруп калды бир жерге.
 Сур эчки келип турду эле
 Каршында кызыл күңгөйгө,
 Күңгөйгө келип турабы,
 Али жарык болгон жок,
 Эчкинин салган туманы.
 Жакасын кыса карманып,
 Жатып-туруп мергенди
 Эчки жасагандан сурады.
 Кабыл болду эчкинин
 Тилеген тилек-мураты.
 Эчки тилейт кудайдан:
 «Берсеңчи, кудай, мергенди,
 Тукумум таза тергенди,
 Алабашым өлтүрүп,
 Аны менен нысап кылбастан,
 Артымдан кууп келгенди.
 Турган жери зоо болсо,
 Мага тутушкан душман жоо болсо.
 Асманды аска тиресе,
 Артымдан келген мергенди,
 Жараткандан тилесе,
 Асканын туруп боорунда,
 Агайындан ажырап,
 А да мендей жүдөсө!»
 Эчки зарлап ыйлады,
 Көзүнөн жашын тыйбады:
 «Балдарымдын бири жок,
 Калган башым соо койбой,
 Өзүмдү кууп кыйнады.
 Барбаган тоом калбады.
 Эчкинин берсең тилегин,
 Мергендин аскада калсын жандары!»

Капаланган эчкинин
 Кабыл болду тилеги.
 Мергендин турган аскасы
 Мелтиреген зоо болуп,
 Асманга жакын тиреди.
 Ачылды салган туманы.
 Кожожаш тиктеп караса,
 Аяк-башы керилген
 Асканын орто ченинде
 Каргадай болуп турабы.
 Каршында турган эчкиге
 Мергендин кайгырып айткан бир кеби:
 «Антташып айткан шерт үчүн,
 Эчки, калбастан жүрдүм соңундан,
 Атар болсом ак бараң
 Бар эле менин колумда.
 Акыры келип таштадың
 Күзгүдөй таштын бооруна.
 Аскадан түшсөм жерине,
 Артындан калбай мен жүрдүм,
 Антташып айткан кебиңе.
 Камалдым келип аскага,
 Эчки, жеттиң го сен да теңиңе.
 Аман барсам дечү элем
 Аз гана кытай элиме...»

Оюндун аты: «Кожожаш» эпосу аркылуу байыркы дүйнөгө саякат»

Класс төрт топко бөлүнсүн.

1-топ – «Кийимдер».

2-топ – «Мергенчилик куралдары».

3-топ – «Жаратылышы».

4-топ – «Сөздөр» (мындай топторго бөлүштүрүү салыштырмалуу болот жана мугалим аны андан ары көбөйтө берүүгө да мүмкүн).

1-топко суроо-тапшырмасы: 1. а) Тексттеги кийимдердин аттарын атагыла. б) Кандай болорун мүнөздөгүлө. в) Кайсыл убакта кийилерине токтолгула. 2. Үйдөн ошол кийимдердин айрымдарынын сүрөтүн тарткыла, же колуңардан келсе жасап көргүлө.

2-топко суроо-тапшырмасы: 1. а) Тексттеги мергенчилик куралдарынын аттарын атагыла. б) Кандай болорун мүнөздөгүлө. в) Кайсыл убакта колдонуларына токтолгула. 2. Үйдөн ошол куралдардын айрымдарынын сүрөтүн тарткыла, же колуңардан келсе жасап көргүлө.

3-топко суроо-тапшырмасы: 1. а) Тексттеги жер-суу аттарын атагыла. б) Ар бир аймактын өзгөчөлүгүн мүнөздөгүлө. в) Аймактардын жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүн атап чыккыла. 2. Үйдөн айрым бир жерлердин айтуучу кандай сүрөттөп жатканын дептериңерге жазып чыккыла.

4-топко суроо-тапшырмасы: 1. а) Тексттен азыр колдонулбаган сөздөрдү тапкыла. б) Архаизмдерге мүнөздөмө бергиле. в) Кесиптик лексикаларды талдагыла. 2. Үйдөн тексттин окуу китебине кирбей калган бөлүмүндөгү эскирген сөздөрдү таап, дептериңерге жазып келгиле.

* * *

Сур эчки анда кеп айтат:
 «Баласысың Карыптын,
 Кууп калбай артымдан,
 Тоо бүткөнүн арыттың.
 Таманы түштү жыртылып,
 Бутуңа кийген чарыктын.
 Карапайым эмесмин,
 Кайберенмин – аныкмын.
 Айтканым укпай жүрчү элең,
 Эми, мерген, кандайсың?
 Сага мен энелигим тааныттым.
 Тилекти берсе жараткан,
 Кайрылып жүзүн көрбөссүң,
 Аз гана кытай калктын.
 Бербейсиңби мергенди,
 Уругум таза тергенди.
 Каргадайдан карышып,
 Картайганча кутулбай,
 Карып жаным сенделди.
 Далайдан бери, Кожожаш,
 Тартпадың менден чеңгелди.
 Таалайыңа куп кылсын,
 Ушу турган жерлерди.
 Кайрылып жүзүн көрбөгүн
 Кайгырган кытай элдердин.

Мерген болбой куруп кал,
 Аскадан түшпөй туруп кал!
 Чөп саргайып күз болсун,
 Таманың алды түз болсун.
 Туруп кал, мерген, аскада,
 Тууганга кыйын иш болсун.
 Кайрыла турган жагыңа,
 Карагай чыксын бутактап.
 Калгын, мерген, аскада
 Кара ташты кучактап.
 Толгоно турган жагыңа
 Долоно чыксын бутактап.
 Тосулсун жаның аскада
 Бозоргон ташты кучактап.
 Чын кайберен мен болсом,
Карышкан мерген сен болсоң...»
 Каргап жатат Сур эчки
 Карышып жүргөн мергенди:
 «Кабарың билип кытайдан,
 Калкың көчүп келгенде,
 Тегерек сазга конгондо,
 Аз гана кытай тууганың,
 Алдыңкы сазга толгондо,
 Элден уста жыйганда,
 Карагай кыркып кыйганда,
 Түшүрүп мерген алмакка,
 Аракетти кылганда,
 Шатың сынып кыйрасын.
 Атаң менен энеңиз,
 Көзүнөн жашын тыйбасын.
 Каалап алган Зулайка
 Кайгырып боздоп ыйласын.
 Ар бир кылган ишиңе
 Эч бир даба кылбасын.
 Аскада туруп саргайып,
 Арманда өлсүн бир башың.
 Андан айла таба албай,
 Аркан жыйып чогултуп,
 Үстүндөн аркан салганда,
 Караңды көрсүн түшө албай,
 Кайгырган мерген арманда.

карышкан –
 каршылашкан,
 жоолашкан

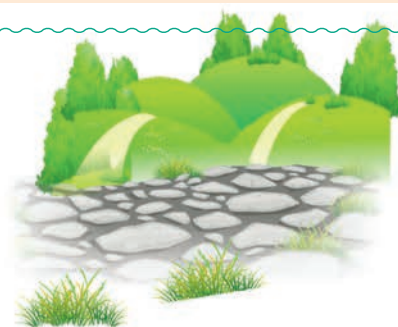
Аркан салса жетпесин,
 Кожожаш качан өлөт деп,
Жору айланып кетпесин.
 Менден эмес, кудайдан,
 Кара-Үңкүрдө жатканда,
 Калтырбай аттың сен бирөөн,
 Карыганча мен сенин
 Кайгыңды тартып жүдөдүм.
 Турган жериң зоо болсун,
 Карга, кузгун чогулуп,
 Качан өлөт мерген деп,
 Кадимкидей жоо болсун.
 Акыры мага асылып,
 Аска таш болду конушуң.
 Каалап алган Зулайка
 Караны кийип ыйласын.
 Сөөгүң ташта куурасын.
 Элиң күчөп келгенде,
 Эч бир айла кылбасын.
 Акыры жадап тууганың,
 Боюңду ташта мерген деп,
 Агайының чууласын.
 Жерге түшпөй асылып,
 Аскада калсын бир башың.
 Каршыңда кызыл күңгөйдө
 Каалап алган Зулайка
 Караны башка салынып,
 Мен кантем деп ыйласын.

жору – тарп
 (өлгөн жаныбар-
 лар) менен
 азыктануучу ири
 жырткыч куш.

Аблетим аскадагы экөөнүн куушусун сүрөттөп айтып бергиле?
 Кожожаштын сөзүнүн маани-маңызы эмнеде эле?
 Кожожаш эмне үчүн каргышта калды? Сур эчкинин каргышы
 канчалык катуу болду?

Алдымбы, мерген, кегимди,
 Алып келсин башыңа,
 Ажал деген өлүмдү.
 Бир кезекте сен мени
 Сурасам бербей куураттың
 Алабаш теке теңимди.

Кайыр кош, мерген, эсен бол,
Кайгы тартып кесел бол.
Мен айтып болдум кебимди», –
Деп Сур эчки токтолду,
Айтар сөзү жок болду.

Сур эчкинин каргышы тууралуу ойлор:

Жазуучу Чыңгыз Айтматов: «Кожожаш» «...аң уулап, мергенчилик менен мээнеттүү өмүр сүргөн адамдын, табиятка таазим кылган эзелки муундардын жаратылыштын жапан күчтөрү менен күрөшкөн алардын турмушу жөнүндөгү эң байыркы драмалык дастан», – деп айткан. Мындагы көңүл буруучу учурлар:

- 1) байыркы дастан.
- 2) драмалык дастан).
- 3) аң уулап, мергенчилик кылган адамдын жаратылыш менен күрөшү.
- 4) табиятка таазим кылган эзелки муундун турмушу.

«Кожожашта» мына ушул байыркы адам жана табият биримдигинде тең сакталып келген баланс бузулат, мисалы, мергендер биринчиден, бооз кезинде, төл учурунда эчкини аткан эмес; экинчиден, мерген менен бетме бет келип, көзү жалдырап турган эчки-текени аткан эмес; үчүнчүдөн, өзүнүн керектөөсүнөн тышкары көп аткан эмес; төртүнчүдөн, оңко тургузган соң аңчылыкка чыккан эмес. «Кожожаш» эпосунда ушул гармония, ушул заң, ушул эреже бузулду. Ата-бабадан келе жаткан нормадан Кожожаш чыгып кетти. Ошол үчүн Сур эчки каргап жатат. Кыргызда адамдар эң биринчи кезде каргыштан корккон. «Каргыш алган адам оңолбойт», «Каргышка калган», «Каргышы тийди», «Каргышка калба» деген сыяктуу сөздөр айтылат.

Каргоодо эң бир таасирдүү, жаман, күчтүү сөздөр айтылат. Карабайсыңарбы, Сур эчкинин каргышынын айрым учурларын: «Ушу турган жерлерди, кайрылып жүзүн көрбөгүн», «Аскадан түшпөй туруп кал», «Таманың алды түз болсун», «Кайрыла турган жагыңа, карагай чыксын бутактап, калгын, мерген, аскада, кара ташты кучактап», «Толгоно турган жагыңа, долоно чыксын бутактап», «Тосулсун жаның аскада, бозоргон ташты кучактап», «Шатың сынып кыйрасын, атаң менен энеңиз, көзүнөн жашын тыйбасын», «Каалап алган Зулайка, караны кийип ыйласын, сөөгүң ташта куурасын», «Жерге түшпөй асылып, аскада калсын бир башың!»

Ушул сөздөрдүн маанисин дагы бир жолу ылгап карагыла эле, эмне деген гана наалат, каргыш айтылып жатат. Мына ошол каргыш менен Сур эчки «Сага мен энелигим таанытым», – деп айтып атат. Демек, ал энелик каргышын билдирип атат. Улактарын аткан соң, суранса болбой Алабаш текесин аткан соң, колунда куралы бар адам менен кармаша албаган соң жаныбардын бир гана айласы калды, ал – каргыш.

(Эпосту толук окуп, андан төмөнкүдөй табылгандары, т.а. макал-лакаптарды табууга болот. Анда түрдүү сөз айкаштары, синоним, антоним сөздөр да көп).

Мылтык болбой, ок болбойт.

Октобой мерген ата албайт, оорубай кесел жата албайт.

Жаткан өгүзгө чөп жок.

Жар түбү – кечүү, тоо түбү – эл.

Калкынан азган кор тура, каңгыган эр шор тура.

1. Сур эчки каргоо үчүн кандай сөздөрдү, салыштырууларды колдонду?
2. Жору, карга, кузгун дегендер кандай канаттуулар, эмне үчүн алар менен Кожожаш байланыштырылып жатат?
3. «Кожожаш» аркылуу байыркы элдин жашоо-турмушу, аткарган иштери кандай элестеттиңер? Байыркы кыргыздардын жаныбарлардын ээси болот деген түшүнүгү кандайча ишке ашты?
4. Ч.Айтматовдун «Кожожаш» эпосу тууралуу айткандарын чечмелеп көргүлө.
5. «Кожожаш» эпосунун таалим-тарбиялык мааниси эмнеде болгон?
6. Эпос силерге кандай таасир этти?
7. Эмне Кожожаш кайберендерди атпашы керек беле? Андай болсо кырк үйлүү кытай уруусун ал заманда ким бакмак?
8. Сур эчкинин каргышында Зулайка кандай азаптарды көрүүгө тийиш, Кожожаштын эли кандай аракет кылып, бирок ал аракеттери текке кетиши керек эле?

1. Сур эчкинин болжошкон жайын сүрөттөп бергиле. Эмне үчүн ал мергенди дал ошол жакка ээрчитип барды?
2. Кожожашты жана Сур эчкини мүнөздөгөн саптарды таап ар бирин өз-өзүнчө бөлүп окугула.
3. Мүмкүн болсо эпосту аткаруучулардын айрымдарынын үнүн угуп, алардын чеберчилигин талдап, өзүңөр да ошолордой аткарып көргүлө.
4. «Биз жаратылыштан ырайым күтүп отура албайбыз, биздин максат – аны багынтып тартып алуу», – деген экен И.В.Мичурин. Ошо «жаратылыштан ырайым күтүп отурбай», аны «багынтып тартып алгандардын» бири – Кожожаш. Анын акыр-аягы эмне менен бүттү, кандай акыбет берди?

5. Мугалимди алмаштырган дублёр – мугалим-окуучунун жетекчилиги менен төмөнкүдөй болжолдуу суроолор боюнча диспут-сабак өткүлө:
 - а) Жаратылыш адам үчүн жаралганбы же адам жаратылыш үчүнбү?
 - б) «Кызыл китеп» деген эмне? «Кызыл китеп» табиятты сактап кала алабы?
6. Баарлашуу өткөргүлө. Темасы: «Кожожаш» дастаны жана бүгүнкү экологиялык көйгөйлөр.

1. Үзүндүдөн Кожожаштын сөзүн жаттоо.
2. Кыргыз элинин ишенимдери боюнча жаныбарлардын пирлери, колдоочулары тууралуу кененирээк билип келгиле.
3. «Кожожаш» эпосун толук окугула.
4. «Кожожаш» боюнча спектаклдерди, кинофильмди көрүүгө аракет кылып, ал көргөнүңөрдү жогорудагы текст менен салыштыргыла.
5. Дептериңерге мурда тааныш эмес сөздөрдү жазгыла.
6. Чыгарманын негизинде сүрөттөрдү тартуу.
7. «Кожожаш жана Сур эчки: жашоо үчүн күрөш» деген темада дил баян жазуу.
8. Кыргыз элинин турмушунда кеңири колдонулган төмөнкү буюмдардын сүрөтүн тартуу: шаты; аркан; акбараң, чарык.
9. «Жаратылыш – жан досум» деген темада табият көрүнүштөрүн сүрөттөп, чакан эссе жазып көргүлө.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Миф жөнүндө түшүнүк

«Кожожаш» эпосунун идеялык мазмунун, көркөмдүк нарк-насилини жакшы өздөштүрүү үчүн, адегенде миф жөнүндө кадыресе түшүнүк болушу зарыл. Миф же мифология деген грек сөзү, бизче «сөз», «аңгеме-баян», «улама» деген маанини билдирет. Миф чыгармачылыгында бул же тигил кубулуштардын, жан-жаныбарлардын чыгыш теги, башаты көрсөтүлөт, пирлер жана ойлоп чыгарылган ар түрдүү укмуштуу күчтөр, жаратылыштын табышмактуу татаал сырлары тууралуу байыркы адамдардын ой жүгүртүүлөрү, түшүнүктөрү көркөм образдуу формада айтылган. Илим өнүгө элек кезде мындай чыгармаларда көбүнчө адамдардын дүйнө жөнүндөгү түшүнүгүнүн тайкылыгынан божомолдогон, жоромолдогон фантазиялуу, кыялындагы нерселери чагылдырылган. Миф чыгармачылыгы тематикасына карап: 1) табият көрүнүштөрү; 2) асман телолору боюнча; 3) уруу, урук, элдер туурасында; 4) адамдардын келип чыгышы; 5) адамзаттын келечеги жөнүндө деп бир нечеге бөлүнөт.

Мифтик түшүнүктө жашашкан байыркы кыргыздар ар бир жаныбардын ээси, пири (мисалы, Зеңги-Баба – уйдун, Ойсул-Ата – төөнүн, Чолпон-Ата – койдун, Камбар-Ата – жылкынын пири), колдоочусу бар деп эсептешкен. Ар бир жаныбардын пири өз тукумун колдойт деген түшүнүк жашаган. «Кожожаштагы» Кайберен – дал ошол эчки-текелердин пири. Ал ашынган кылмышы үчүн адамды жазалады.

«ЭР ТАБЫЛДЫ» ЭПОСУ

Бул темада биз:

- эпос жөнүндө маалымат алабыз;
- Элдик эпос «Эр Табылды» менен таанышып, андан кыргыз элинин басып өткөн жолу менен таанышабыз;
- чыгарманын каармандары, окуялары боюнча талкуу өткөрөбүз.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Балдар, силер окуй турган «Эр Табылды» эпосу – кыргыз калкы басып өткөн катаал күндөрдүн изи, баатырдык күрөштөрүнүн, илгери үмүт, ой-тиктеринин элеси, жандуу тарыхы катарында эл көңүлүндө, ой сезиминде күнү бүгүнкүдөй сакталып, али да бүтүндөй бир элдин көңүлүн толкутуп, термелткен идеялык мазмуну бийик, көркөмдүгү жогору чыгарма.

«ЭР ТАБЫЛДЫ» ЭПОСУ

(Элдик дастандан үзүндүлөрдү айтуучу – А.Тыныбеков)

Мурунку өткөн заманда катаган деген эли бар, Кара-Тоо деген жери бар, миң үйлүү катаганды бийлеп, Ат-Башы, Нарынды жердеп Омокан деген өткөн. Оморкандын Ормонкан, Эрманкан деген эки уулу болгон. Ормонкан менен Эрманкан баатыр чыгып, катаган элин кайтарып, калмактын мизин майтарып, эрдик менен эл багып, катылгандын катыгын берип туруучу эле.

Орманкандын баласы жок жүрүп өтүп кетти. Эрманкандын мурунку калмак аялынан Кудайназар деген бир уулу болгон. Ал Кудайназар чоңоюп бой тартканда эле, куу-шум чыкты. Кудайназардын жети уулу болду. Алтыбай, Кенжебай, Олжобай, Аргынбай, Чаргынбай деген балдары өзү менен тең өсүп, Кудайназар өзүн-өзү бийлеп, өз алдынча сүйлөп, бөлөк айыл болуп, бөтөн сууга конуп, Эрманкандан эл талашып, эрегишип басташып, кармашып чыкты.

кун – өлтүрүлгөн адам үчүн төлөнүүчү, берилүүчү чыгым, каражат

энчи – бирөөгө тиешелүү үлүш

Кырк каракчы атанып ууру кылып, жол тосуп, нар өлтүрсө – пул бербей, эр өлтүрсө – **кун** бербей, зордукчул чыкты. Бул Кудайназардын жаман адаттарын койдура албай канча сапар **энчи** берип жүрүп, Эрманкан айласы кеткенде Кудайназардын энесин колуна берип, өзүн «балалыктан кечтим» деп, көп мал энчи берип, элден, жерден кууп жиберди.

Эрманкан элүү жашка чыкканда нойгут элине барып, Агача деген кызды алып келди. Андан бир эркек, бир кыздуу болот.

Уулунун атын Табылды, кызынын атын Кардыгач коюшат. Табылды он төрт жашка чыкканда атасынын казынасын ачып, жоо жарагын алат. Кырк жигит күтүп, Элдияр, Эрмек деген эки досун эмчектеш кылып алып, кырк жигитин мылтык атуу, кылыч чабуу, найза саюуга маш кылат. Кырк жигитине жоо кийимин кийгизип, күлүк аттарды мингизип, эл кайтарып, жол чалып, атасы Эрманкандан мыкты чыгат. Ушундай болуп турганда Табылды «атам Эрманканга аш берсемби» деп элине кеңеш салды. Мына ушул ашта Кудайназардын ичи тар, мансапкор адам экендиги, Табылдыны көрө албаганы, ага душмандык кылууну көксөп жүргөнү ачык билинип калат.

Эрманкан Кудайназарды эмне өз жеринен кууп жиберди? Эрманкан Агачадан канча балалуу болду? Алардын аттары ким? Он төрт жашка чыкканда Табылды кырк жигит күтүп, эмнелер кылды?

Кудайназардын чыккынчылыгы. Чалкалмактын кыргыздарга катылышы

Күндөрдөн күн өтүп, айлардан ай өтүп, бир убактыларда Табылды катуу ооруп калды. Оорусу Кудайназарга угулуп, «Табылды өлөр алекте жатат дейт» деген кабар менен Кудайназар көл башындагы Чалкалмак деген баатырга: «Табылдынын оорусу катуу, ушул кезде келип жылкысын тийип кеткин», – деп Олжобай деген уулун чаптырат. Бул кабарды угар менен элин дароо жыйнап, он миң **кол** алып, кошуунду кабат мол кылып, **оорукка** колду таштап, беш жүз баатырды өзү баштап, Чалкалмак баатыр ашуунун белинен дүрбү салып карап жатат. Табылды болсо оорудан аман-эсен айыгып, бирок тору этине толо албай, баштагыдай боло албай жүргөн кези эле. Ошондуктан «аттардын картасын толтуруп алалык» деп, Арчаторуну баш кылып жылкынын баарын жазгы көктөмгө **агытып** жиберген.

кол – бул жерде: кишилерден турган согуштук күч, аскер, кошуун

оорук – бул жерде: жортуулда жүргөн, согушка аттанган колдун негизги бөлүгү жайгашкан жай

агыт – бул жерде: байлоодон бошотуу, бош коё берүү, чечип бошотуп коюу

Кудайназар кандай чыккынчылык кылды? Кимге эмне деп айтты? Анын ушул кылган иши туурабы?

Кардыгач макмалдан кылган **дорбого** мейиздеп жемди салып, Арчаторуга түшкү жемин берип, жалын тарап, **соорусун** сылап, күнүгө бир маал барып келүүчү. Аны жайы-кышы багып жүргөн Кардыгач эле.

Чалкалмак бейпил жаткан Табылдынын жылкысын көрүп, Үч-Нуранын башынан, Нарындын кара ташынан жылкыны беш жүз баатыры менен келип тийип алып кетти. Кичи-Нарындын суусунан кечирип жатып, Чалкалмак ойлонуп, жылкы айдаган баатырларга карап айткан сөзү:

дорбо – аттын жем баштыгы, жем баштык

соору – куй-мулчак менен эки жамбаштын үстү жак бөлүгү

«Жылкы айдаган баатырлар,
 Ат башын бир аз тартыңар,
 Баарың келип угуп тур,
 Силерге айтар сөзүм бар.
 Мен Чалкалмак болгону,
 Чалкалмак атка конгону,
 Кыргыздан жылкы көп алдым,
 Кытайга барып кол салдым.
 Казактан жылкы көп алдым,
 Каңкайга барып кол салдым.
 Алты Шаар Кашкардан,
 Алтын, күмүш олжо алдым.
 Эрдемсиген кыргызга
 Алда канча кол салдым.
 Бирок менин арманым,
 Алдымдан чыккан тоскун жок,
 Артымдан келген куугун жок,
 Сайышып чыккан баатыр жок,
 Салышып чыккан балбан жок.
 Калдайган калың кол да жок,
 Кармашып чыккан жоо да жок.
 Капилет элди көп чаптым.
 Канчалык олжо мал таптым.
 Туйгун жаткан эл чаптым,
 Турпандан эчен олжо алдым,
 Же **багалчагым** майышып,
 Балбандын күчүн көрбөдүм.
 Башты жара сайышып,
 Баатырдын күчүн көрбөдүм.
 Айбалта менен чабышып,
 Ат үстүнөн алышып,
 Кылычты кыя суурушуп,
 Кызыл канга боёлуп,
 Кызыгышып урушуп,
 Чоюн баш менен чабышып,
 Чокуга болжоп салышып,
 Ак бараң мылтык атышып,
 Аябай канга батышып.
 Жаралуу болуп жалдырап,
 Жатып калып кансырап,

багалчак – туяк
 менен кызыл
 ашыктын арасы

Сооттун баарын айрышып,
Чопкутту чоюн тытышып,
 Бир кумардан чыкпадым,
 Ушул менин арманым.
 Азыркы айтар сөзүм бул,
 Абаң Чалкаш өзүм бул,
 Алтымыш ашып жетимишке
 Аяк баскан кезим бул.
 Жылкыны суудан кечирип,
 Өйүзгө чыгып чечинип,
 Семизин союп жылкыдан,
 Бүгүнчө **өргүү** болуңар.
 Күндүн нуру салганда,
 Тегиз тийип калганда,
 Менден кабар алыңар.
 Мага күйбөй кокустан,
 Жөнөмөк болуп калсаңар,
 Күүгүмдө жолго салыңар,
 Түнкү серүүн убакта
 Төш таянып барыңар.
 Көбөөрүгөн жылкыны
 Катуу айдап салбаңар!
Түтөк болуп кокустан,
 Жалгыз кулун калбасын,
 Өзүм салган жаңы жол,
 Калмак-Ашуу бийик бел,
 Кылдаттык менен чубатып,
 Малды ашырып кетиңер.
 Өзүм кайра барайын,
 Өзөндүн баарын чалайын,
Өрүштө калган мал болсо,
 Калтырбай айдап алайын,
 Бейкут жаткан **беренге**
 Барып кабар салайын,
 Эр болсо келсин артымдан
 Бир беттешип калайын.
 Белгилүү баатыр ал болсо,
 Беш күнү удаа сайышып,
 Бир кумардан канайын.
 Эрманкандын баласын
 Эрдигин көрүп алайын.

соот – ок, найза, кылыч ж.б.согуш куралдарынан же октон сактануу үчүн кийилүүчү көйнөк формасында согулган жоокердик кийим

чопкут – жоо кийиминин өзүнчө түрү

өргүү – бул жерде: тыныгуу, өрүү кылуу, жолдо эс алуу

түтөк – көбүнчө бийик тоолуу жерде дем алуусу кыйындаган, кыстыккан абал, оору

өрүш – айылга жакын мал жайыты

берен – бул жерде: баатыр, эр, каарман

Эңкейтсем өзүн сайышып,
 Эрчитип силерди
 Эртең кайра барайын.
 Эчтеме койбой кыргыздан,
 Элин чаап алайын!
 Туйбай калдым дебесин.
 Табылды бушман жебесин,
 Ашкере баатыр ал болсо,
 Аркадан кууп ал келсин,
 Коркуп калса өзүмдөн,
 Колоп калса сөзүмдөн,

Коңулда жүрүп күн көрсүн. – деп, Чалкалмак Карабоз менен бургутуп, артынан чаңын дыргытып, кең Нарынды бойлоп, ар түрдүү акыл ойлоп, адыр менен өрөөндү аралап чаап жойлоп, таңдын эре-середе Табылдынын айлына келип калды.

Чалкалмак өзүнүн жигиттерине эмнелерди айтты? Өзү кайсы жакка, эмнеге кетип жатат?

Чалкалмак тегерете карап барсамбы? – деп санап, айылды үстү кашаттан Табылдыны «барсыңбы» деп кабар салып айткан сөзү:

«Эр Табылды сенсиңби,
 Элимде эр жок дейсиңби?
 Ээн жаткан жылкыңды
 Ээлеп алдым билдиңби?
 Эрманканда өчүмдү,
 Эми алдым, балам, көрдүңбү?
 Эсиңе салдым далайды,
 Эр экен абам дейсиңби,
 Хан Табылды сенсиңби?
 Калкымда эр жок дейсиңби?
 Калың кара жылкыңды,
 Калтырбай алдым, билдиңби?
 Кармаша албай калдым деп,
 Кайгырып бушман жейсиңби?
 Же калкынды жыйнап мага келип,
 Кармашуучу эрсиңби?»

Өрүштөн жылкың алдырып,
 Өлүк бала жатпай кал,
 Жайыттан жылкың алдырып,
 Жаман бала жатпай кал!
 Ооругум калды **белинде**,
 Оңдодум туюк төрүндү,
 Опсуз баатыр болду деп,
 Уктум эле өзүңдү,
 Он айдан бери оңолбой,
 Оору деп уктум өзүңдү.
 Балбаның барбы элинде?
 Баатырың барбы ченинде?
 Беттешер болсоң Табылды,
 Эки өргүймүн өзүңдүн
 Эчен Балгарт жеринде,
 Чалкалмак абаң мен болом,
 Кабарлаш калың элиңе.
 Эр болсоң кууп келип көр,
 Эрдигимди билип көр,
 Баатыр болсоң, келип көр,
 Бастырып бери жүрүп көр.
 Балбан болсоң чалышып,
 Бабаңдын күчүн билип көр.
 Кош, Табылды, жетим! – деп,
 Коштошуп эми кеттим, – деп.
 Карабоз менен заңкайып,
 Карааны бийик даңкайып,
 Тоодой болгон Чалкалмак,
 Бастырып кетти ошентип.

бел – бул жерде: тоо кыркыларынын ашып өтүүгө ылайык келген жону, кайкыраак жери

«Уулуп-уңшуп ит үрүп, матоодо төөлөр бышкырып, короодо койлор чуркурап, байлоодо уйлар өкүрүп» дүрбөлөң түшөт. Элдияр, Эрмек алп уйкуда жаткан Табылдыны ойготот. Булар да алдыртан күтүп жаткан душмандын алдын тосмок болуп аттанып чыгышат.

Чалкалмак Табылдынын айылына келип эмнелерди айтып кетти? Андан кийин эмнелер болду? Элдияр менен Эрмек кимди ойготту? Алар эмне кылышты?

Төмөнкү каармандардын мүнөздөрүнө баа бергиле.

Кудайназар	Чалкалмак

Кардыгач жана Арчатору

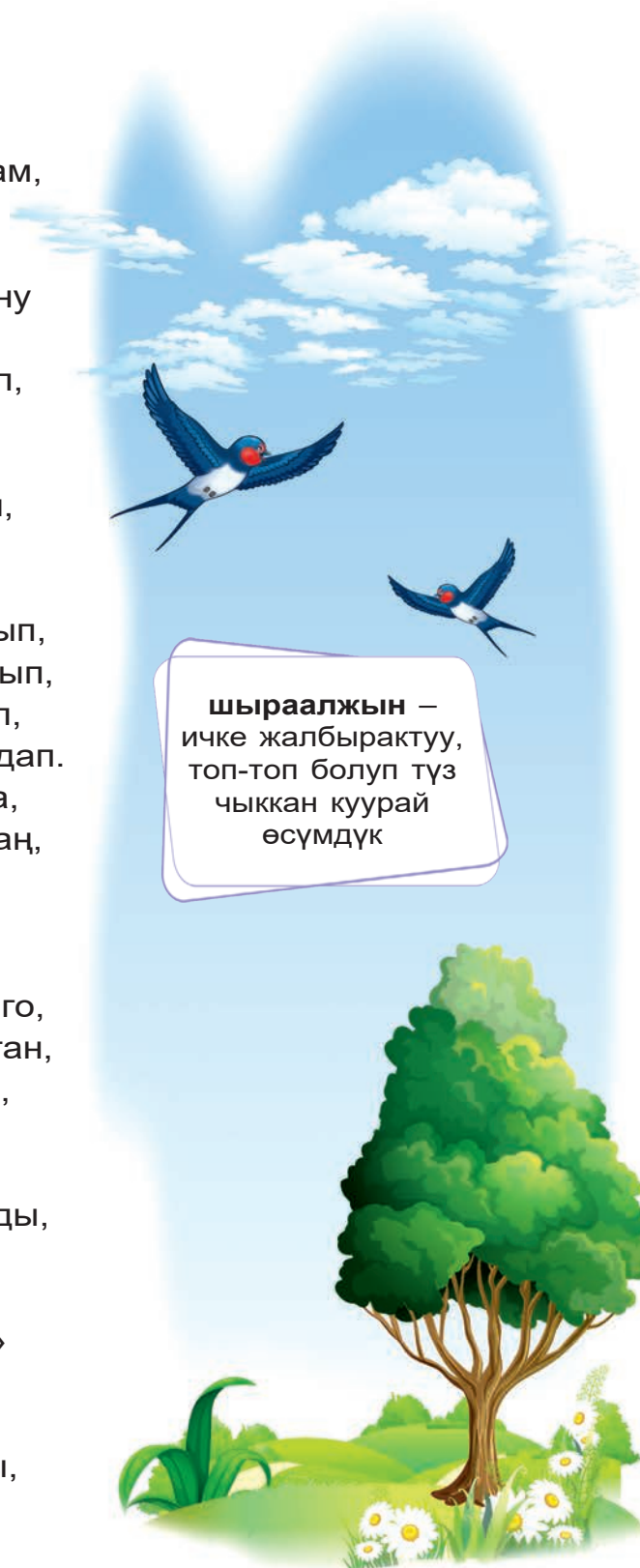
Эртең менен Элдияр, Эрмек келип, Табылдыны ойготуп, Чалкалмактын кабарын айтып, чаң тополоң түшүп жаткан кезде, өзү он төрт жашында, саамайы бар башында, Табылдын карындашы Кардыгач жылаңаяк, жылаң баш, карбаластап өзүнчө капаланып бүлүнүп:

Торкодон кылган көйнөгүң,
 Так белине түрүнүп,
 Арчатору бууданды,
 Айлам келсе алсам деп,
 Абама алып берсем деп,
 Айылга такыр билинбей,
 Аялданып илинбей,
 Кеткен экен жүгүрүп.
 Таманы жерге так этип,
 Эки буттун согончок,
 Май куйрукка шак этип.
 Улуу жолго салыптыр,
 Таң агарып атканда,
 Кырк жигит дүрбөп жатканда,
 Кардыгач кетип калыптыр.
 Аны көргөн киши жок,
 Кыз менен элдин иши жок,
 Абакем атсыз калды деп,
 Кардыгач күйүп жалын чок,
 Жылкы да болсоң билсеңчи,
 Жылт коюп кайра келсеңчи,
 Кишиден эстүү мал элен,
 Кишенип кайра келсеңчи,
 Күйүнгөн мендей байкуштан
 Мейизден жемиң жесеңчи,

торко – жука жибек кездеме, ошол кездемеден жасалган кийим

Кишиден жалгыз абама
 Сени алпарып берсемчи.
 Артыңдан кууп барууга
 Ал душмандан коркомун,
 Артыңдан кууп мен барсам,
 Ач билектен албасын,
 Ат сооруга салбасын,
 Алпарып мендей шордууну
 Ашманчы күңү кылбасын.
 Калмакка качып кетти деп,
 Калкыма ушак болбосун,
 Карындашын жоготсо,
 Хан абам сөзгө калбасын,
 Деп буркурап Кардыгач,
 Боз-Дөбөдө турду эле.
 Сурмалуу көздөн жаш агып,
 Суксурдай баштан тер агып,
 Жаш чыбыктай солкулдап,
 Жашооруп ыйлап болкулдап.
 Сербейип кырда турганда,
 Жогортон чыкты калын чаң,
 Чан ичинде бир топ жан.
 Кардыгач муну ойлонуп,
 Капасы ашып толгонуп,
 «Чалкалмак мени көргөн го,
 Жер кайгуулдап жол салган,
 Жоодон калган мерген го,
 Мени көрүп калган го,
 Шорумду колго берет го,
 Көрбөйт го аккан жашымды,
 Жулат го кара чачымды,
 Кайыр айтсам чыркурап,
 Кесет го алма башымды»
 Деп, ойлонуп Кардыгач,
 Дөбөдөгү дөмпөйгөн,
Шыраалжынга жашынды,
 Ат таппаган азаптан,
 Азыркы кордук ашынды.

шыраалжын –
 ичке жалбырактуу,
 топ-топ болуп түз
 чыккан куурай
 өсүмдүк

Арчатору буудан, жылкыдан кайып тууган, кишиден эстүү мал эмеспи, калың жылкынын сүрөөсү менен караңгыда

барган. Чоң шашке болгондо суу ичип канып, кумга оонап алып, эки жакка көзүн салып, күндө жеген жемин эсине алып, калмакты көрүп кошкуруп, бышкырып, үйүр болгон кырк бууданды карап, окуранып кишенеп, Улуу – Сууну бойлоп, кычык менен кылт этип, кыл куйругу жылт этип, кутулар өлчөсүнө келгенде, кырк бууданды ээрчитип алдына түшүп, арыштап жөнөгөн экен. Арчатору бууданың, айбандан эстүү жаныбар, ала келген жанында кырк энчи буудан малы бар. Эки жагын каранып, Кардыгач жаткан дөбөгө келип турган чагы бар.

Ошондо Кардыгач кубанып Арчаторуга айтканы:

«Айланайын, жаныбар,
Арчатору сен болуп,
Ала келген жаныңда,
Кырк эки буудан тең болуп,
Эсиңе түшкөн күндөрү
Мейизден жеген жем болуп,
Аттардын качып ашканы,
Алты адыр бел болуп,
Аябай чуркап жаныбар,
Калган экен тер болуп».
Коркуп жаткан Кардыгач
Козголуп ыргып турду эми,
Макмалдан кылган дорбону
«Мо-молоп» берип сунду эми,
Арчатору буудандын
Башына нокто салды эми,
Арчатору күлүктүн
Оң көзүнөн өптү эми,
Сол көзүнөн өптү эми,

Солкулдап жашын төктү эми – деп, Арчатору буудандын жемин берип жетелеп, жөнөйүн деп энтелеп, арка жагын каранса, аттарды кууган калмактар топтошуп, дөбөдөгү аттарды көрүшүп, «жоо экен» деп токтошуп калган экен.

Кардыгач «жалгыздыгым билет го, артымдан байкап жүрүшкөн го» – деп, торкодон кылган көйнөгүн чечип алып бүктөп, Арчаторунун үстүнө салып ыргып минип, ат баштыкты колуна алып, аркасындагы буудандарды «кыруу-кыруу» деп айкын бөксө жол менен абасынын алдынан тосуп жөнөп бара жатты.

Карлыгач менен Арчатору кантип жолугушту? Арчатору буудандарды кантип ээрчитип келе алды? Карлыгач кийин аларды кантип алып кетти?

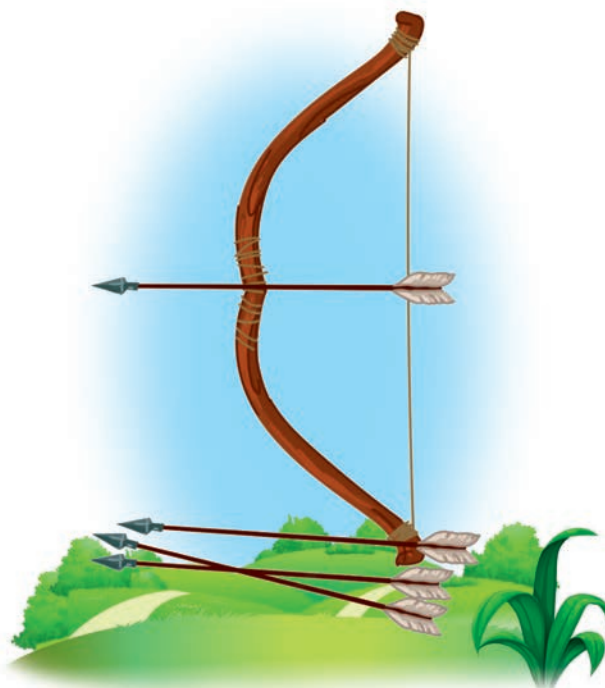

Төмөнкү каармандардын мүнөздөрүнө баа бергиле.

Карлыгач	Арчатору

Эр Табылды кырк жигитин ээрчитип, койчулар минип жүргөн Көкчолокту минип, эки буту салаңдап, эки көзү алаңдап, нарга кошун артып, жазайылын тартып, кырк жигит жабыла жөө басып, Кара кырды бет алып, алды жагын каранып, ак жолборстой чамынып келе жатат эле. Алдынан уюган калың чан чыкты. Чаңды көрүп, Табылды дүрбүсүн салып карап калды. «Бул кандай чаң болду экен? Чалкалмак бизди эптеп айылдан чыгарып ара жерге жоолоп, кармап алып кетейин деп кароол коюп жаткан экен го?» – деп ойлоду. Дүрбүсүн сала берип, Табылдынын айткан сөзү:

«Чын Чалкалмак бу болсо,
 Кудай мага берди го,
 Кулжа тамга кирди го,
 Кул кабакка кирди го,
 Куурал тартып издетпей,
 Купулума келди го.
 Теңир мага берди го,
 Теке тамга кирди го,
 Темтеңдетип издетпей,
 Теңирсиген чоң калмак,
 Тегеренип келди го.
 Атын атып салсамбы,
 Аман кармап алсамбы,
 Аркасында калмакка
 Анан кийин барсамбы?
 Өзүн атып салсамбы,
 Өчүмдү эми алсамбы?
 Карабоз минип бургутуп,
 Калмактарга барсамбы?»

Жылкыдагы калмакты
 Жылас кылып салсамбы!»
 Деп ойлонуп Табылды,
 Дүрбүсүн ондоп салды эми,
 Уюган чаңды бет алып,
 Улам карап калды эми.
 Ат көрүнөт, адам жок,
 Мал көрүнөт, киши жок,
 Жоолуктап көзүн сүрткүлөп,
 Жолдошторун түрткүлөп,
 Көз кычыгын чукулап,
 Жолдошун муштап нукулап.
 Бери келгиле баарың деп,
 Кырк жигитти чакырат.
 «Калмактан чыккан чаңбы – ,
 Качкан-боскон малбы? – деп
 Алдыңкысы эрбеңдейт,
 Адамзаат жанбы?» – деп.
 Түз токтотуп караса,
 Түгөл баары маралдай,
 Чанды көрүп токтолгон,
 Эр Табылды баатырың
 Түз бастырып баралбай,
 Алдынкысын караса,
 Арчатору көрүнөт,
 Адамы келет чабалбай,
 Анык таанып алган соң,
 Айтарга сөзүн таба албай,
 Кардыгач экен мингени,
 Каңырык түтөп Табылды,
 «Кайдан тапкан аттарды,
 Кагылайын каралды ай,
 Кыз да болсо медерим,
 Кысылган бизге Кардыгач,
 Кырк буудан таап берерин,
 Сүйүнчү, баатыр, кырк бөрү,
 Билдиңби жоону жеңериң.
 Билдиңер беле кырк туйгун,
 Кыздан жардам келерин!
 Каргадай болгон медерим,
 Кардыгач менин зирегим,

Кадыр алда кудурет,
 Кыз да болсо ушуну
 Караан кылып бергенин!
 Калмактан кантип корколу,
 Кыз да болсо жөлөгүм,
 Кысылган күндө өбөгүм,
 Кырк жигиттин багына
 Кызматы үчүн төрөлдүң.
 Кыяматтуу бул күндө
 Кызмат кылдың чарчабай,
 Кыпындай жалгыз бөбөгүм.
 Кыл чачыңды сербейтип,
 Жан адамга билинбей,
 Кагылайын каралдым,
 Жалгыз кантип жөнөдүң?»
 Деп Табылды буркурап,
 Эки көзүн жаш кылып,
 Элесин көрүп каткырып,
 Тула боюн тер кылып,
 Туралбай жашын сел кылып.
 Кырк жигит ыйлап буркурап,
 Кардыгачты көргөндө,
 Кыйкырып баары чуркурап.
 Ат үстүнөн алууга,
 Ар кимиси умтулат,
 Арчатору буудандын
 Даңканы көккө зыркырап.
 Абасын көрүп Кардыгач,
 Агалар деп чыркырап,
 Жетип келди бир паста
 Аткан октой зыркырап.
 Көйнөгү жок жылаңач,
 Топусу жок жылаң баш,
 Саамайы учуп сербеңдеп,
 Көкүлү учуп эрбеңдеп.
 Көй буудандын баарынын
 Таноолору дердеңдеп.
 «Айланайын, кырк аке,
 Аттарыңдын баарысын
 Аман алып келдим» – деп.
 Айта албай сөзүн аптыгып,
 Чыканактай Кардыгач,

Ирмебей көзүн элеңдеп,
 Көтөрүп аттан алышты,
 Табылды сурайт: «Каралдым,
 Быякка сенин кеткениң,
 Билди беле жеңең?» – деп.
 Жооп берди Кардыгач,
 «Жок, абаке шашылып,
 Жалгыз кеттим эле» – деп,
 Көйнөгүн кагып кийинип,
 Адамдыгы билинип.
 Аты тийип колуна,
 Эр Табылды жалгызың,
 Көтөрүлүп сүйүнүп.
 Калмакка кеткен бууданы,
 Кайра колго тийген соң,
 Кайраттанып жүгүрүп.
 Көйнөктүн чаңын кагышты,
 «Кыямат болуп турганда,
 Кыз да болсо Кардыгач,
 Алып бердиң намысты».
 Эр Табылды элөөрүп,
 Эрлердин баары делөөрүп,
 Карсылдап үндү салды эми,
 Каткырышып калды эми,
 Кайыптан келген бууданды,
 Кармап баары алды эми,
Нокоро жүгөн катышып,
 Ноктону атка салды эми.
 Тойго барчу эмедей,
 Тамашага батышып,
 Терин сүртүп алышып,
 Ак каңкы ээр токушуп,
 Арбагы башка конушуп.
 Ар кимиси аңданып,
 Ажыдаардай болушуп.
 Жарактын баарын салынып,
 Самаган иши табылып,
 Чарайна, чопкут, туулга,
 Алышкан экен камынып.
 Беттешсек деп калмакка,
 Берендер турат сагынып.

нокоро –
 кооздолуп
 өрүлгөн ат
 жабдыгы

Жарагынын баарысын,
 Даяр кылып жайланып,
 Кыл **канжыга** тээкке
Доолбасты байланып.
 Айбалта, чочмор илишип,
 Адистик жагын кырк жигит,
 Алган эле билишип.
 Акыр заман салсак деп,
 Калмакка жетип беттешип,
 Кабыландай тийишип.
 Кылычын белге асынып,
 Кырка тарта бастырып,
 Ат суутуп алсак деп,
 Акылдашып каткырып.
 Желектүү найза кылкылдап,
 Алма баш мылтык асынып.
 Алеңгир жаасы кошулуп,
 Ар канча душман болсо да,
 Айбыкпайт булар чочунуп.
 Агалары сөз сурап,
 Асмай тартып олтуруп.
 «Айланайын, Кардыгач,
 Айтчы билген сөзүңдү,
 Аттарды аман жеткирдин,
 Азыр көрдүк көзүңдү.
 Өгүзгө дары ок артып,
 Өр талашып жөө басып,
 Өңчөй агаң жол тартып,
 Өрүштөн жылкы алдырып,
 Өжөрлүк менен келаттык,
 Өзүң бардың жол чалып,
 Өңчөй күлүк ат алып,
 Өжөрлөнгөн калмактан,
 Аттарды кантип куткардың?»
 Дешип алар сурашып.

канжыга – бир нерсени байлоо, бөктөрүү үчүн ээрдин эки арткы капталына тагылган кайыш боо

доолбас – тегерек кылып ийилген тактайча алкактын бир бетине көбүнчө төө териси капталып, согушта, аңчылыкта колдонулуучу барабан

Карлыгач менен агасы Табылды кантип жолугушту? Карлыгачтан агалары эмнелерди сурады? Ошол жерин көркөм окугула.

1. Куу-шум чыккан, кырк каракчы атанып, ууру кылып, жол тосуп, нар өлтүрсө пул бербей, эр өлтүрсө кун бербей, зордукчул чыккан Кудайназардын жаман адаттарын койдура албаган Эрманкан алардын балдары менен кылган кылыктарына төлөп жүрүп чарчап, акыры Кудайназарды эмне кылды?
2. Куу-шум, калпычы, ууру, зордукчул, арам ойлуу адамдарды көргөнсүңөрбү? Ушундай адамдар турмушта көппү, же азбы?
3. Кудайназарды биротоло бөлүп, өзүнчө энчилерин берип, «балалыгынан кечип» жообун берип кетirse да, ал жакта туруп, Эрманкандын уулу Табылдыга кандай чыккынчылык кылды?
4. Бул чыккынчылыктын артынан кандай иштер болуп кетти?

Топторго бөлүнгүлө: 1-топ: Чалкалмак жана анын жигиттери; 2-топ: Карлыгач жана Арчатору; 3-топ: Табылды жана кырк жигити. Ар бир топ тексттен өздөрүнүн аталышындагы бөлүктү таап, көркөм окугула, ар бир топ өздөрү көркөм окуган тексттен каармандар пайдаланган буюмдарды таап дептериңерге жазгыла. Кайсы топ ишти эң жакшы аткарат? Өз бааңарды бергиле.

1. Кыздар Карлыгачтын, уул балдар Табылдынын сөздөрүн эпостун текстинен таап жаттагыла. Класста көркөм айтып бергиле.
2. Тексттеги курал-жарак, ат жабдыктарынын, буюм-теримдердин аттарын дептериңерге жазгыла.
3. Карлыгач менен Арчаторунун сүрөтүн тарткыла.
4. «Эр Табылды» эпосундагы кийинки окуялар кандай болоор экен, балдар, кызыгып калдыңарбы? Эпостун толук вариантын окугула. Класста эпос жөнүндөгү өз ара таасирлериңерди бөлүшкүлө жана андагы каармандарды талкуулап, баалагыла.

«Эр Табылды» эпосун Улукбек дастанчыдан музыкасы менен угуп, чогуу айтканга аракеттенгиле.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Эпос жөнүндө түшүнүк

Көркөм адабият драма, лирика жана эпика, б. а., эпос болуп үч текке бөлүнөт. Жалпы эле сюжеттүү, окуялуу чыгармалар эпикалык чыгармаларга кирет. «Эпос» деген түшүнүк же термин эки мааниде колдонулуп, биринчиси ушундай мааниде колдонулат.

Ал эми экинчи мааниси – азыр биз сөз кылуучу, кыргыз оозеки адабиятында кеңири таралган ыр түрүндөгү окуялуу, көлөмдүү мурастар. «Эпос» деген термин грек тилинен кирип,

биздин тилге которсок, «сүйлөө», «кеп кылуу» деген маанини туюндурат. Эпос дүйнө элдеринде кеңири жашап келген. Көлөмдүү экенине байланыштуу мындай чыгармаларда эл тарыхы, алардын турмуш-шарты, карым-катышы, салт-санаасы, тилек-максаты, жалпы эле абалы ар тараптуу чагылдырылган. Аларды элдик чыгармалар дейбиз, анткени андай чыгармаларды түпкүлүгүндө жалгыз-жарым киши жаратса да, ар бир айтуучу, аткаруучу өзүнүн алымча-кошумчаларын толуктап отуруп, кээде кадыресе өзгөрүүгө да учураган.

Кыргыз эли эпосторго бай. Бул эл дүйнөдө өзүнчө теңдеши жок зор эпос, океан чыгарма – «Манасты» жаратты.

Эпос деген түшүнүк кээде жомок, дастан, поэма деген маанилерде да колдонулат.

Алыкул Осмонов

Бул темада биз:

- акын жөнүндө маалыматка ээ болобуз;
- акындын ырлары менен таанышабыз;
- ырларды мазмундук, көркөмдүк жагынан талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Акын Алыкул Осмонов (1915–1950) Чүй областындагы Панфилов районунун Каптал Арык кыштагында кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Ата-энесинен эрте калып, Пишпектеги жана Токмоктогу балдар үйүндө тарбияланат. 1929-33-жылдары Фрунзе шаарындагы педагогикалык техникумда окуган. 1932–36-жылдары «Чабуул» жана «Ленинчил жаш» гезитинде эмгектенген. 1937-40-жылдары Кыргызстан башкармалыгынын секретары болуп иштеп, өмүрүн чыгармачылыкка арнаган.

Алыкул ырларын абдан эле эрте жаза баштаган. «Сабаттуу бол» гезитинин 1930-жылы акындын алгачкы ыры жарыяланат. Ал эми 1935-жылы «Таңдагы ырлар» аттуу биринчи ырлар жыйнагы улуттук поэзиясынын шедеври, «Көл толкуну» аттуу

жыйнагы улуттук адабиятыбыздын туу чокусун багынткан бирден-бир китеп болуп калды.

Ал А.С.Пушкиндин «Евгений Онегинин», У.Шекспирдин «Отеллосун», И.Крыловдун тамсилдерин кыргыз тилине которгон. Ошондой эле, Ш.Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» аттуу чыгармасынын которулушу ошол күндөгү эң мыкты, баа жеткис котормолордон эле.

Алыкул Осмоновдун бир катар ырлары орус, эстон тилдерине которулуп, басылып чыккан.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Балдар, силер Алыкул Осмоновдун «Адамзат», «Комуз» деген ырларын окуйсуңар. Акын өзүнүн биринчи ырында адамзаттын картайбаса, чарчабаса, оорубаса, өмүрү узун болсо деп кайгырат жана ал тилек-оюнун ишке ашуусу үчүн, өзүнөн да кечүүгө даяр экенин билдирет. Ал эми биринчи адамзаттын жасаган иштери чын жүрөктөн даңкталганы менен айырмаланат. «Комуз» ырларында комуздун, музыканын ыйыктыгы, асылдыгы айтылат.

Чолпон-Атадагы Алыкул Осмоновдун эстелиги

мүрөк – тирилтип жандандыруучу, жашартып күч-кубат берүүчү, ичсе киши өлбөй узак жашоочу суу чыккан булак

Адамзат

Мүрөктүн суусу жөн суулардай шылдырап, Агып жатса мал кечпес жашыл аралда: Көк арчадай өңдөн азбас болсун деп, Өзүм ичпей, ичирер элем адамга.

Мүрөктүн суусун ичирейин дегеним:
Адам деген картайгыч тура бечара.
Замзамдын суусу кайнар суудай шараптап,

Ташып жатса куш жете албас ыраакта:
Эти калың пилдей күчтүү болсун деп,
Бүт агымын бурар элем адамга.

Замзамдын суусун агыжайын дегеним:
Адам деген чарчагыч тура бечара.
Олуя табып, **Улукман** аке дарысы

Жазгы гүлдөй тепселип жатса талаада:
Жүрөк оору, өпкө оорунун сообу үчүн,
Өзүм ичпей, ичирер элем адамга.

Дары чөптү ичирейин дегеним:
Адам деген оорукчан тура бечара.
Ак шайы көйнөк, күмүш кемер сыяктуу,

Адамдын жаны сатылып турса базарда:
Дагы жырғап, дагы жашап көрсүн деп,
Өзүм албай берер элем адамга.

Жандарына жаш кошоюн дегеним:
Адам деген көп өлгүч тура бечара.
Кызыл топу, **шуру**, **бермет** сыяктуу,

Бала өмүрү, сатылып турса калаада:
Катуу күйүт, кайгы зардын дарты үчүн,
Өзүм албай, ал дээр элем адамга.

Бала өмүрүн алсын деген себебим:
Адам деген баласаак тура бечара.
Мейличи, мени жаман көргөн бирөөнүн –

Жан алгыч келип, жанын сууруп аларда:
Эгер чиркин, экөө болсо жүрөгүм,
Берер элем бирин ошол адамга.

Мен сыяктуу жакшылыкка март эмес,
Адам деген өзүм дейт тура бечара!

замзам – ыйык, дарылык касиети бар деп эсептелген Мекенин булагынын суусу

Олуя – ыйык, касиеттүү б.а.өзүнүн такыбалыгы менен атагы чыккан адам

Улукман – байыркы акылмандын аты

шуру – деңиздин алдындагы жарларда топ-тобу менен кыймылсыз абалда жашаган жаныбарлардын акиташка айланган калдыктарынан пайда болгон кызыл, кызгылтым, ак түстүү таштар, маржан

бермет – суу түбүндө, үлүлдүн кабыгынын ичинде жетилүүчү кымбат баалуу зат

Акын бул ырында адамзатка эмнелер кылгысы келип жатат? Адамга эмнелерди бергиси келип, ага эмнелерди каалап жатат?

1. Акын «Адамзат» аттуу ырында адамзаттын кандай касиеттерин санап өтөт, ошол касиеттеринен улам адамзат үчүн эмнелер кылгысы келет? Адамзатка эмнелерди каалайт? Акындын бул айткандарына кандай карайсыңар?
2. «Мен сыяктуу жакшылыкка март эмес, Адам деген өзүм дейт тура бечара!» деген ыр саптарынын мааниси эмнеде?
3. Эки гана куплет «Комуз» аттуу ырында бүтүндөй кыргыз тарыхы менен комузду кандай байланыштырып бере алган? Ырда комузду кандай сүрөттөйт? Силер комуз күүлөрүн жактырасыңарбы, комуз күүлөрүн укканда кандай абалда болосуңар? «Комуз» ырын жаттап, көркөм айткыла.

Жогорку ырлардын тексттеринен пайдаланып, таблицаны толтургула.

Адамзаттагы оң сапаттар	
Адамзаттагы терс сапаттар	

1. «Адамзат жана акын», «Комуз жана акын» деген темалардан бирин тандап, кичинекей дил баян жазгыла.
2. Ырларды жаттагыла.

Комуз

Үч буроо, жалгыз **тээк**, үч кыл комуз,
Чертилбейт, күүгө келбейт, чебер колсуз.
Оп-оңой, көргөн көзгө жөпжөнөкөй,
Бирок да өнөрү бар айтып болгус.

Кылымдан кылым санап көксөй-көксөй,
Жыргалдуу биздин ушул күндү көздөй,
Бул комуз, көп сууларды кечип келген,
Эли да комузундай жөпжөнөкөй.

Ырда комузду, элди акын кандай сүрөттөп жатат?

ЖОМАРТ БӨКӨНБАЕВ

Бул темада биз:

- акын жана анын чыгармачылыгы боюнча маалыматка ээ болууз;
- акындын ырлары менен таанышабыз;
- ырларынын мазмунун жана көркөмдүк өзгөчөлүгүн чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Кыргыз элинин белгилүү акыны, драматургу, котормочусу Жоомарт Бөкөнбаев (1910–1944) аз гана, тактап айтканда 34 жыл гана жашады. Улуу акын Жоомарт Бөкөнбаев 1910-жылы 16-майда Токтогул районундагы (мурунку Кетмен-Төбө) Мазар-Сай айылында төрөлүп, 1944-жылы анын «Манастын уулу Семетей» аттуу сценарийи боюнча алгачкы кыргыз көркөм тасмасын тартуу үчүн ылайыктуу жерлерди тандап жүргөн маалда жол кырсыгынан каза тапкан.

Он жети жашында «Жер алган кедейлерге» деген биринчи ыры, 1933-жылы «Эмгек төлү» деген биринчи китеби жарыкка чыккан. 1931-жылдан «Ленинчил жаш» газетасында редактор болгон, Москвадан курстарда окуган.

«Алтын кыз» деген драмасы өз кезегинде жогору бааланган. Тез иштеген, көп жазган акын болгон.

Жоомарт Бөкөнбаев таланттуу котормочу да болгон. Ал аз жашаган өмүрүндө Лермонтовдун, Крыловдун, Некрасовдун, Гётенин, Шота Руставелинин, Абайдын, Маяковскийдин поэтикалык чыгармаларын жана атактуу «Кармен» операсынын либреттосун которгон, ал журналист катары да эл арасына кеңири таанылган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Балдар, силер акындын «Жаштык кез», «Эмгек», аттуу ырлары менен таанышасыңар. Бул ырлардын биринде жаштык кездин өзгөчөлүгүн, аны текке кетирбей, жалтанбай элге кызмат кылууга жумшоо керектигин, экинчисинде эмгек жана анын натыйжасында жаралган кооздук, кут – береке, жакшылыкты.

Бишкек шаарынын «Эркиндик» гүлбагындагы Ж.Бөкөнбаевдин айкели.

Силер азыркы жаштык кезиңерди карыялардын көзү менен карап, баркына жете аласыңар бекен? Эмне деп ойлойсуңар? Ыр менен таанышсаңар дагы да булар тууралуу ой жүгүртүүңөр кеңейет.

Жаштык кез

мунар – баш жагы кууш келген, бийик салынган курулуш, бурана

Жаштык кез – майтарылбас алмаз курал,
Жаштык кез – көз жетпеген бийик **мунар**.
Жадырап жер бетине гүл ачылса,
Жаркырап асмандагы күн кубанар.

кыраан – бул жерде:мыкты, кыйын, өткүр, чыгаан

Жаштык кез – чабыттаган **кыраандайсың**,
Жаштык кез – сайрап турган **улардайсың**.
Жайлоодон салкын соккон жел жапырган
Жайкалган жашыл **шибер** ыраңдайсың.

улар – кыргоолдор тобуна кирүүчү, тоодо жашай турган ири илбээсин куш

Камыкпай каарданып чексең сапар,
Калың эл жаштыгыңды мактап айтар.
Камы үчүн калайыктын тартынбасаң,
Кайратың кара жерди солкулдатар.

Жаштык кез – жадыраган тийген нурча,
 Жаштык кез – жайдарысың күлгөн кызча.
 Жаралдың жаңы заман бактысына,
 Жалтанбай жаштыгыңды элге жумша.

Балдар, ойлонуп көргүлөчү, адам эмгектенбесе эмне болот? Кандай ойлойсуңар, азыркы замандагы адамзаттын жашоосуна кирип келген жеңилдиктер, шарттар эмненин натыйжасында пайда болууда? Акындын «Эмгек» ыры менен таанышып, эмгек тууралуу ойлорубуз кеңейет.

Эмгек

Алтынды сансыз кылып тапкан эмгек,
 Адамды адам кылып баккан эмгек.
 Түрдөнтүп албан-албан жердин бетин,
 Килемди, **бачайыны** жапкан эмгек.
 Аткарып калети жок турмуш шертин,
 Берметти безелентип таккан эмгек.

Жалпыны жадыратып берген эмгек,
 Жер сырын бир казанга терген эмгек,
 Жаңыртып куу турмушту башка түргө,
 Эскини энтелетип керген эмгек.
 Шакылдап түмөндөгөн кайрат менен
 Душманын как жүрөккө **челген** эмгек.

Жемишти жер бетине сепкен эмгек,
 Гүлдөтүп берекесин төккөн эмгек.
 Балкылдап көк деңизде күлүмсүрөп,
 Кучактап күндүн нуру өпкөн эмгек.
 Козголбой ичин сылап жөн жаткандын,
 Чубалтып ичегисин тепкен эмгек.

Мөрөйдү өз колуна алган эмгек,
 Цементтеп кетер жолун салган эмгек,
 Жагылып караңгыга жалындалып,
 Балбылдап чырак болуп жанган эмгек.
 Сайган бак, сепкен эгин жана башка,
 Көкөлөп эмгек менен өсүп-өнмөк.

бачайы – диал.
 башайы – жибек
 кездеменин бир
 түрү

чел – бул жерде:
 мүйүзү менен
 чолуп алуу, илип
 ыргытуу, чолуп
 сүзүү деген
 маанини берген
 чел сөзүнө –
 ган мүчөсүн
 улап, атоочтук
 сөз катары
 салыштырмалуу
 пайдаланып
 жатат

мөрөй – жарышта,
 мелдеште уткан-
 дык, жеңишке ээ
 болгондук

1. Балдар, силердин үй-бүлөңөрдө карыялар барбы? Алар өздөрүнүн жаштык кези тууралуу сүйлөп бергенби?
2. Карыяларда кандай өзгөчөлүктөрдү көрөсүңөр? Жаштык кезге тамшангандыктары силерди таң калтырабы? Эмнеге жаштык кез өтүп кеткенине өкүнөт деп ойлойсуңар? Ырдагы жаштык кезди сүрөттөөдөгү салыштырууларды талдап көргүлөчү.
3. Жаштык кез менен эмгекти салыштырып көргүлөчү. «Жаш келсе ишке, кары келсе ашка», «Жаштыкта берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү» деген макалдарды талдап көргүлөчү, эмне үчүн элибиз ушундай макалдарды калтырып кеткен?

1. Биз да келечек муундарыбызга баалуу мурас калтыруу үчүн эмне кылышыбыз керек деп ойлойсуңар? Эмгектин кандай түрлөрүн билесиңер? Силер келечекте кайсы кесипте эмгектенгенди жакшы көрөсүңөр? Максатка жетүүдө билим алуунун кандай мааниси бар деп ойлойсуңар? «Эмгекчилдин наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу» деген макалды кандай түшүнөсүңөр?

Үй-бүлөңөрдөгү карыялар менен жаштык кез, эмгек жөнүндө маектешкиле. Алардын пикирлерин дептериңерге түшүргүлө.

Балдар, силер бүркүттү көргөн белеңер? Ал кандай жаныбар? Бүркүттүн шаңшыганы кандай болот, уккан белеңер? Акын бүркүткө эмнелерди айтып жатат? Ырды окуп, оюңарды айткыла.

Аскад Мухтар

Бул темада биз:

- өзбек элинин белгилүү акыны, жазуучусу, драматургу Аскад Мухтардын чыгармачылыгы боюнча маалыматка ээ болобуз;
- акындын ырлары менен таанышабыз;
- ырларынын мазмунун жана көркөмдүк өзгөчөлүгүн чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Белгилүү акын, прозаик жана драматург Аскад Мухтар (1920-1997) 1920-жыл 23- декабрда Фергана шаарында темир жол кызматчысынын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Ал 11 жашында атасынан ажырап, бал-

дар үйүндө тарбияланат. Жаш Аскад мектепти бүтүрүп, окуусун Өзбекстан Мамлекеттик университетинде улантат. Андан соң Андижан педагогика институтунда өзбек адабияты кафедрасынын башчысы болуп эмгектенет.

Анын чыгармалары 1938-жылдан жарыялана баштаган. «Болот эритүүчү» (1947) поэмасы, «Болоттун шаары» (1950) аңгеме-очерк жыйнагы, «Дарыялар кошулган жерде» (1950) повести менен Аскад Мухтар өзбек адабиятында жумушчу темасын негиздеген. «Эже-сиңди» (1954) романында өзбек аялдарынын рухий турмушун, «Төрөлүү» (1961) романында ири курулуштардагы жаштардын эмгегин көрсөтөт. Аскад Мухтардын Өзбекстан, анын тарыхы, улут маданияты жөнүндөгү ой толгоолорун баяндаган ири чыгармаларынын бири – «Чынар» романы (1969).

Акын Софокл, Тагор, Пушкин, Лермонтов, Маяковский, М. Горький, Т. Шевченко, Блок, Корнейчук чыгармаларын өзбек тилине которуп, чыныгы китеп сүйүүчүлөрдүн алкышына ээ болгон. Аскад Мухтардын бир канча чыгармалары кыргыз тилине которулган. Аскад Мухтар өлкөнүн маданиятына, адабиятына жасаган жигердүү эмгектери үчүн «Өзбекстан эл жазуучусу», Хамза атындагы мамлекеттик сыйлык» ээси жана «Дустлик» ордени менен сыйланган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Бул темада Аскад Мухтар поэзиясынын эң жакшы үлгүлөрү менен таанышасыңар. Анын «Көңүл», «Балалык» аттуу ырларын окуп, руханий азык, философиялык таалим аласыңар.

Балдар, жогорку сүрөттөн эмнелерди көрүп турасыңар? Бул сүрөттүн негизинде «бактылуу үй-бүлө», «балалык» деген түшүнүктөрдү чечмелеп, ага өз мамилеңерди кандай билдире аласыңар?

Көңүл

өрдөйт – өйдө көздөй жүрүү

Эмнедир жетпестен дайым адамга,
Азга алымсынбай, көпкө умтулат.
Жерге батпагандай **өрдөйт** асманга
Кайратта чексиз ал, ар убак суусайт.

кара мүртөз – кыялы терс, таш боор, кыянатчыл, адамга жакшылык кылбаган

Капаланса бир аз адам баласы,
Же сөздө сылыктык жетпесе эгер,
Калыстыгы жок **кара мүртөздөн**,
Жүрөгүн оорутуп алса ал эгер.

түңүл – үмүт үзүү, күдөр үзүү

Бир себептен адам жандан **түңүлүп**,
Үмүтсүз көңүлү түнөрүп калса,
Көп нерсе мындайда күтпөйт зарыга,
Бир гана таттуу сөз жетишет ага.

«Көңүл» аттуу ыры аркылуу акын адамдагы кандай касиеттерди ырга салган?

Эмне үчүн адамдын көңүлү бир аз нерсеге кубанат, бир азга капаланат?

Көңүлдү оорутпоо үчүн кандай аракеттерди жасашыбыз керек деп ойлойсуңар?

Балалык

шүүдүрүм – көбүнчө эртең менен чөптөргө туруп калган майда-майда тамчылар

Алгачкы таң нуру кирпичке конот,
Асмандан жууп кетет кара уйкуну.
Кай жердедир соңку жылдыз бозорот,
Шүүдүрүмдөрдө калат нур учкуну.

Ааламды сен алгач көрүп жаткандай,
Төрөлүү кезине болосуң күбө.
Өмүр эми гана бүчүр ачкандай,
Ал али бир бөбөк, таза, бейкүнөө.

Бирок бир аздан соң алардын баары,
Куду балалыктай артыңда калат.
Балалыкта көргөн түштөр сыңары,
Турмушта элестер гана сакталат.

Ага кирип келет түтүн, тынчсыздык,
Убайым тердетет, күн да тердетет.
Дүйнө башаламан, бирок ал улуу,
Ага миллион жаш **көөнө** теребел...

Максат алга сүрөйт, элестер – артка,
Бири-бири дал келбейт эгер кааласа.
Бирок да, ах, чиркин ар таң жашоодо,
Кана, балалыкка бизди кайтарса.

Ай-ай келиңиз, – деп,– ошол күндөрүм! –
Жакшысын, жаманын бирге топтоймун.
Мушташкан, достошкон жоро-жолдошум,
Тааныш коңшуларды баарын жоктоймун.

Таанып алат элем чаң баскан жолум ,
Булактар, кечтерди, жоогазындарым.
Таанып алат элем гүлүңөр жытын,
Кырккөкүл классташым, санаалаштарым.

Көрөт элем мына жапжаш энемдин,
Тырышсыз, апакай сүйкүмдүү жүзүн.
Кайгылуу, кубанган ар бир кезимдин.
Тактарын жаңыртып аруу жүрөктүн.

Ал менен чыгар элем талааларга мен ,
Алыс-алыстарга көз жүгүртүп абдан,
Жүрөктө кичинекей үмүттөр менен
Атабызды биз күтөөр элек согуштан...

Балалык... өмүрдүн сыйкырдуу чагы;
Ким билет дейсиңер бул абал сырдуу:
Ачуу болсо дагы **илепте** даамы,
Көңүлдө элеси бал өңдүү таттуу!

убайым –
кайгы, капа,
санааркоочулук,
тынчы кетүүчүлүк

көөнө – эски,
эскирип калган,
көөнөргөн

илеп – бул
жерде: эрин

Ааламдын көркүн көз ачат, адамдын көөнүн сөз ачат.

Балалык кишиге эки келет: бири карыганда, бири жашында.

Балдардын ден соолугун сактоо, согуш коркунучунан жана эксплуатациялоодон коргоо, демократиялык негизде таалим-тарбия жана билим берүүнү жүзөгө ашыруудагы жалпы дүйнөлүк коомчулуктун ой-пикирин жана аракетин багыттоо максатында – «**Балдарды коргоонун эл аралык күнү**» түзүлгөн. Аялдардын эл аралык демократиялык федерациясынын 2-конгрессинин чечимине ылайык 1949-жыл Москвада болуп өткөн сессиясында жыл сайын аны 1-июнда белгилөө кабыл алынган жана ал биринчи жолу 1950-жылы 51 мамлекетте өткөрүлгөн. Кийин дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө белгилене баштаган. Биздин Мекенибиздеда бул күн жыл сайын жай мезгилинин биринчи күнүндө чоң майрамдар, кайрымдуулук акциялары, сейилдер жана башка оюн-зооктор менен өткөрүлөт.

1. Жакындарыбыз, досторубуз менен жылуу мамиледе болуу, аларга жардам берүү бизди бактылуулукка жеткирет. Ал эми ошол жакындарыңызга одоно мамиле жасасак, көңүлдөрүн оорутсак, анын натыйжасы кандай болот?
2. Акын «Балалык» аттуу ырында өзүнүн балалыгын кантип эскерип жатат? Акындын айтымында балалыктын даамы кандай экен? Чындыгында да балалыктын даамы болобу?
3. «Жүрөктө кичинекей үмүттөр менен Атабызды биз күтөөр элек согуштан...» деген акындын ыр саптарын кандай түшүндүңөр?
4. Эмне үчүн азыркы карыялар, жалпы эле карыялар «Балалыгым кана, азыр кайтып келсе...» деп тамшанып да, өкүнүп да эскеришет?

1. «Менин досторум – менин үй-бүлөм», «Балалыгым – бал таттуу багым» деген темаларда диспут – сабак уюштурула.

1. «Адам адам менен адам» деген темада дилбаян жазгыла.
2. Үйүңөрдө же айылыңарда карыялар болсо, алардын «Балалык» жөнүндөгү ойлорун үйрөнүп, дептериңерге түшүргүлө.
3. Ырларды жаттагыла. Алардын мазмунун сүйлөп, ырды көркөм айтып берүүгө даярдангыла.

Уйкаштык жөнүндө түшүнүк

Уйкаш, рифма – эки же андан ашык саптын айрым тыбыштарынын же тыбыштык комплекстеринин кайталанышы, окшошуусу; ыргактык биримдиктеги тыбыштык кайталоолор. Уйкаштыкка төмөнкүдөй аныктамалар берилген: «... эки же андан артык саптын бүтүмүн байланыштырган айрым тыбыштардын же тыбыштык комплекстердин кайталанышы», «...өзүнчө ритмикалык мааниге ээ болгон эки же андан көп ыр саптарынын акырындагы тыбыштык кайталоолор», «... эреже катары, эки же бир нече саптардын аягындагы (кээде ички уйкаш да болот) тыбыштык кайталоолор», «... ырларда белгилүү бир жолдордун аяк жактарынын үндөшүп турушу».

Бул аныктамалар бир топ окшош, аларды жыйынтыктап келгенде уйкаштыкты түзүүчү белгилер, биринчиден, эки же андан артык саптын сөзсүз зарылдыгы, экинчиден, сөздөгү айрым тыбыштардын кайталанышы, окшошуусу, үчүнчүдөн, тыбыштык кайталоолордун, үндөшүүлөрдүн ритмикалык жактан биримдиги.

Ошентип, уйкаштык ырга таандык белги болуп, ал үчүн эки же андан артык сап керек, аларда тыбыштык окшоштук болушу зарыл.

Уйкаштык ырдын ыргагынын кошумча, жардамчы элементи болуп эсептелет, анткени ыргаксыз ыр ыр эмес. Кыргыздын традициялык ырларына уйкаштык мүнөздүү көрүнүш.

ЭРНЕСТ ХЕМИНГУЕЙ «ЧАЛ ЖАНА ДЕҢИЗ» ПОВЕСТИ

Бул темадан биз:

- эрктүүлүктү, сабырдуулукту, эрдикти үйрөнөбүз;
- аллегория жөнүндө түшүнүккө ээ болобуз;
- чыгарманы чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Эрнест Миллер Хемингуэй – америкалык кара сөздүн чебери жана журналист. Ал жети роман, алты кыскача аңгеме жыйнагын жана эки фантастикалык эмес китеп жазып атактуу болгон. Ал 1899-жылы 21-июлда Чикагонун жанындагы Оак Парк деген чакан шаарчада врачтын үй-бүлөсүндө туулган. Жаш Эрнесттин балалык чагы ушул шаарчада өтөт. Энеси жашоо турмушунда динчил-мещандык салтын бекем сактаган адам болгон экен. Ал эми атасы болсо, аны өтө жаш кезинен эле балыкчылык кесибине үйрөтөт. Балык уулоо ушундан баштап Эрнест Хемингуэйдин эң бир сүйгөн кесибине айланат.

Орто мектепти аяктагандан соң газетада кабарчы болуп иштейт. Италияда Биринчи дүйнөлүк согушта тез жардам айдоочусу болуп барган жана оор жаракат менен үйүнө кайтып келип, жазуу столуна отуруп «Кош түбөлүк, куралым» романын жазат. «Күн да чыгат», «Коңгуроо кимге кагылат» (1940) деген чыгармалары менен америкалык адабиятта өз жүзүн көрсөтөт.

Жазуучунун «Чал жана деңиз» повести Пулицер (1953) жана Нобель (1954) сыйлыктарына татыган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

марлин – балыктын бир түрү. Сүрөттө ушундай аталыштагы балыкты көрүп турасыңар

Бул чыгармада улгайып калган Сантьяго аттуу балыкчы чал менен чоң **марлиндин** ортосундагы күрөшү баяндалат. Окуя Сантьягонун 84 күн бою балык кармай албай жүргөн жеринен башталат.

Балыкчылык кесиби боюнча эмнелерди билесиңер? Балык уулоо үчүн кандай аспаптар керек болот? Балык уулоодо кандай кыйынчылыктар күзөтүлөрүн билесиңерби? Силер өз алдыңарча балык уулоого чыккансыңарбы? Эгер чыккан болсоңор, аны досторуңар менен бөлүшкүлө. Силер жашап жаткан айылда да балыкчылар барбы?

Чал жана деңиз

(повесттен үзүндү)

– Сантьяго, – деди бала чалга, кайыкты жээкке байлап коюп, жол менен өйдө чыгып баратышканда, – эми мен сени менен деңизге кайтадан чыга алам. Биз эми анча-мынча акчалуу болуп калдык.

Балык кармоону чал үйрөткөндүктөн, бала аны жакшы көрчү.

– Жок, – деди чал, – сен жолдуу кайыкка туш болдуң. Ошо кайыкта жүрө бер.

– Баягында сен сексен жети күн деңизге чыгып жүрүп, бир да балык кармай албай койгонсуң, анан биз үч жума бою күнүгө бирден чоң балык алып келип турбадык беле, ошол эсиңдеби?

– Эсимде, – деди чал. – Сен менден мага ишенбегендигиңден кетпегениңди билем.

– Мени атам кыстабадыбы, мен азыр баламын да, тил алышым керек.

– Билем, – деди чал. – Антпесе болбойт.

– Ал сага көп ишене бербейт.

– Туура айтасың, – деди чал. – Сен экөөбүз ишенебиз. Чынбы?

– Чын. Террасадан пиво алып берейин, ичесиңби? Шаймандарды үйгө анан деле алып барабыз.

– Мейлиң, – деди чал. – Балыкчы балыкчыны сыйласа...

Алар Террасага келип олтурушканда, көп балыкчылар чалды шылдыңдагандай болушту, бирок чал аларга таарынган жок. Улгайган балыкчылар чалды аянычтуу карашты, бирок шек билдирбей, кайырмактарын кандай тереңдикке салышкандыгын, деңизден эмне көрүшкөндүгүн кеп кылышып, деңиз агымдары жана аба ырайы жөнүндө жайма-жай аңгемелешип олтурушту. Бүгүн жолу болгондор уудан небак кайтып келишиптир, марлиндерини ичеги-кардын алып, эки

рефрижератор – муздаткычтуу вагону бар машина же пароход

тактайдын үстүнө туурасынан таштап, эки киши тактайдын ар бир учунан кармап, балыкты балык складына көтөрүп алып барып жатышты. Андан ары балыкты **рефрижераторлор** менен Гавананын базарына алып кетишет.

Акула кармаган балыкчылар аны кичинекей булуңдун аркы жээгиндеги акула сойгон заводго өткөрүштү; заводдо акулаларды блокторго илип коюп, боорун сууруп, канаттарын кесип алышты, терисин сыйрып, этин туздаш үчүн жука-жука тилип коюшту.

Шамал чыгыштан урганда, акула фабрикасынан сасык жытты Террасага айдап келчү, бирок бүгүн жыт дээрлик жок эле, анткени шамал которулуп, түндүктөн сокту да, анан басылып калды, азыр Террасага күн тийип, жыргатып турган учур эле.

– Сантьяго, – деди бала.

– И-и? – Чал пиво куюлган стаканын тиктеп, небак өткөн күндөрдү эстеп олтурган.

– Сага эртеңкиге сардина кармап берейинби?

– Тим эле кой. Андан көрө бейсбол ойноп ал. Кайыкты өзүм деле айдай алам, торду Роджелио салат.

– Кой, андан көрө мен салайын. Сени менен балык кармашпасам да, сага кичине кол кабыш кылгым келет.

– Сен мага пиво алып бербедиңби, – деди чал. – Сен эми чоңоюп калдың.

– Мени биринчи жолу деңизге алып чыкканыңда мен канчада элем?

– Беште. Ошондо мен тирүү балыкты кайыкка салып, балык кайыкты талкалап коё жаздаганда, сен өлүп кала жаздабадың беле, ошол эсиңдеби?

– Ал куйругу менен чапкылап, отургучту сындырганда, сен аны союл менен тарсылдатып сабаганың эсимде. Сен мени кайыктын тумшук жагындагы суу болгон шаймандардын үстүнө ыргытып жибердиң беле. Сенин союлуң карагай жаргандай такылдап турганы да эсимде. Ошондо айлана каңырсык жытанып турган.

– Сен чын эле мунун баарын унута элексиңби же мен сага кийин айтып бердим беле?

– Сен мени деңизге ала чыккан биринчи күндөн бери баары эсимде.

Чал балага күндөн кызарып чыккан көздөрү менен жароокер карады:– Сен менин балам болгондо тобокелге салып азыр эле деңизге ала кетер элем. Бирок сенин ата-энең бар да, анан сен олжолуу кайыкка да туш келип калдың.

– Ошентсе да мен **сардина** кармаганы барып келейин. Анан да кай жерден төрт **живец** таба аларымды билем.

– Бүгүнкүлөрүм деле түгөнгөн жок. Аларды туз салган жашикке салып койгом.

– Мен сага жаңысынан төрттү таап берем.

– Бирди эле, – деп чал көнбөй койду.

Ал ансыз деле үмүтүн да, келечекке ишеничин да эч качан жоготчу эмес, бүгүн болсо деңизден салкын шамал сокконсуп, анын жүрөгүндөгү үмүтү менен ишеничи ого бетер күчөдү.

– Экини, – деди бала.

– Мейли, – деди чал макул болуп, – эки болсо эки болсун. Ой, сен аларды кымтып алып жүрбө?

– Керек болсо, кымтып да алар элем. Бирок мен сатып алдым.

– Ыракмат, – деди чал.

Ал өзүнүн элес албаган аңкоолугунан качантан бери моюн сунуп момун болуп калгандыгын капарына да алчу эмес. Бирок бул момундун аны маскараалабай да, адамдык сапатынан кетирбей да келгенин билчү.

– Эгерде агым башка жакка бурулуп кетпесе, эртең күн жакшы болот, – деди чал.

сардина –
балыктын бир
түрү

живец –
балыктын бир
түрү

макрель –
балыктын бир
түрү

– Сен кайсы жерден кармайсың?
– Жээктен алысыраак, шамалдын багыты өзгөргөндө кайта келем. Таң азандан чыгам.

– Меникин да алысыраак барууга көндүрүшүм керек. Сага эң чоң балык түшүп калса, биз жардамдашабыз.

– Сеники жээктен өтө алыс кетүүнү жакшы көрбөйт.

– Туура, – деди бала. – Бирок мен ал жакшылап көрө албай турган бир белги табам, чардактар эле жарайт... Анда алтын **макрель** кармайбыз деп аны алысыраак кетүүгө көндүрүүгө болот.

– Көзү ошончо эле начарбы?

– Сокур болоюн деп калды.

– Кызык. Ал таш бака кармаганга эч качан чыкчу эмес эле го. Көбүнчө ошо таш бакадан сокур болосуң.

– Сен бир топ жылдар бою Москист жээгине таш бакага барып жүрдүң, бирок көзүң сопсоо эле го.

– Мен – укмуштуу чалмын.

– Эң чоң балык түшүп калса, ага күчүң жетеби?

– Жетишет деп ойлойм. Мында баарынан мурда эптүүлүк керек.

мачта –
кемеде парус
бекитилүүчү
мамы

– Жүр, шаймандарды үйгө алпаралы. Анан мен торду алып, сардина кармап келейин.

Алар кайыктан шайман-аспаптарды алып чыгышты. Чал **мачтаны** ийнине салып алып жөнөдү, бала болсо кайырмактын катуу эшилген боз жиптери салынган

жыгач жашикти, багорду, саптуу гарпунду алды. Чоң балыкты суунун үстүнө алып чыкканда эсин оодара чаба турган союл менен жем салган жашик кайыктын ичинде калды.

Чалдын шайман-аспаптарын ким эле уурдап кетет дейсиң, бирок шүүдүрүмдө суу болбосун үчүн **парус** менен оор шайман-аспаптарды үйгө алып барып таштоонун зыяны жок эмеспи. Бу жердиктер анын мүлкүнө суктанбасына ишенсе да, чал кырысыктан тышкары болсун деп, **гарпун** менен **багорду** кошо ала кетчү.

Алар жол менен өйдө чыгышып, чалдын кепесине жетишти, аңырайып ачылып турган эшиктен киришти. Чал парус оролгон мачтаны кепенин дубалына жөлөдү, бала анын жанына шаймандарды коюп койду. Мачтанын узундугу бул жакта Риapo деп аталган падыша пальмасынын жалбырагынан салган алачыктын узундугундай.

Алачыктагы буюм: керебет, стол, орундук; жерде – жыгач көмүргө тамак бышыруу үчүн казылган кемеге. Ныкталган жалбырактан тургузулган күрөң дубалдарда Santa Mariadel Cobrel Совче менен кудайдын жүрөгүнүн боёлгон сүрөттөрү илинип турат. Булар чалга маркум аялынан калган. Мурда аялынын боёлгон сүрөтү да илинип турчу, бирок чал аны кийин катып койгон, анткени аны көргөндө чал аябай капалана турган. Азыр сүрөт бурчтагы текчедеги таза көйнөктүн астында жатат.

- Кечинде жегидей эмнең бар? – деп сурады бала чалдан.
- Бир табак сары күрүч менен балык бар. Жейсиңби?
- Жок, мен тамакты үйдөн ичем. От жагып берейинби?
- Тим эле кой. Өзүм кийин жагып алам. Балким, күрүчтү жылытпай эле жеп алармын.
- Торду алайынбы?
- Ал, ала бер.

парус – кеменин түркүктөрүнө керилип байланган жел айдагыч кездеме парус бекитилүүчү мамы

гарпун – деңиз айбандарын кармоого арналган найзанын бир түрү

багор – узун саптуу темир илгек

Небактан бери эле эч кандай тор жок болчу аны алар сатып-пжиберишкени баланын эсинде. Ошондой болсо да, экөө тең күнүгө чалдын тору бардай түр көрсөтүшчү. Бир табак сары күрүч менен балык да жок эле, бала аны да билчү.

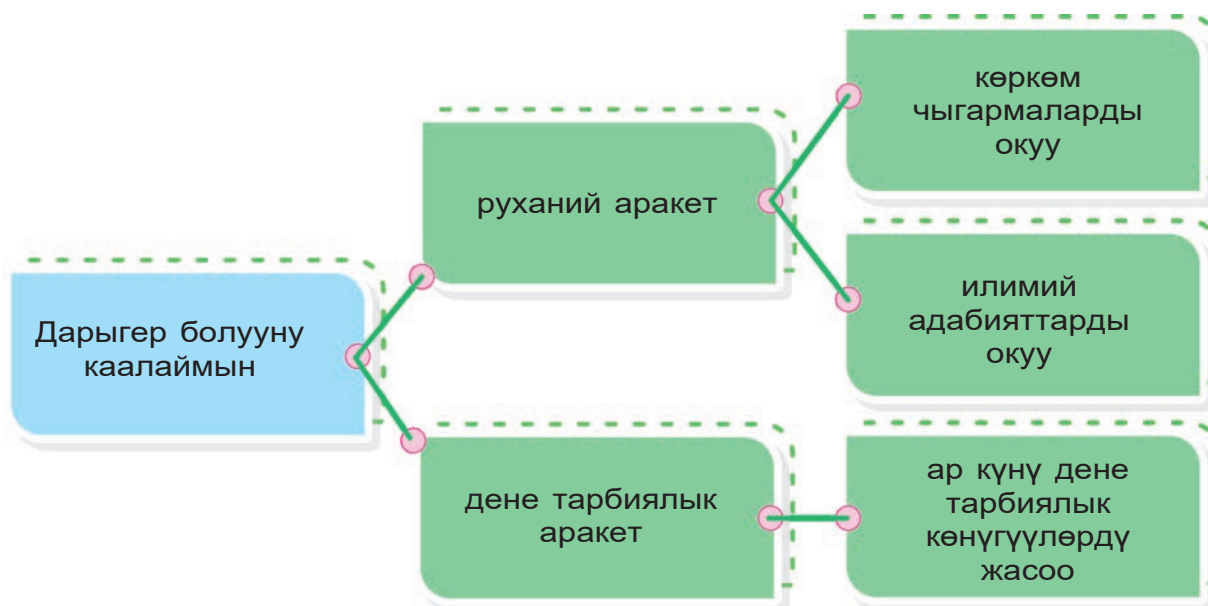
– Сексен беш – акжолтой сан, – деди чал. – Эртең салмагы миң кадак болгон балык кармап алып жүрбөйүн?

1. Эмне үчүн баланын ата-энеси өз баласын чал менен деңизге барышына каршы болушту?
2. Чалды адамдар эмнеге «Salao» деп атай башташты?
3. Баланын картайган абышкадан ажырагысы келбегенин негизги себеби эмне деп ойлойсуңар?

1. ДОЛБООР: «Максатка жетүү долбоору». Ар бир окуучу өзүнүн алдыга койгон максатына жетүү үчүн «аракеттер стратегиясын» иштеп чыгат. Мисалы;

КӨЗҮМДҮН КАРЕГИНДЕСИҢ, АТА ЖУРТ

НАДЫРБЕК АЛЫМБЕКОВ

Бул темадан биз:

- акындын Ата-Мекен, туулган жер, мекенге болгон сүйүүнү чагылдырган ырлары менен танышабыз;
- көркөм сөз каражаттарынан салыштырууну үйрөнөбүз;
- ырларды чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Надырбек Алымбеков 1944-жылы Талас районунун Козучак айылында туулган. Чыгармачылык жаатта бир топ жылдан бери үзүрлүү эмгектенип келет. Азыркы күндө 25 китептин автору. Ырлары орус, англис, фарсы, казак, өзбек, түрк, тажик, уйгур, грузин жана азербайжан тилдерине которулуп, аталган өлкөлөрдө китеп болуп чыгарылган. Атактуу обончу-композиторлор: Р. Абдыкадыров, К. Тагаев, М. Рыскулбеков, К. Эралиева, А. Жайнаков, С. Бактыгулов, М. Осмонов жана А. Бөдөшов өңдүү талант ээлери тарабынан 200 гө жакын ырларына обондор жаратылып, эл арасында кеңири ырдалып жүрөт.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Силер окуй турган ырларда мекендин ыйыктыгы, кымбаттыгы, адамзат үчүн табылгыс асылдыгы тууралуу акындын ой толгоолору берилген. Мекен жөнүндө сөз козголгондо, ар бир адам кайдыгер боло албайт. Анткени, Ата Журт, Мекен деген ата-бабаларыбыз жашап өткөн ыйык жай болуп саналат. Ырларды окуп, силер да өзгөчө сезимге кабыласыңар.

Ата журтка айтарым

өзөн – чоңураак агын суу, дарыя, суунун сайы

ууз – бул жерде өтмө мааниде: таза, кирсиз

Алыстасам өзүңдөн, кеселдеймин,
Аккан суудан бошогон **өзөндөймүн**,
Ыракатын көрсөм да бөтөн жердин,
Ырым менен алдыңа төшөлөмүн.

Узак жүрсөм өзүңдөн калалбаймын,
Ууз сүтүн эңсеген балаңдаймын.
Башатыңа окшоймун эрке-тентек,
Башка суудай созулуп агалбаймын.

Бабам сенсиң, Ата Журт, урпагыңмын,
Баркын ойлойм бир кочуш турпагыңдын.
Купулуңа толомбу, аны билбейм,
Кулу болуп өтпөйүн курсагымыңдын.

Акын өз Ата Журтунан алыстаса, кандай абалда болоорун баяндаган?

1. Акын ырында: «Алыстасам өзүңдөн, кеселдеймин, Аккан суудан бошогон өзөндөймүн» деп жатат, кесел адам жана аккан суудан бошогон өзөн кандай болот?
2. Акын Ата Журтунан алыстап, башка журттун ыракатын татып көрсө да өз журтуна болгон сагыныч, кусалык ыр болуп көөдөнүнө толуп, Мекенине ыр болуп төшөлүшүн кандай түшүндүңөр? Андан аркы ыр куплеттеринде акын эмне деп жатат?

1. Балдар, ойлоп көргүлө. Силер акын болгонуңарда, туулган жерибиздин кайсы жактарын ырга салат элеңер? Биздин мекенибиздин кандай көрүнүштөрү силерге жагат?
2. Башка журттарга барып көрдүңөр беле? Кайсы журттарга баргансыңар? Ал жерде туруп, өзүбүздүн туулган жерибизге шашып, келгиңер келген учурлар болгонбу? Эмне үчүн?

Ата Журт дегенде эмнени түшүнөсүңөр? Топторго бөлүнүп, «Ата Журт» сөзүнө кластер түзгүлө. Кайсы топтун кластери эң сонун чыгат?

1. Акындын өмүрү жана жогорку үч ыры жөнүндө сүйлөп берүүгө даярдангыла. Ырларын жаттагыла.

Темага байланыштуу эссе жазгыла. Эсседе Мекениңерге болгон сүйүүңөр, келечектен үмүт-тилегиңер чагылдырылсын.

БАТМА АБДУЛХАМИДОВА

Бул темадан биз:

- жаш таланттуу жазуучунун чыгармалары менен таанышабыз;
- новелла жөнүндө түшүнүк алабыз;
- жазуучунун чыгармаларын чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Абдухамидова Батма 1973-жылда Баткен облусунун Лейлек районундагы Арка айылында туулган. Ошол эле айылдагы «Октябрдын 50 жылдыгы» (азыркы «Ак тилек») орто мектепти аяктаган. 1990-жылы И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетинин кыргыз филологиясы факультетине өтүп, 1995-жылы бүтүргөн.

«Эне жыты» аттуу новелласы немец, армян тилдерине которулган жана АКШ, Россия, Кыргызстан, Германия ж.б. өлкөлөрдүн биринчи ледилеринин демилгеси менен уюштурулган «БиблиОбраз-2007» фестивалынын лауреаты болгон.

Учурда Кыргыз билим берүү академиясында ага илимий кызматкер катары илимий ишин аткарып келатат. Кыргыз Республикасынын «Билим берүүнүн мыктысы» төш белгиси менен сыйланган.

Балдар үчүн: «Эне жыты» (2005), «Күндүн уясы» (2006) аттуу аңгеме, новелла, жомоктордон турган китепчелери бар.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Жазуучунун силер окуй турган чыгармасы «Тыт» деп аталат. Анда өзүбүздүн эле тууган жерибизде карыган адамдардын аманат экени тууралуу сөз болот.

Тыт дарагы эмнеси менен пайдалуу? Анын мөмөсүн терип жегениңерди эстегилечи? Анын кандай түрлөрү бар? Тыт дарагынын жалбырактары менен эмнени багабыз? Кайсы айда мөмөсү тегиз бышат? Үй-бүлөңөр менен жибек куртун баккансыңарбы? Силердин айылыңарда жашы улуу, карыя инсандар жашайбы? Чыгармаларды окуп болгон соң, дагы ой бөлүшөбүз.

Тыт

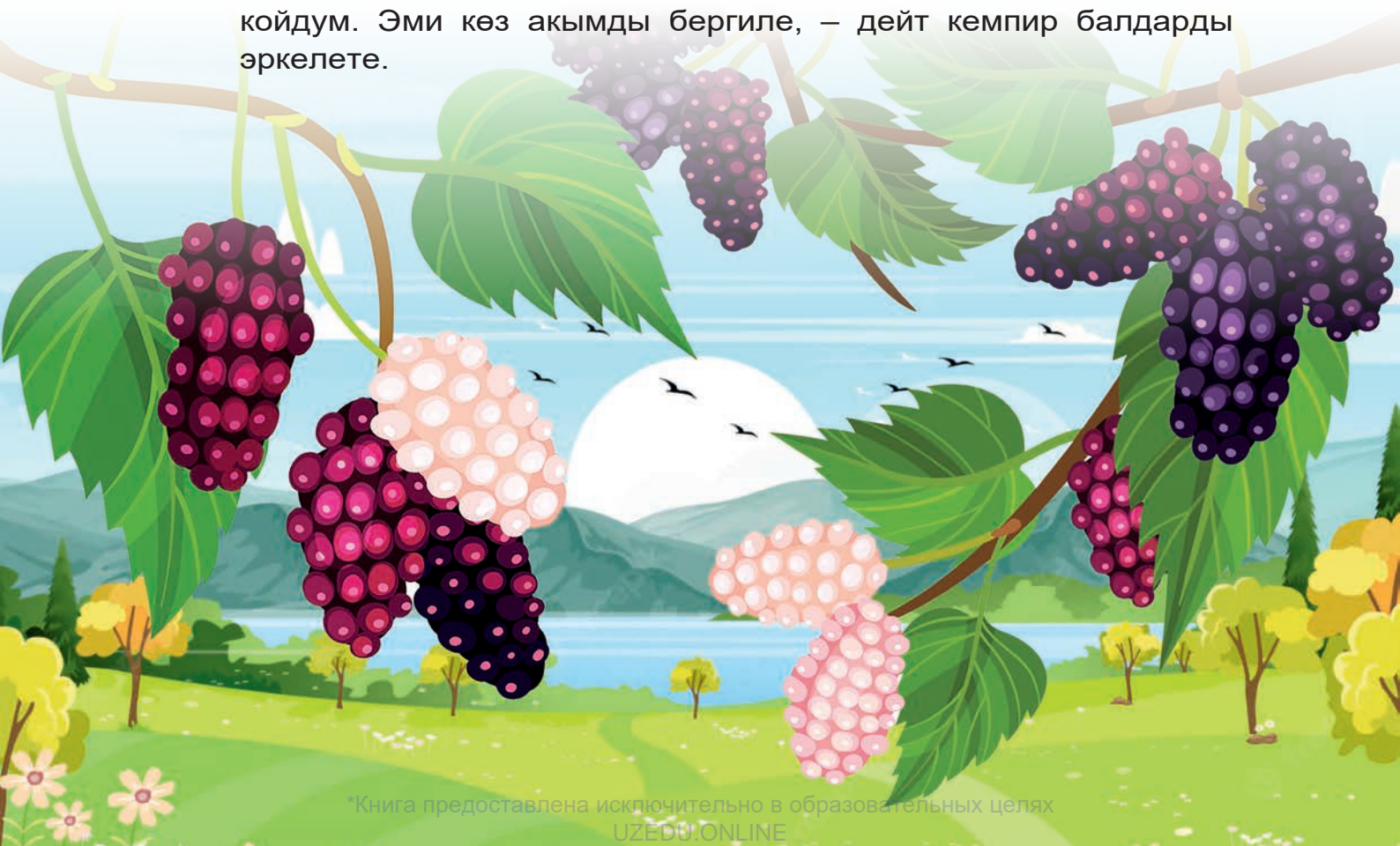
(новелла)

Май айында айыл четине катар отургузулган чоң-чоң түп тыттар тегиз бышат. Кечки салкында кичинекей чакаларын көтөрүшкөн кыздар-балдар дал ушул жерге он-он беш күн бою келишип, чакаларын тытка толтурушуп, өздөрү да тоё жешип, кеч күүгүмдө гана үйлөрүнө кайтышат. «Ак тыт», «кара тыт», «бөдөнө тыт» дешип, түрлөрүн тандап теришет.

Жол бойлоп айылга бурулган биринчи көчөнүн эң башында бир карыган кемпир устунга отуруп алып, ары-бери өткөндөрдү кепке тартып, божурап көпкө сүйлөшөт. Киши картайганда адам караанына, сүйлөшкөнгө да зар болот окшойт.

Чакаларына тыт толтуруп кайткан кыздар-балдарды биринчи болуп кемпир көрөт.

– Ай, балдарым, бери келгиле. Чака толо тытыңарды көрүп койдум. Эми көз акымды бергиле, – дейт кемпир балдарды эркелете.

Айрымдары бурулуп кемпирге «көз акы» беришет, а кээле-ри угуп-укмаксан, көрүп-көрмөксөн болушуп басып кетишет. А кемпир токтогондордон көп деле тыт албайт. Бырыш баскан кары колу менен ар биринен беш-алты даана эле алат. Анан аларды «Кайсы балам элең? Кимдин баласысың?» деп сурап эрмек кылат, анан ыракматын айтып ак батасын берет.

шыбага –
бирөөгө
тиешелүү үлүш

Бул көрүнүш күндө кайталанат. Кээде кыздар ичи тарышып «**шыбага**» бербей, башка көчөгө салып, кемпирден **оолак** качышат. Кемпирге «шыбага» бербей калган күнү Нурайым кыжалат боло берет. «Чоң энеге тыт бербей койдук. Бизге таарынды го» деп ойлойт. Кайра «эртең сөзсүз сизге кайрылып, тыт берип өтөм, чоң эне» деп, өз ичинен кемпир менен сүйлөшө берет.

оолак –
алысыраак, окчун

Эртеси кайтканда ошол көчө менен басышып, кемпирге тыт беришет.

Кемпир алкайт:

– Март кыздарым, берешендерим. Өмүрүңөргө кудайым береке берсин. Көп жашап, бактылуу, таалайлуу болгула. Чачыңардан айланайын, – дейт божурай. Нурайым курбулары менен кары энени сүйүнткөндөрүнө ичтеринен ыраазы болушуп, көңүлдүү жол улашты. «Өлө жегиче, бөлө жеген таттуу» болот тура.

Арада Нурайым ооруп калып, үч-төрт күн катары менен тытка бара албай калды. Төшөктө жатып, тыттан кайтар кыздардын жолун күткөн чоң энени эстеди, анан кыздар ага тыт беришти бекен, эгер алар беришпесе таарынып калгандыр деп ойлоду.

...Түшкү аптаптын деми кайтып, күн салкындап калды. Кыздар адаттагыдай эле, бүгүн да ээрчишип кайра тытка жөнөштү. Кайтарда сөзсүз кемпирге жолугуп, тыт берүүнү ойлоп баратты Нурайым.

Кечинде бака-шака түшүп сүйлөшүп, баары тыттан кайтышты. Алыстан эле кемпир жашаган үйдүн тушунда машиналар токтоп турганын, кирген-чыккан кишилердин көптүгүн көрүштү. Балалык ойлоруна эч жамандык келбей, түз эле

тиркичтей –
чыйрак, жандуу,
тың, бышык

тиркичтей – чыйрак, жандуу, тың, бышык

таслим – тапшыруу, берүү

ызалуу – ызаланган, ачуулуу, ыйлаган абалда болуу

алкоо – жакшы тилек, каалоо билдирүү, алкыш айтуу

белен – даяр, даярдалган, камдалган

кемпирдин көчөсүнө бурулганда, ызы-чуу түшүп ыйлаган үндөрдү угуп, кыздар селт эте түшүштү. Көрсө, кечээ эле **тиркичтей** болуп, устунга отуруп алып, тыттан кайткан кыздардын жолун күткөн кемпир жан **таслим** болгон экен.

Карыган киши аскада конуп турган куш сыңары. Куш шарт учуп кеткен сымал, аларда көз ирмемде «чын дүйнөгө» сапар тартып кете берет тура.

Баарын эми түшүнгөн кыздар алды-артын карабай, шыпылдай басышып, үйлөрүнө шашылышты. Нурайым үч-төрт күндөн бери кемпирди көрбөй, ага таттуу тыт бербей калганын ойлоп, ичи туз куйгандай ачышты, каректерине ачуу жаш толуп, **ызаалуу** бара жатты. Кемпирдин бырыштуу жүзү, мээримдүү көзү, калтаарыган колу – баары көз алдына элестеп жатты. Анын **алкоо** сөздөрү кулагына жаңырып угулуп жатты... Ага бүгүн **белендеп** алган тытын бере албай калбамдыбы.

Көрсө, сыйлаар адамыңды да өз убагында сыйлап, сүйүнтүп коюу да бакыт тура. Аттиң десең..!

Тыт терип кайткан кыздар-балдардан ким «көз акы бергиле» деп кепке салат болчу? Нурайым чоң энеге эмне үчүн тыт бере албай калды?

1. Кемпир эмне үчүн кыздар-балдардан «көз акы» сурайт? Аз эле алып, андан ары кемпир аларга эмнелерди айтат?
2. Автор «Айрымдары бурулуп кемпирге «көз акы» беришет, а кээлери угуп-укмаксан, көрүп-көрмөксөн болушуп басып кетишет» дейт, силер алардын кайсы бирине кошулган болоор элеңер?
3. Нурайым кандай кыз деп ойлойсуңар? Ал эмне үчүн үч-төрт күн катары менен тытка бара албай калды? Тытка барбаган күндөрү кимди ойлоду? Эмне деп ойлоду?
4. Нурайым кечинде тыттан кайтаарда эмнени ойлоп баратты? Кийин кандай көрүнүш болду? Кемпирге эмне болгон эле? Нурайым кандай абалда болду?

5. «Көрсө, сыйлаар адамыңды да өз убагында сыйлап, сүйүнтүп коюу да бакыт тура. Аттиң десең..!» деген ойго силердин пикириңер кандай?
6. Бул чыгармадан кийин кандай ойлорго келдиңер? Өз журтубуздагы карыяларды сыйлоо, алардын батасын алуу, аларга ар бир иште жардамдашуу коюу чоң бакыт экенине ишенесиңерби? Силердин айылыңарда кароочусу, багуучусу жок карыялар да барбы?

Новелланын негизги каармандарына мүнөздөмө бергиле. Дептериңерге жазгыла.

Кемпир	Нурайым

Жогорку макалдарды дептериңерге жазып талдагыла.

Бата менен эр көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт.
 Кары адам – үйдүн куту.
 Карысы бардын – ырысы бар.
 Карысы болбой эл болбойт, тулаңы болбой жер болбойт.

1. Инсерт таблицасын толтуруу.

Билем (V)	Жаңы билимге ээ болдум (+)	Мурдагы билимге каршы келет (-)	Түшүнбөдүм, талкуулоого туура келет (?)

2. «Биздин айылдын карыялары жана мен» деген темада дилбаян жазгыла.
3. «Менин чоң энем» деген темага арнап, сүрөт тарткыла.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Жазуучунун силер окуй турган бул чыгармасы «Сыйкырдуу белек» деп аталат. Анда кичинекей Элизанын түшүнөн улам, чыныгы турмушубузда ак эмгектин, анын түшүмүнүн мааниси тууралуу сөз болот.

Балдар, силердин үй корооңордо да мөмөлүү дарактар барбы? Мөмөлүү дарактардын кандай түрлөрү бар? Алар бизди кийинтирээрине ишенесиңерби? Чыгарма менен таанышкан соң, буга толук ынанасыңар.

Сыйкырдуу белек

Базарлык кылып келүү үчүн кеткен апасы менен атасы дале келе элек. Элиза көпкө дейре үйгө кирбей, жол карап жүрүп чарчады. Бүгүн келбей калышабы деп ичинен кейиди. Эртеңки майрамга апасы кооз кийимдерди сатып келмек, ал эми Элиза аларды кийип жасанып бакчага бармак. Тамакка да көңүлү тартпай, көңүлү чөгүп керебетине жата кетти. Көп өтпөй таттуу уйкуга кетти.

...Элиза бак аралап жүрдү. Алма, өрүк, анар, алча – баары тегиз гүлдөп калыптыр. Бир кезде бет маңдайындагы алма дарагы шагын ийилте кол булгалап сүйкүмдүү кызды өзүнө чакырды. Ал, бир чети, таңдана, бир чети, бир аз чоочулай ага жакын барды. Алма бак бутактары менен кыздын башынан эркелете сылады да:

– Бул гүлдү сага белек кылайынчы! – деп бирди үзүп ага сунду.

Гүл анын колуна тиери менен эле барпыраган ак юбкага айланды. Элиза өз боюна ченеп көрсө чапчак экен. Ийиле таазим кылып:

– Ыракмат, сага. Мен дал ушундай апакай, кооз юбка кийгим келген, – деп алмага ыраазычылык билдирди.

Андан ары басты. Шуудураган үндөн улам каптал жагын караса, өрүк гүлдүү шактарын булгалап, кызды мээрим төгө чакырып жатыптыр. Кыз ага апакай юбкасын көрсөтүп мактанууга шашылды.

– Ай-ий, абдан кооз юбка экен. Мен да сага бир гүлүмдү берейинчи.

Өрүк да бир гүлүн үзүп, кызга карматты. Өрүк гүлү кыздын колуна тиер замат апакай кофтага айланды. Өзүнө чапчак кофтанын колунда турганына Элиза абдан эле сүйүндү. Өрүккө таазим кылып:

– Чоң ыракмат, сага өрүк гүлүм. Мен дал ушундай кооз кофта кийгим келген болчу, – деп ыраазычылыгын билдирди.

Үйүнө кирип, батыраак апакай юбкасы менен кофтасын кийгенге ашыкты. Бирок, бет маңдайынан гүлдүү бариктери барпыраган алча жолун тосту. Кыз ачуулана түштү. Бирок алчанын мээрим төгө күлүмсүрөп турганын көргөндө, кайра уялып кетти.

– Элиза, бул сага менин майрамдык белегим,– деп жаш көчөт алча кичинекей шактарын ийилте кызга эки гүлүн сунуп турду.

Элиза гүлдөрдү колуна алар замат, алар барпыраган ак бантикке айланды. Эки өрүм чачына эжекеси Берметтикиндей чоң бантик тагаарын ойлоп, тим эле кубангандан ырдап да жиберди:

Мен бакчага барамын,
Ар күн сайын сагынып.
Татына болуп аламын,
Апакай бантик тагынып.
Ля-ля-ля, ля-ля-ля, ля-ля-ля.

Анын ыры менен удаа шуудураган үн чыкты. Эки жагын элеңдей карады Элиза. Кыпкызыл таажылуу **үлбүрөк** гүлдөрү бажырайган анар кызды өзүнө чакырып жатыптыр. Анар да бир гүлүн үзүп берип, кубанычтуу жылмайды:

үлбүрөк –
үлпүлдөгөн,
үлбүрөгөн, өтө
жумшак, назик

– Ала гой, ширинтай, бул гүлүмдү сага беремин.

Анар гүлү Элизанын колуна тийгенде, түркүн таштар бастырылган таажыга айланды. Анын кооздугу көз тайгылтат. Эмне дээрин билбей апкаарып, кубанычы койнуна батпай так секирди. Анан анарга да таазим кылып:

– Ыракмат, сага. Эми менин таажым да бар. Эртең бакчага татына кийинип барам. Досторум да, эжейлерим да суктанып карашат мага, – деди кубанычтуу.

Анын сылыктыгына бактагы гүлдөрдүн баары ыраазы болушту. Ал эми Элиза болсо шашыла үйүнө чуркады.

Жаңы гана белекке алган апакай юбка-кофтасын кийип, күзгүгө каранды. Кудум эле баары Элиза үчүн гана тигилгенсип чапчак экен. Ары-бери тегеренди да, эки өрүм чачына ак бантигин байлады. Ого бетер сулуу болуп, жарашып эле калды дейсиң. Анан да башына таажысын кийгенде өзүн-өзү тааныбай кала жаздады. Жомоктогу хандын кызы ханбийкедей

эле болуп калды. Эртең бакчага майрамга барсам баары мага суктанышат деп ого бетер сүйүндү...

Майрамды, анан да базарга кеткен апасы менен атасын дегдеп күткөн Элиза бир кезде уйкудан ойгонду. Көзүн ачса апасы дасторкон жайып, чай демдеп жүрүптүр. «Апа-а-а!» – деп кыйкырган бойдон апасын кучактады. Ошол эле замат жа-нагы кооз кийимдерин эстеп, шифонерге чуркады. Ачса, апакай кофта-юбкасы, бантиги кийим илгичте илинип туруптур. Өз тек-чесинде көз тайгылткан таажысы да туруптур. Баарын кучагы-на кыса кармап, апасына көрсөткөнгө щащты.

– Апа, караңызчы! Кооз бекен? Булардын баарын мага ким белек кылганын айтайынбы?

Апасы кызынын кубанычтуу көзүнө мээрим төгө карап:

– Айта гой, алтын кызым, ким берди экен? – деп, жооп күтүп калды.

Элиза эриндерин чормойтуп, мактанычтуу сүйлөдү:

– Юбканы – алма, кофтаны – өрүк, бантикти – алча, ал эми таажыны болсо анар белек кылды.

Кызынан мындай жоопту күтпөгөн атасы менен апасы би-рин-бири таңдана карап, анан каткырып жиберешти. Элиза алардын күлкүсүнө ардана түшүп:

– Ишенбесеңер, анда жүргүлө, чогуу сурайлы, – деп текил-дей астыга басты.

Атасы эрке кызын бийик көтөрүп, бетинен чоп-чоп өптү да:

– Ишенебиз сага, кызым. Жаңы кийимиң кут болсун! Өмүрүң узун болсун! – деп алкады.

Эртеси күнү кызынын жаңы кийимдерин кийгизип, бакча-га жөнөштү. Элиза сыртка чыкканда короодо жаңыдан бүр байлап жаткан бактарды таңдана карады. Бирок, булардын гүлдөрү кайда кеткенине түшүнбөй эки жагын элеңдей басып баратты.

Атасы менен апасы Элизанын айтканына макул болушту. Татына кызы мунун баарын түшүндө көргөнүн айттырбай эле түшүнүштү.

Чындыгында деле, бул кийимдерди Элизага алма, өрүк, алча, анар белек кылышкан болчу. Жыл бою багып өстүрүп, чоңойткон бактар быйыл жакшы түшүм беришти. Ошол курга-тылган өрүк, мейиз, алча, анан да чоктой кыпкызыл анарларды алып барып сатып, акчасына атасы менен апасы кызына май-рамдык кооз кийим-кече сатып келишпедиби...

Кичинекей Элиза кандай түш көрдү? Апасы менен атасы анын түшүндөгү болгон окуядан улам «юбканы– алма, кофтаны – өрүк, бантикти – алча, ал эми таажыны болсо анар белек кылды» дегенине эмнеге таң калып, эмнеге каткырып, а кийин ишенебез дешти?

1. Жаратылыш, жер, бак-дарактар баары адамзатка мээримин төгүп, жедирип, кийинтирип турганына эми ынандыңарбы?
2. Эмне үчүн базарга кеткен Элизанын ата-энеси кечигип келишти? Элизанын түшүндө эмнелер болду?
3. Ойгонгон Элиза кимди көрдү? Ала апасына эркеленип жатып, эмнелер эсине түштү? Чындап эле анын кийим текчесинде эмнелер бар болчу?
4. Ата-энесине ал кийимдердин баарын ким белек кылды деп айтты?
5. Эртеси күнү жаңы кийимдерин кийип, бакчага жөнөп жаткан Элиза сыртка чыкканда короодогу жаңыдан бүр байлап жаткан бактарды эмнеге таңдана карады?
6. Чындыгында деле, бул кийимдерди Элизага алма, өрүк, алча, анар белек кылышкан беле?

Чыгарманы бириңер автордун баяндоочу сөздөрүн, бириңер Элиза, дагы бириңер алма дарагы, бириңер өрүк дарагы, бириңер алча дарагы, бириңер анар дарагы, бириңер апасы, бириңер атасы болуп, ролдоштуруп көркөм окугула. Кайсы окуучу өзүнүн ролун эң жакшы аткарат?

Бала – ата-эне – жалпы эле адам – жаратылыш – суу – аба – жер – мөмө-жемиш; булардын кандай байланышы бар?

Топторго бөлүнүп, бала – ата-эне – адам – жаратылыш – суу – аба – жер – мөмө-жемиш деген сөздөргө кластерлер түзгүлө.

1. Үйүңөрдүн короосунда кандай мөмө дарактары бар? Жазында корооңорго эмнелер эгип, жерден кандай мөмө-жемиштерди өстүрөсүңөр? Булар жөнүндө дептериңерге жазып келгиле.
2. «Жаратылыш жана мен» деген темадагы төмөнкү таблицаны толтургула:

Жаратылыш	Мен

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Новелла жөнүндө түшүнүк

Новелла (итал. novella – жаңылык) – эпикалык түрдүн майда жанрларынын бири. Новелла – кичи баяндоочу адабият жанры, көлөмү боюнча аңгеме менен салыштырмалуу, бирок андан генезиси (теги), тарыхы жана түзүмү менен айырмаланып турат.

Новелла окуяларга бай, фабуласы (баяндоонун факттык жагы) тагыраак, корутундуга алып келүүчү сюжеттин өтүшү даана болот. Кеңири баяндалуучу формаларга кирүүчү повесть же романдарга караганда новеллада кошумча каармандар көп эмес жана мүнөздүү бир көйгөйдүн болушу менен бир сюжеттик багытка ээ (сейрек бир нече).

Новелла маданияттын кайра жаралуу доорунда (XIV–XVI) пайда болуп, Италияда Боккаччо, Саккети, Лазуччо сыяктуу авторлор өткөн турмуштан же фольклордук сюжеттерден алып, чакан чыгармаларды жаза башташкан. Бул өзүнчө бир жаңылык болгон да, италия тилинде «жаңылык» деп аталган. Кийинчерээк мындай чыгармалар биринчи кездеги алкагынан кеңейип, өзүнчө бир жанр даражасына көтөрүлүп жетти.

Жанр катары новелла төмөнкүдөй белгилерге ээ:

- 1) Конкреттүү бир каармандын турмушуна кайрылышы;
- 2) Каармандардын иш-аракетинин чектелип көрсөтүлүшү;
- 3) Сюжетинин күтүлбөгөн башталмаларга же бүтүмдөргө ээ болушу;
- 4) Чыгарманын көбүнчө бир гана деталдын негизинде куралышы.

ТУРСУНБАЙ АДАШБАЕВ

Бул темадан биз:

- акындын ырлары менен таанышабыз;
- улуттар аралык биримдик, достук, ынтымак жөнүндөгү билимдерге ээ болобуз;
- акындын ырларын чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Турсунбай Адашбаев – 1939-жылы Ала-Бука районунун Гүлстан айылында туулган. Т. Адашбаев эки тилде – өзбек жана кыргыз тилдеринде жазат. Акындын алгачкы жыйнагы 1966-жылы «Арстанбап шаркыратмасы» деген ат менен Ташкенттеги «Ёш гвардия» басмасынан жарыкка чыккан. Андан бери анын өзбек жана кыргыз тилдеринде балдарга арналган көптөгөн ыр жыйнактары жарык көрдү. Ал ошондой эле котормо жанрында да белсенип иштеген. К.Чуковскийдин, С.Маршактын, Токтогулдун, Тоголок Молдонун, С.Эралиевдин, С.Жусуевдин, Т.Касымбековдун, Ж.Мавляновдун чыгармаларын өзбек тилине которгон.

Турсунбай Адашбаев – бир тууган өзбек жана кыргыз элдеринин ортосунда маданият, адабият достук көпүрөөсүн салуучулардын жана бекемдөөчүлөрдүн бири. Бүткүл Борбор Азияга таанымал акын жана котормочу. Эки тилде жазган чыгармалары бир нече тилдерге которулган. Жыйырмадан ашуун китептердин автору. Башкасын айтпаганда да «Манас» эпосун өзбекче сүйлөткөндүгүнүн өзү эле анын чыгармачылык дараметинин канчалык күчтүү экендигин айгинелейт.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Балдар, силер окуй турган чыгармалар акындын «Мекен ыргагы», «Өзбекстан», «Достук ыры» деп аталат. Ырлар менен таанышып, биз акындын өз Мекенине болгон сүйүүсүн, өзбек жана кыргыз элдеринин достугун даңазалаганын көрөбүз.

Балдар, биздин Мекенде кандай улуттар жашашат? Элдердин достугу эмнелерде көрүнөт? Кайсыл улуттардан досторуңар бар?

Мекен ыргагы

Гүлгө оронуп бакыттын нурун чачкан,
Куттуу жерим, күжүрмөн Өзбекстан.
Өсүп-өндүм койнуңда куунап, жыргап,
Жаштар менен тынчтыктын ырын ырдап.

Карыбаган өмүргө сенсиң жомок,
Кан толкуткан кең пейил элсиң демек.
Сен ташкындуу дайрасың, мен бир тамчы,
Көңүл сергип өзүндөн кубат алчу.

Өзбекстан

Чөбүң мага төшөк болгон кырларда,
Сууңду ичип, наныңды жеп талпынгам.
Ата Мекен жылгасындай жылганда,
Сар санаамды, жаштыгымды калтыргам.

Жылдар өтсө, мен унутуп кетпеймин,
Кумдарыңды, жамгырыңды, желиңди.
Өз жеримде азыр сени эстеймин,
Сенде жүрүп эстегендей жеримди.

Бердиң мага даамдуусун нандын да,
Үмүт күтүп сенде жүрдүм кысынбай.
Сенин тооң, асманыңдын алдында,
Жок болуучу менин күнөөм кыпындай.

Эч көрбөсүн уулдарың баамдуу,
Четин дагы өзүм тарткан азапты.
Эч болбосун наны ачуу даамдуу,
Сууң дагы шор татыбай, таза аксын.

1. Акын Өзбекстанды эмне деп атоодо? «Гүлгө оронуп бакыттын нурун чачкан, куттуу жерим, күжүрмөн Өзбекстан» деген саптарды кандай түшүндүрөт? Акын жаштар менен тынчтык ырын ырдап, каерде чоңойду?
2. Акын кимден кубат алат, өзүн бир тамчыга, ал эми кимди дайрага салыштырып жатат? «Өзбекстан» ырынан акындын кандай сезимдерин көрүүгө болот?
3. «Чөбүң мага төшөк болгон кырларда, Сууңду ичип, наныңды жеп талпынгам. Ата мекен жылгасындай жылганда,

Сар санаамды, жаштыгымды калтыргам» Акындын ушул саптарын кандай түшүнүп турасыңар? Эмне үчүн акын «Ата Мекен жылгасындай жылганда» деп жатат, Өзбекстан акындын туулган жери, мекени эмеспи?

1. Мекенибиздин эң жакшы көргөн бир көрүнүшүнүн негизинде сүрөт тарткыла.
2. Ырларды жаттап, көркөм айтып берүүгө даярдангыла.
3. Эгер Турсунбай Адашбаевдин өмүрү жана чыгармачылыгы менен терең таанышып, анын башка чыгармаларын да окуп көрсөңөр, анын чыныгы эки элдин бирдей сыймыктана турган акыны экенине ынанасыңар?

Азада Бегимкулова

Бул темадан биз:

- акындын ырлары менен таанышабыз;
- акындын мекен ыйыктыгынын мааниси, адам көңүлүнүн кымбаттыгы жөнүндөгү ойлору аркылуу белгилүү билимдерге ээ болузуз;
- акындын ырларын чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Акын, жазуучу Азада Бегимкулова 1950-жылы 10-ноябрда Жалал-Абад шаарында жарык дүйнөгө келген. 1974-жылы Бишкек кооперативдик техникумун, андан соң Самарканд кооперативдик институтун бүтүргөн. 80-жылдары Ош облусунун Кара-Суу районунда пахта талаасында иштеген комсомол кыздардын бригадасын жетектеген. Кийин Ош облустук китепкөйлөр коомунун төрайымы, Кыргызстан жазуучулар бирлигинин Жалал-Абад облустук кыргыз тил коомунун жетектөөчү адиси болуп иштеген. 1996-жылы 46 жашында дүйнө кайткан.

Адегенде «Мүдөө», «Өтүнүч», «Жаштыгыңды аядым», «Сизге», «Кыргызымдын мырзасы» аттуу ырларына обон чыгарылган. «Экинчи өмүр» аттуу чыгармалар жыйнагы 2000-жылы жарык көрдү. Анын чыгармалары орус, өзбек тилдерине которулган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Балдар, силер окуй турган акындын ырлары, Ата Журттун топурагынын ыйыктыгынын мааниси, адамдын көңүлүнүн кымбаттыгы тууралуу болуп, алар менен таанышканда, дагы да булардын кадырын-баркын эң жакшы түшүнүп аласыңар.

«Туулган жердин топурагы алтын, суусу мүрөк» деген макалды уктуңар беле? Бул макалды кандай чечмелейсиңер? Эмне үчүн акын өз ырын «Ата Журттун топурагы» деп атады экен? Ойлонуп көргүлөчү.

Ата журттун топурагы

медер –
таяныч, бел
кылган жөлөк,
үмүт

кастарлоо –
аёо, сактоо,
баптоо, ал-
пештөө

Айылым, аздектеген ыйык жерим,
Алыста жүрсөм дагы сен **медерим**.
Алсырап, чарчап, чаңкап келгенимде
Ардактап тосуп алып дем берерим.
Бабамдын сенде жатат денелери,
Баламдын барктаган чоң энелери.
Күн бүтүп ичээр суум түгөнгөндө
Кастарлап топурагың жапсын мени.
Бир жакка алыс сапар жөнөөрүмдө
Балдарың топурагын түйүп кеткен.
Эсен-соо кайра кайтып келгендери
Эң обол топурагын көзгө сүрткөн.
Бекиткен мага камдап бар белегин,
Бейити сенде жатат чоң энемдин.
Сагынам алыс жакта жүргөнүмдө
Сиз деген сылык сөзүн жеңелердин.
Көчөдө уулум басып бара жатса,
Кары-жаш боор тартып салам айтса.
Апаке, ким бул эле деп сураса,
Шыр жооп айталбайм ошол тапта.
Мойнумда парзым барын, карызым ба-
рын. Ойлонуп жүрөм дайым анын баарын.
Жакшылык, жамандыкта көз көрсөтүп
Жумуш деп шашып кетем, туралбаймын.

Кыдырып кетсем дагы бүт жер шарын,
Керээзим, сага балам калтырамын.
 Унутсаң унут мени, о жан балам,
 Унутпа Ата-Журттун топурагын!

керээзим – бул жерде: кеңеши, акыл-насаат, өтүнүчү

* * *

Мен үчүн акча деле кымбат эмес,
 Кичинекей ширеңкеден күйүп кетет,
 Мен үчүн **амал** деле кымбат эмес,
 Жашым өтсө, жашы келсе алып кетет.

амал – бул жерде: бийлик, мансап, кызмат, чин

Мен үчүн кыз деле кымбат эмес,
 Тааныбаган бирөөнү ээрчип кетет.
 Мен үчүн уул деле кымбат эмес,
 Аял алса анын көзүн карап кетет.

Мен үчүн үй деле кымбат эмес,
 Катуу бир жер силкинсе урап кетет.
 Мен үчүн өмүр деле кымбат эмес,
 Ажал жетсе бир күнү алып кетет.

Мен үчүн бир гана көңүл кымбат,
 Кичинекей шамалдан үшүп кетет...

Акын үчүн эмне кымбат? Балдар, чын эле адамдын көңүлү ушунчалык кымбатпы, эмне деп ойлойсуңар?

1. Балдар, Ата Журт да күтүп алып, адамга дем береби? Кантип алыста жүрсөк да Ата Журттун медресе тутабыз, муну кандай түшүндүрүп бере аласыңар?
2. Эмне үчүн алыс сапарга кетип жаткандар өз Ата Журтунун топурагынан түйүп кетишкен, эмне үчүн топуракты көзгө сүртүшкөн?
3. Ата Журттун топурагы ата-бабаларыбызды, энелерибизди жашырып турганы, демек анын бизге белеги турбайбы? Эмне үчүн сылык түрүндө «сиз» деп кайрылышат? Жеңелер өз кайын журтуна дагы кандай кайрылышканын билесиңер, бул кандай элдик салт эле?
4. Эмне үчүн акын: «Мойнумда парзым барын, карызым барын. Ойлонуп жүрөм дайым анын баарын. Жакшылык, жамандыкта көз көрсөтүп Жумуш деп шашып кетем, туралбаймын» деп жатат? Акындын Ата Журт алдында кандай парзы, карызы бар деп ойлойсуңар?
5. Акын өз уулуна кандай керээзин айтып жатат? Бул керээз бизге да тийиштүү деп айта аласыңарбы?

6. Акындын акча, амал, кыз, уул, үй-жай, өмүр кымбат эмес, бир гана көңүл кымбат деген оюна кандай карайсыңар? Адамдын көңүлүн ооруткан учурларыңар болгон беле? Тескерисинче, кимди болсо да көңүлүн көтөрүп кубанткан кезиңер болгонбу? Кайсы бири жакшы? Акындын оюна кошуласыңарбы?

«Силерге жаккан сегиз сап» оюну. Азада Бегимкулованын ырынан сегиз сап тандап алгыла, ошол саптарды дептериңерге көчүрүп алгыла жана сага эмне үчүн жаккандыгын далилдеп бергиле.

1. Ырда келтирилген кыргыз улуттук салттарын таап, алар боюнча кененирээк маалыматтарды жыйнап, дептериңерге жазып келгиле.

РАСУЛ ГАМЗАТОВ «ЭНЕ ТИЛ» ЫРЫ

Бул темадан биз:

- акындын ырлары менен таанышабыз;
- акындын мекен ыйыктыгынын мааниси, адам көңүлүнүн кымбаттыгы жөнүндөгү ойлору аркылуу белгилүү билимдерге ээ болузуз;
- акындын ырларын чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБИЗ

Кавказда авар деген улут бар. Ошол улутту дүйнөгө тааныткан Расул Гамзатов (1923–2003) Дагестандагы Цада кыштагында белгилүү ырчы-акындын үй-бүлөсүндө дүйнөгө келген. Анын атасы Гамзат Цадаса элине гана эмес, ошол кездеги бүткүл деген өлкөгө баркталган, арабча да билген киши болгон.

Расул Гамзатов он үч – он төрт жашта экенинде эле ыр жаза баштаган. Анын биринчи китеби 1943-жылда жарык көрдү. Тоолуу айылда эр жетип, окуу издеп Москвага келип, Адабият институтуна кирет. Ал өмүр бою жазуу менен алектенген.

Акындын чыгармалары чет тилдерге да которулду. Р. Гамзатовдун «Тоо ыры», «Менин жүрөгүм тоолордо», «Тоо кызы»,

«Менин Дагестаным», «Бийиктеги жылдыздар», «Туулган күнүм», «Тоолуунун мекени», «Айылдан кат» сыяктуу ондогон ыр китептери, поэмалары акындын атагын дүйнөлүк поэзиянын эң алдынкы өкүлдөрүнүн катарына кошту. Сый-урматтын баарын алды.

Р. Гамзатовдун эки китептен турган «Менин Дагестаным» жана көптөгөн ырлары кыргыз тилине да которулган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Биз бүгүн Расул Гамзатовдун «Эне тилим» ырын окуп үйрөнөбүз. Мейли ал жөнөкөй тил болсун, мейли дүйнөлүк тил, бирок адам баласы үчүн эне тили эне сүтүндөй ыйык.

Биз эне тилибизден жаралган чыгармаларды окуп, алардан таалим-тарбия, руханий азык алабыз, эл-журтубуздун маданияты менен таанышабыз. Тилибизди сүйүү, аны таза, так кийинки муунга жеткирүү ар бир атуулдун сыймыктуу милдети.

Мекен менен эне тилдин кандай байланышы бар?
Эне тилибизди барктап, аны өнүктүрүү үчүн эмне кылсак болот?
Эне тили жөнүндө дагы кандай ырларды билесиңер?

Эне тил

Бир **шумдуктар** кирет экен бул түшкө,
Бир жолу мен түшүмдө өлүп жатыпмын.
Дагестандын өрөөнүндө чак түштө
Ок жаңылып эч кыймылсыз катыпмын.

Уч-кыйрына көз жетпестей ченемсиз
Өзөндө суу окторулат куланып.
А мен анда болгон өңдүү керексиз
Жер болууга даяр жаттым суналып.

Эч ким туюп өлгөнүмдү билбеди,
Бир дагы адам бери жакын келбеди.

шумдук –
укмуштуу, өтө,
абдан таң
каларлык

өзөн – сай, суу,
колот

элик – ача
туяктуу кепшөөчү
айбандын бир
түрү, кийик,
жейрен

Жон – тоонун же
дөбөнүн кыры,
жумуру тартып
кеткен үстү жагы

жарды – турмуш
ал-абалы начар,
колунда жок,
кедей, жармач,
кандайдыр бир
жетишсиздик
жагы бар, ырда
кемчил, начар
деген мааниде
колдонулган

Жалгыз гана **элик** «баулап» көк **жондон**,
Бүркүт шаңшып, көктө канат сермедди.

Дос-тууганым, алган жарым, энекем
Мага казган көр жанында көрүнбөйт.
«Толукшуган чагында өлүп берекем
Томсортту» – деп көз жаштары төгүлбөйт.

Мына ошентип, жалгыз өлүп жаттым мен,
Ал аңгыча жакыныраак бир жерден.
Эки авар баратышты сүйлөшүп,
Өзүм билген, сүйгөн эне тил менен.

Кепке калчап митаамдыгын Гасандын,
Кылыктарын санап Али дегендин.
Маектешти, а мен өлүп жатамын.
Кызылы өчүп, ысыгы жок денемдин.

Анан кызык... ошол сүйкүм добуштар
Бой балкытып денеме жан киргизди.
Врач, бакшы даба болбой, болушар
Эне тилим өзү мени тиргизди.

Бардык тилде касиет бар ойлонсо
Өз тилимде, бирок ошон салармын.
Эртең тилим жок болору чын болсо
Анда бүгүн жан кыюуга даярмын.

Эне тилге жаным курман баштатан
Жарды тил деп айтса мейли, арданбайм.
Ассамблейде сүйлөнбөстүр эч качан
Бирок мага улуу экенин тана албайм.

Түшүнөм деп акын Махмуд ырларын
Менин уулум котормодон окуйбу?
Аварча ырдап, жазган жазуучулардын
Арты мен деп чындап көөнүм чочуйбу?

Мага кымбат уч-кыйры жок мекеним
Балтикадан Сахалинге созулат.
Ар бурчу үчүн жанды курман этемин
Бирок сөөгүм тууган жерге коюлат .

Ал анткени Цададагы Гамзаттын
Ордун баскан Расул деп эскерип.
Жердештерим сөзүн сүйлөп авардын
Турушмакчы бейитиме тез келип.

1. Эгер «Эне тили» ырындагы түш көргөн акындын ордуна өз эне тилин билбеген адамды койсо, эмне болор эле? Балким, ал түшүндө өз эне тилин билбегени үчүн кыйналып чыгар бекен? Өз тилин үйрөтпөгөнү үчүн ата-энеси менен урушуп, түшүндө ыйлаар, каргыш айтаар...
2. «Анан кызык... ошол сүйкүм добуштар
Бой балкытып денеме жан киргизди.
Врач, бакшы даба болбой, болушар
Эне тилим өзү мени тиргизди» , – деген ыр саптарына көңүл бургула. Демек, акынды эне тили тирилтиптир, ага жан киргизиптир. Эне тил ушундай кудуретке ээ экен да. Акындын «ар бир тилде касиет бар, бирок мен өз тилимде обон саламын, эртең эне тилим жок болору чын болсо, анда бүгүн мен жан кыюуга даярмын» деген ойлорун кандай баалайсыңар?
3. Ал эми акын «Мага кымбат уч-кыйры жок мекеним», менин сөөгүм тууган жерге коюлат, жердештерим сөзүн сүйлөп авардын бейитиме келип турушат деп, мекен менен эне тилдин кымбатыгын, ыйыктыгын ырга салууда. Мекен менен эне тилдин кандай байланышы бар деп ойлойсуңар?
4. Ал эми силер өз мекениңер, өз эне тилиңер жөнүндө эмнелерди айта аласыңар?

1. Эки топко бөлүнгүлө. Биринчи топ Мекен жөнүндө, ал эми экинчи топ Эне тили жөнүндө макал-ылакаптарды айткыла.
2. Элестетип көргүлө. Силер Мекенден абдан алыстасыңар, аны сагынасыңар, бирок ага барганга мүмкүнчүлүгүңөр жок. Ошол кезде силер Мекенибизде ойноп, куунап, бактылуу жүргөн жаштарга эмне деп кеңеш берет элеңер?

1. Ырды ой токтотуп, ар бир сөзүнө маани берип, оку.
2. Р.Гамзатовдун «Эне тил» ырын көркөм окугула.
3. Төмөнкү берилген таблицага Мекен жана Эне тилибизге салыштыруу ыкмасы менен сүйлөмдөр түзгүлө.
Мисалы, Менин эне тилим – эне сүтүндөй ыйык!
Менин эне тилим – өтө байыркы тил.

Мекен жөнүндө	Эне тили жөнүндө

4. Мекен тууралуу «Ата журтуна жеткен комуз» аңгемесин төмөнкү шилтемеден өз алдынча окуу сунушталат.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Ыргак (ритм) жөнүндө түшүнүк

Ыргак, ритм (гр. – ыргак) – кандайдыр бир иш-аракеттин белгилүү бирдей убакытта кайра-кайра кайталанып турушу. Турмушта бардык нерсенин өз ыргагы болот, маселен жүрөктүн согушу, күн менен түндүн алмашышы, суунун агымынын бирдейлиги, толкундун кыймылы ж. б. Мына ушул ыргак бузулганда нормалдуулук сакталбайт, жүрөктүн бирдей сокпошу адамдын дартын билдирет, демек, ыр ырганынан бузулушу ырдын ырдык касиетин жоготот.

Ырды ыр кылган ушул – ыргак. «Ритм ырдын негизги күчү, негизги кубаты» (В.Маяковский). «Ак учук бердим саптап ал» десек ал ыр болгон жок, ошого дагы сап улайлы: «анан анны үйүнө алып кет», деле ыр болгон жок, себеби биринчи саптыгы ыргак дагы кайталаныш керек эле, андай болбогондуктан ыргак бузулду. Ыргак калыбына келиш үчүн «ак учук бердим саптап ал» деген сөз айкашына «ак шумкар бердим таптап ал» дегенди кошкондо ыргак пайда болду да, эми ырга окшоду. Ыргак – ырдын жаны.

ӨТМҮШТҮН ЖАҢЫРЫКТАРЫ

АЛИШЕР НАВОИ: КАЗАЛДАРЫ

Бул темадан биз:

- улуу акындын өмүрү жана чыгармачылыгы, казалдары менен таанышабыз;
- казал жөнүндө түшүнүккө ээ болобуз;
- акындын казалдарын чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Өзбек элинин улуттук сыймыгы Алишер Навои 1441-жылдын 9-февралында Хират шаарында туулган.

Алишер Навои жараткан чыгармаларынын арасында эң улуусу «Хамса» поэмасы саналат. «Хайратул аброр», «Лайли менен Мажнун», «Фархад менен Ширин», «Искендер чеби», «Сабаи сайор» дастандарынан турган «Хамса» жана «Хазойин ул-маоний» Навоинин дүйнөлүк адабиятынын казынасына кошкон зор салымы болуп саналат.

Алишер Навои тарыхта акын, котормочу, тилчи катары гана эмес, мамлекеттик ишмер катары да чоң из калтырган. Ошон үчүн анын көптөгөн казалдары, рубаилери, дастандары элди кантип бактылуу кылабыз деген суроого жооп иретинде жазылган.

Алишер Навоинин чыгармалары мындан беш кылымдан ашуун мурда жаралганына карабай, бүгүнкү күндө да адамзатты ойлондурган суроолорго жооп берет. Анын чыгармаларынан кечээгинин, бүгүнкүнүн жана келечектин татаал маселелерине жооп таба алабыз. Алишер Навои келечекти көрө билген даанышмандыгы, көрөгөчтүгү менен өзгөчө айырмаланган.

Мына ошондуктан да бүгүнкү күндө Алишер Навои дүйнөлүк маданияттын классиктеринин катарында турат. Анын чыгармалары дүйнө жүзү боюнча жүздөгөн тилдерге которулган. Навоинин чыгармаларында ырдалган асыл ойлорго, философиялык

байкоолорго ырахаттанып, тамшанып, анын мурасына дүйнө эли кызыгышат. Акындын айкелдери Япониянын Сока университетинин короосунда, Москвада жана Бакуда тургузулган.

Орто Азиядагы түрк тектүү калктардын адабий тилин калыптандырган улуу аалым, мамлекеттик ишмер жана акын Алишер Навои түрк тилинин башка тилдерден кем калбаган, башка тилдер менен тең тайлаша турган тил экендигин далилдеген.

Алишер Навои 1501-жылы дүйнөдөн кайткан. Анын сөөгү Хиратга коюлган.

Ташкент шаарынын Улуттук багында улуу акындын кооз айкели бар. Бул айкел элибиздин ага болгон соолубас махабатын билдирип турат.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Балдар, силер окуй турган улуу акындын казалдарында таза сүйүү, ыйман, аруулук жөнүндөгү эң асыл ойлор камтылган.

Балдар, ыйман, ыймандуулук дегенде эмнелерди түшүнөсүңөр? Сүйүү эмне? Сүйүүнүн кандай түрлөрү бар? Таза сүйүү дегенде эмнени түшүнөсүңөр? Аруулук эмне? Казалдар менен таанышып, андан ары ой бөлүшөбүз.

* * *

Мен көңүлгө туткан адам мени өзүнө барк кылбас,
Мени эңсеген башка адамды менин көңлүм жактырбас.

Менден пайда күткөндөн мен эч береке таппасмын,
А мен үмүт эткен адам, менден кайдан нан тапсын.

Ичтен сүйүп мээр салбаса, эрмек үчүн эрте-кеч,
үр, перилер шоогуна түк менин бутум шилтенбес.

Сыр болбосо сыпатында сымап сындуу кармалбас,
ажарына ал сулуунун менин көңлүм арбалбас.

Махабаттын мажнуну окшоп калп сустайган мерес кыз,
зар көңлүмдөн башка жерди ойсоктошу керексиз.

Азгырык көп бу дүйнөдө, жоктур адам алданбас,
Ажал бизге сыйыртмактан башка нерсе камдабас.

Ачса сулуу айдай жүзүн, тийбесин деп суук көз,
Навои ага сүйүү оттон башка отту эп көрбөс.

* * *

Сүйүү деми туулгандан кан-жаныма басылган,
Калгандары бала күндүн сезиминде катылган.

Айткын дедим: жүрөккө сен **жебенди** не
мээледин?

Айтты: көргүн, анын жөнү шол жебеде
катылган.

жебе – жаа
огунун учундагы
учтуу темири

Ак сарайың түбүндөгү кай шахтардын
баштары?

Айтты: баары сарайымдын мунарында
катылган.

Вамык, Мажнун маа жүгүнсө, таң калбасын эч бир жан,
Тагдыр менин ысмымда бүт сүйүү сырын жашырган.

запкы – жапа
чеккен кордук,
жабыр, азаптуу
кыйынчылык, оор
түйшүк, кысым

Сен махабат барагынан жүз миң мүшкүл
окусаң,
Бил, мен тарткан **запкыларда** анын
баары катылган.

Ким дүйнөлүк кенчтерди бүт келсе окуп
билгиси,
анын баары менин сүйүү казалымда
катылган.

Ким китептен окуп билсе Жакып тарткан запкыны,
андан артык кайгы жүгү бир өзүмдө катылган.

Бардык мүчөм жик-жик болуп бир-биринен айрылган,
анын жөнү шол айрылган тен-жанымда катылган.

Кокус сүйүү огу тийип өтүп кетсең дүйнөдөн,
Айт, Навои, ал тагдырды китебиңде ыр менен.

* * *

Мен кан жутуп бу жаханда бир асыл жар издедим,
Бирок аны таппай сыздап, азап даамын искедим.

Өмүрүмдү сайдым ага, жар болот деп ишентим,
Ишенчимди актабады, ыргытты маа тикенди.

Бир өмүрүң жетпейт окшойт жар табышка дилдеги,
Адамдардын баары ушундай туруксузбу, билбедим.

каңгуу – тентүү,
тентиреп калуу,
эч максатсыз бет
алды кете берүү

Ак ыймандуу асыл жарды **каңгып** бекер
издепмин,
адам түгүл пери ичинен таппасымды
билбепмин.

карек – көздүн
ортосундагы
карасы

Жүрөк менен **каректерде** улуу сүйүү
бар депмин,
ал сүйүүнү көздөр кайра сатарлыгын
билбепмин.

Шейх отурган ыйык жайдан эч бир маани таппадым,
шол себептен шарап үйгө малай болуп каттадым.

Сыр бөлүшөр бир дос таппай, мен Навои кайнадым,
жалгыз башым жалгыздыктын туткунуна байладым.

* * *

Гүл бүртүгү эрте таңда ачылгандай ажайып,
бүтүйүңкү эрте таңда ачылгандай ажайып.

өжүрө – тар
бөлмө, үжүрө

Көпкө отуруп **өжүрөмдө**, болсом өйдө
турмакчы,
ак жөргөмүш тарткан **желе** мага болот
жардамчы.

желе – жөргө-
мүштөн бөлү-
нүп чыгарылган
жабышкак
суюктуктан пайда
болгон жип-
челер аркылуу
тордолгон торчо

Жүзүмдү жууп аккан көз жаш жүгү
тарткан зарымдын,
ээн талаада моло таштай шор тагдырга
кабылдым.

жексур –
жагымсыз,
көңүл
калтырган,
жек көрүндү

Жаш чайыган карегимде ээн калгансый
бүт аалам,
жексур көздөр көптүгүнөн тарыгансыйт
заманам.

Жан-тениме туш-туш жактан атылганда
миң жебе,
гүлдүү бакчам айлангансыйт тикен
баскан куу чөлгө.

жорук –
көндүм болуп
калыпташкан
жүрүш-туруш,
кулк-мүнөз,
кыял, кылык

Ар бир түйүн белбоомдогу – алдамчы
жар **жоругу**,
канча болсо ошончо ирет жүрөк сыздап
ооруду.

Чопо кумган колдон түшүп, быркыраса
капилет,
мен бир гана сыныгынан шарап ичсем
каниет.

чопо –
ылайдан
жасап атайын
көрөдө
бышырылган,
жасалган

Түпсүз көктү тарткан теңир саймаларын келтирип,
адилдиктин саймасы жок – ушул гана кемчилик.

Бузуктар көп бу дүйнөдө, сен Навои кейибе,
бүткүл санаам сүйгөнүмдө – шол каниет өмүргө¹.

1. Алишер Навои кандай чыгармаларды жазган?
2. Казалдардын ар биринин мазмунуна маани берип окуп, эмне жөнүндө сөз жүрүп жатканы жөнүндө ой бөлүшкүлө.
3. Балдар, сулуулук – дүйнөнү куткарат, дейт. Адамдын келбети, жан дүйнөсү, мүнөзү, маданияты, акыл-билими сулуу болсо, жашообуз да жаркын, кооз болот. Ал эми ошол сулуулукту өзүбүздө калыптандыруу үчүн эмне кылышыбыз керек деп ойлойсуңар?
4. «Бузуктар көп бу дүйнөдө, сен Навои кейибе, бүткүл санаам сүйгөнүмдө – шол каниет өмүргө» – деген саптарды чогуу талкуулагыла.

«Ысык отургуч» оюну

Окуучулардын бири өз эрки менен же мугалимдин каалоосу менен доскадагы «ысык отургучка» олтурат жана классташтарынын суроолоруна жооп берет. Доскадагы окуучунун тапкычтыгы, билимдүүлүгү, сөзгө чечендиги мугалимдин жана классташтарынын суроолорунан билинет. Суроолор сабакка тиешелүү жана кызыктуу болушу да мүмкүн.

Мисалы: А.Навои ким болгон? Хамсанын мааниси кандай? Навоинин казалдарынан эки сап айт ж.б.

1. Казал жөнүндө түшүнүктү окуп, казал кандай чыгарма экенин терең өздөштүргүлө.
2. Алишер Навоинин казалдарынан жаттап келгиле.

Казал жөнүндө түшүнүк

Казал (арапча аялдарга карата сүйүү деген сөздөн) – Чыгыш элдеринин поэзиясындагы эң көп жайылган лирикалык жанр. Анда адегенде басымдуу түрдө сүйүү сезими ырдалган болсо, кийинчерээк тематикасы кеңейген. Казал

¹ Алишер Навои Бако гули. Тошкент. Г. Гулом. 1991. Б. 66. Кыргыз тилине которгон Сүйөркул Тургунбаев.

3-4 бейттен 19 бейтге чейин келәмде жазылып, а-а, б-а, в-а, г-а... түрдө уйкашкан ыр. Кээ бир окуу булактарында казалдын келөмү 19 бейтке чейин деп көрсөтүлгөн болсо да, адабияттын тарыхында 23 бейтке чейин болгон казалдарды да жолуктурабыз.

Казалдын эң алгачкы үлгүсү 7-кылымда арабдарда пайда болуп, кийинчерээк Күн Чыгыш элдеринин поэзиясында айрыкча өнүккөн. Перс-тажик адабиятындагы алгачкы казалдардын автору катары Абу Абдулло Рудакий таанылат. Казалдын өзбек адабиятындагы алгачкы үлгүлөрү болсо Рабгузийдин «Кысасы Рабгузий», Хоразмийнин «Махабатнаме», Саид Ахмаддын «Таашшукнаме» чыгармаларынын ичинде жолугат. Кийинки доорлордо жашап, чыгармачылык менен алектенген бардык акындардын чыгармаларында казал эң кеңири колдонулган. Өзбек классикалык адабиятында аталган жанрда жазбаган акын табылбайт. Атап айтканда, Сайфи Сарайи,, Атоий, Саккокий, Лутий, Навои, Бабур, Машраб, Хувайдо, Супи Аллаяра, Огахий, Увайсий, Надыра өңдүү көрүнүктүү акындар өзбек адабиятындагы казал жанрынын өнүгүшүнө зор салым кошушкан. Казал жанрынын өнүгүшүнө кошкон ченемсиз салымы үчүн Алишер Навои акылуу түрдө «Казал мүлкүнүн султаны» деп аталган. Жаңы доордун поэзиясында казалчылыктын традициялары Хабибий, Чархий, Чустий, Э. Вохидов, Ж. Камал өңдүү ондогон акындар тарабынан улантылды. Казал азыркы учурдун өзбек поэзиясында да активдүү жанрлардын бири экендигине негиз бар. Ал эми кыргыз поэзиясында казал жазууга К.Бобулов кайрылып жүрөт.

ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВ: «САНАТ», «НАСЫЯТ» ЫРЛАРЫ

Бул темадан биз:

- ынтымак, эмгекчилдик, адамгерчилик сапаттары аркылуу келечекте жеткилең инсан болуу жолдорун үйрөнөбүз.
- санат-насыят ырлары жөнүндөгү билимге ээ болобуз.
- чыгармаларды чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Токтогул Сатылган уулу 1864-жылы Кетмен-Төбө өрөөнүндө (азыркы Жалал-Абад облусунун Токтогул районунун Кутчу-Суу деген жердин Кыша деген кыштоосунда кыштын күнү туулган.

Балдары турбай жүргөндүктөн, атын Токтогул коюшат. Атасы бирөөлөргө жалчы болуп иштеген, апасы Бурма кошокчу, сөзмөр аял болгон. Токтогул да жашынан эле ар түрдүү иштерди жасайт, ошолордун ичинде Казанбак деген кишинин малын багат. Жайлоодо мал артында жүрүү кээде анын ышкысын козгойт, ыр жамактай коёт. Он сегиз жашынан таанымал акындар менен айтышка түшүп, атак ала баштаган. Анын устаттары Чоңду, Сартбай, Көчүбай, Орозаалы, Нурмолдо Наркул уулу, Найманбай Балык уулу, Жаныш, Айтыке, комузчу Ныязалы Борош уулу ж.б. болгон, өзү болсо, ар кандай учурда алтымыштай акынга устат болуп жүргөнү айтылат.

1898-жылы «Анжиян көтөрүлүшү» деген тарыхый окуя болот, б.а., жергиликтүү манаптар, бийлер, дин кызматкерлери Орусиянын борбордук бөлүгүнөн келип, алардын бул жерлердин адамдарына кысым көрсөтүүсүнө чыдай албай колуна тийген куралын алып, Анжиян шаарындагы аскердик бөлүктөргө кол салат. Мына ошол нараазылыкты күчөтүү, элди азаттыкка үндөө үчүн Токтогул сыяктуу эл арасындагы кадырлуу адамдар бул ишке тартылган. Ошол себеп болуп, акын колго түшүп, сот аны адегенде өлүм жазасына тартып, анан ал өкүмүн Сибирге сүргүн кылуу менен алмаштырат. Акындын «Айланган тоонун бүркүтү», «Кош, апаке» деген ырлары ошол окуяга байланыштуу чыккан.

Акын өз тагдырын, трагедиялык абалын абдан күчтүү сөздөр менен ырга салган. Жаштык чакта сүйүү ырлары, өмүр, өлүм, адеп-ахлак тууралуу ой толгоолору бар. Анын айтыштарынан өзгөчө талантын көрөбүз. Комуз күүлөрүн чыгарган, күү черткен. Токтогул Сатылган уулу «Манас», «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Эр Табылды», «Даркан», «Кожожаш», «Кедейкан», «Олжобай менен Кишимжан» эпосторун айтып жүрсө да, бизге башкалардын айтуусу аркылуу анын вариантындагы «Кедейкан» эпосу гана жетти.

Ак кагазды каралап,
 Кат билбеген айыбым.
 Мен өлгөн соң сөзүмдүн,
 Таба албайт го дайынын, –

деп ырдаган экен. Бир топ ырлары кийин К.Акиев, А.Үсөнбаев, К.Досуев сыяктуу акындардан жазылып калды. Өтө көп чыгармалары жазылбаган бойдон биздин руханий мурасыбызга айланбай кылды.

1928-жылы музыка изилдөөчү адис А.В. Затаевич Фрунзеге келип, акындар жана комузчулар Муратаалы, Калык, Карамолдо ж.б. менен жолугат, арасында Токтогулду да чакырып келишет. Ал Кетмен-Төбөдөн Жолой, Абдырасул – үчөө болуп келет. Ошондо ал үчөөнү фотого тартып калышат. Мына ал 1928-жылы тартылган фото.

Ошондо музыка изилдөөчү Токтогулдун он сегиз күүсүн нотага түшүрүп, «Тогуз кайрык», «Миң кыял», «Шыңгырама кыз ойготор», «Алайдын миң кыял», «Токтогулдун кербези» деген күүлөрүн өзгөчө баалайт. Орусча мыкты сүйлөгөн акын менен баарлашат. Бирок А.В.Затаевич музыкант болгондуктан ырларын жазган эмес экен. Ошентип А.В.Затаевич кетет да, айланып кайра үч жылдан кийин келсе, Токтогул ырчы келбес жайга кеткен болот, ошондо европалык деңгээлдеги музыка таануучу жер муштап кала берген экен...

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Силер окуй турган улуу акындын «Насыят» ыры адамдагы эмгекчилик, эпчилдик, туура сөздүк, кайрымдуулук, билим алууга умтулуучулук ж.б. оң сапаттар даңкталып, ушундай болууга окурмандарды чакырат, ал эми эринчээктик, жалкоолук, оройлук, бой көтөргөндүк, менмесинген, караниеттик өңдүү терс сапаттар катуу сынга алынат.

Насыят

Дениң соодо эринбей,
Бекерликке берилбей,
Эркиң менен жумуш кыл
«Эринчээк, жалкоо» дедирбей.
Эрдин күчү – **сом темир**,
Эритүүгө эр керек.
Эч оокатың болбосо,
Эгин айдар жер керек.
Эр жигиттин белгиси –
Эпчил болот термелеп,
Өз колунда болбосо,
«Өлдүм» десең, ким берет?
Күчүң барда иштеп көн,
Күлүп жайнап, эр жигит,
Күнүмдүктү ойлобой,
Кулак байлап жер жибит.
Жакшы азамат түрдөнүп,
Жалбырттаган жалындай,
Өзүн өзү асырайт,
Урулукка малынбай,
Уятын ойлоп ар убак,
Ушак сөзгө чалынбай.
Түрүнүп иштеп, эр жигит,
Тишиң барда таш чайна.
Ирээтинди түзөтүп,
Иштебесең аш кайда?
Эгин айдап, чөбүң чап,
Эмгегинден пайда тап.
Азамат болсоң, ак иштеп,
Аздыр-көптүр малың бак!

сом темир –
уюган, нак, оор
темир

кулак байлоо –
суу буруп келип,
эгинди сугаруу

Эр жигиттин белгиси –
 Кайраттуу болот жалындап,
 Өз колунда болбосо,
 Оңойбу оокат табылмак?
 Өлмөйүнчө кор болбойт,
 Өксүгөн менен ниети ак.
 Жамандыкка чалынбайт,
 Өз башына өзү сак.
 Өлбөй тирүү калбайсың,
 Жан аманат, ойлоп бак.
 Ыркырашпа тирүүндө:
 Ырыс алды – ынтымак...
 Ачуулуу болуп, эр жигит,
Аксымдыкка бут малба,
 Көпкөндүккө жеңдирип,
 Көрүнгөнгө мактанба,
 Алып калгын Токоңдун
 Үлгүлүү сөзүн укканда.
 Карыздар болбо эр жигит,
Көтөрмөгө бурулуп.
 Абийиринди кетирип,
 Аласа келет чубуруп.
 Андан көрө эгин бак,
 Алың барда жулунуп.
 Кайда качат ырыскы,
 Өзү эле келет курулуп.
 Эсиң кетсе, эчки бак,
 Эчки тууйт үч улак.
 Айраныңды мол кылып,
 Саан берет үч убак.
 Эч болбосо экиден
 Эгиз тууйт улагың,
 Эшигинден эрмен жейт,
 Эстебей тоонун тулаңын.
 Эгин айдап, жакшы бак,
 Жазында чыгат жалтылдай,
 Кампадан ашып кап толот,
 Баасы кызыл алтындай.
 Жашында кылгын мээнетти,
 Жалкоолонуп тартынбай.
 Карды тойбойт адамдын
 Кайрат менен иш кылбай.

аксым – орой,
кыялы чатак

көтөрмө –
 карызды кийин
 үстөк алуу менен
 берүү, мисалы,
 бир кой берет да,
 кийинки жылы
 аны уй менен
 бересиң деген
 ж.б. ушундай
 шарттарды коёт

качки – иштен качуу, жалкоо, качанаак, жумуш кылганга моюн жар бербөө

кара чака – чака – акча бирдиги, кара чака – болбогон бир майда акча

сүткор – кетермөлөп акча, мал берип, ошонун эсебинен байыган киши

сүт кылуу – карызга бергенине кошуп алуу

ит агытуу – мергенчиликке тайгандарын алып чыгып аңчылык кылуу

Качкы болот кээ акмак
Кара чака табалбай,
 Коё берет акыры
 Катынын эптеп багалбай.
 Иштеп жатса бир дыйкан,
 Кыт-кыт күлүп табалайт.
 Дыйкан кууп жолотпой
 Айыл үйдөн талаалайт.
 Андай сыйкыр шумдарга
 Азаматтар байланбайт,
 Ачык-айрым азамат
 Аргымак аттай шайдаңдайт.
 Карыздар болбо **сүткорго**,
 Бардык малын **сүт кылат**.
 Бир жылда эки туудуруп,
 Жарым сомун бүт кылат.
 Убагында бербесең,
 Бийге салат тыткылап.
 Бий-болуштар башыңан,
 Арылбаган жут кылат.
 Күнү-түнү тынчы жок
 Ашка-тойго ат чапкан.
 Берекеси жок болот
 Бекеринен мал тапкан.
 Чынчыл жакшы көрбөдүм
 Чыгым албай эл баккан.
 Эки колун тынчытпайт
 Эт башырып, от жаккан.
 Мергендиктин белгиси –
 Бугу, марал, теке аткан.
 Үңкүйүп үйдө жатканча
Ит агытып, сал капкан.

1. Ырдан өзүңөргө жаккан саптарды тандап алып, аны чечмелеп, «Эки бөлүктүү күндөлүктү» толтургула. Үлгү:

Цитата	Комментарий
Берекеси жок болот Бекеринен мал тапкан	
Аз өмүрдүн ичинде Амандашкын күнүгө. Өлбөгөнгө табылат Аздыр-көптүр дүнүйө.	
Билими бар азамат, Бир-бириңе жардамдаш. Билинбей жүрүп бир күнү Мүдүрүлөт алтын баш ж.б. у.с. саптарды тандап алуу	

2. Бул сөздөрдүн синонимдерин, антонимдерин тапкыла?

Берилген сөздөр	Синонимдери	Антонимдери
эринбөө		
бекерлик		
эр		
эпчил		
азамат		
ушак		
кор (кор болуу)		
ачуу		
аксым		
көпкөн ж.б.		

3. «Биздин класстын эң эмгекчил окуучусу» деген темада бир окуучу бир сүйлөм айтат (Мисалы, «Биздин класстын эң эмгекчил окуучусу деп мен Мелис уулу Даниелди айтамын...»), андан ары 8-10 окуучу бирден сүйлөм кошуп отурат. Ошондо класстын эң эмгекчил окуучусунун бейнеси пайда болот.

1. Токтогул Сатылганов кайсыл доордо жашаган?
2. Ал эмне үчүн сүргүнгө айдалган?
3. Акындын устаттары кимдер болгон жана шакирттери кимдер болгон, алар тууралуу эмнелерди билесиңер?

4. Европалык деңгээлдеги музыка таануучу Затаевич эмне үчүн жер муштап кала берген экен...? Адамдын канимет экенин ушул окуядан улам да билүүгө болобу?
5. Т.Сатылганов жаштарга кандай насыяттарды айтып жатат?
6. Эмнеликтен Токтогул Сатылганов санат-насыят ырларын ырдаган деп ойлойсуңар?

1. Т.Сатылганов белгилеген адамдын оң жана тескери сапаттарын көрсөтүү

Оң (жакшы) сапаттар	Тескери (жаман) сапаттары

2. Тема боюнча эмгек, эмгекчиликдик тууралуу он макал айтып берүүгө даярдангыла.

Санат

Аргымакты «жаман» деп,
Бууданды кайдан табасың?
Агайынды «жаман» деп,
Тууганды кайдан табасың?

Ак саманды «жаман» деп,
Чөптү кайдан табасың?
Аз дүйнөнү «жаман» деп,
Көптү кайдан табасың?

Жарма, чайды «жаман» деп,
Этти кайдан табасың?
Акындарды «жаман» деп,
Кепти кайдан табасың?

Агарган карда көп жүрсөң,
Көзүң бир күн **карыгат**,
Агайынден чет жүрсөң,
Көңүлүң бир күн **тарыгат**.

Тууганына батпаган,
Душманына жалынат.
Болбос жаман арамза
Болумсуз ишке малынат.

карыгат – көздүн күнгө же карга уялып, көрө албай калышы

тарыгат – көңүл калуу, көңүлдүн калып калышы

Кийинкисин ойлобой,
Кишинин көөнү калынат.
Жакынына жакпаган,
Жат кишини жамынат.

Ханды кудай урарда
Калкына жаман кас болот.
Байды кудай урарда
Дөөлөтүнө мас болот.

Кышты кудай урарда
Күн жылымдап жаз болот,
Эрди кудай урарда
Элүүндө жаш болот.

Хан – бай – кыш – эр: булардын кандай байланышы бар, акын эмне үчүн аларды катар коюп жатат, ойлонуп көргүлө?

Жалпы жылдыз чогулса,
Жарым шоола айдай жок,
Тогуз улак бириксе,
Баасы жалгыз тайдай жок.

бөз – арзан
кездеме

Карандай чайды көп ичсең,
Бир кесим казы майдай жок.
Өңкөй **бөздүн** сапаты
Бир кийимдик **шайдай** жок.

шай – жибек
кездеме (шайы)

Бычак берсең, кындап бер,
Кындап берсең, чындап бер,
Берекесиз байлардан
Бейил менен кун кетер.

бейил – пейил

Жумуш кылсаң, **мудаа** кыл,
Иштеп кетпе **илдекер**,
Кара санап бирди алсаң,
Колунуздан миң кетер.

мудаа – берилип
таза, ак, жакшы
дил менен иштөө

Чечилишип сырдашсаң,
Көкүрөктөн муң кетер.
Баарың болсоң бир ооздуу,
Душманың кантип былк этер?

Булут кетсе асмандан,
Күн ачылып жылт этер,
Ажалың жетип, күн бүтсө,
Кайран башың шылк этер.

Ак бараңдын кундагын,
Аталбасаң сунбагын,
Эрмин десең душмандан
Эки көзүң жумбагын.

Өтүп кеткен иш үчүн
Өкүнүп балаң урбагын.
Көпкөн жигит көп сүйлөйт,
Чечен жигит эп сүйлөйт,

Билбестерге жыйында
Бир сүйлөөгө кеп тийбейт,
Жөн жүрбөгөн жигиттер
Көрүнгөндөн тепки жейт.

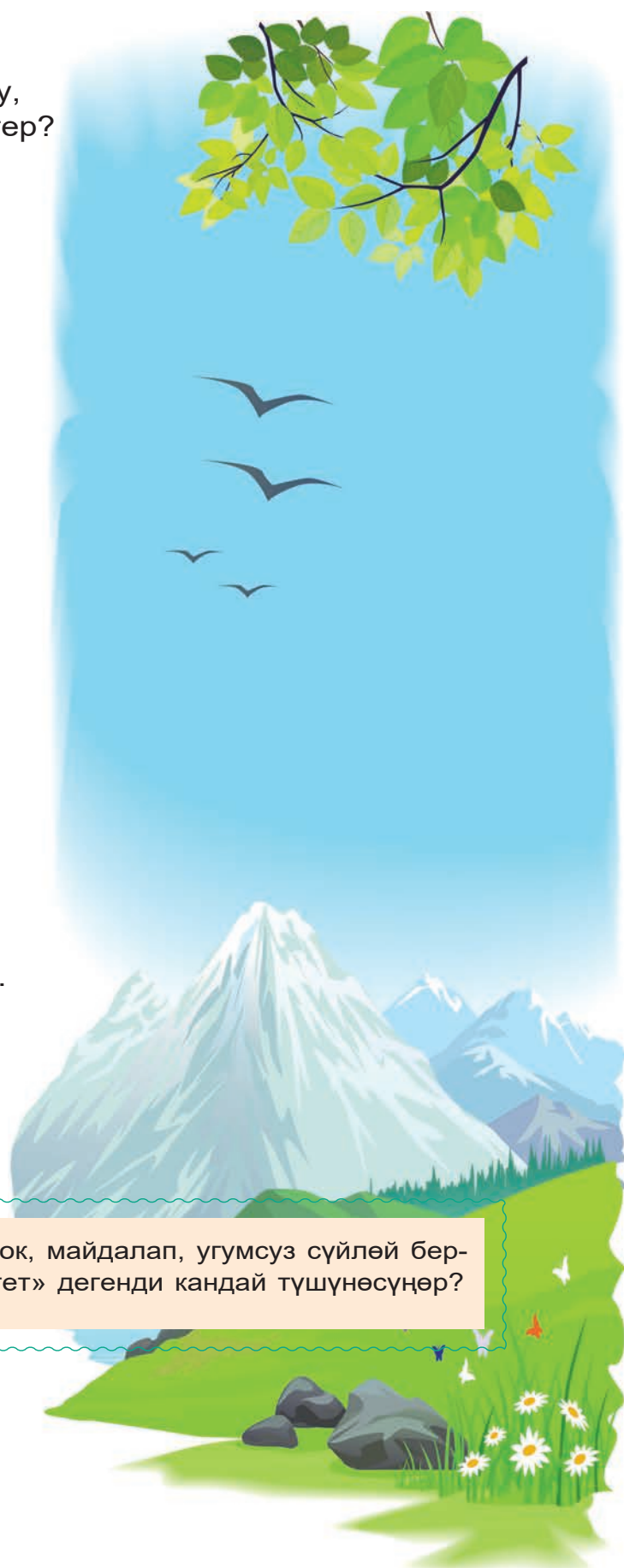
Ким көрүнгөн кекенип
«Ушунуку өттү» дейт,
Көз карашың бузулса,
Көргөн адам «көптү» дейт.

Сүт табакты жибитет,
Айран тамса иритет.
Пайдасы жок кеп айтып,
Маңыз сөздү чиритет.

Маңыз – эзилип, мааниси жок, майдалап, угумсуз сүйлөй берген адам. Суроо: «Сөздү чиритет» дегенди кандай түшүнөсүңөр?

Күлө сүйлөп үйүңө
Күндө кирген күл ичет.
Эки дүлөй кошулса,
Бири-бирине күлүшөт.

Жинди менен жоолошпо,
 Суу куйбагын толбоско,
 Акмак болуп кетесиң,
 Ачууланба болбоско.
 Үгүт айтып чарчаба,
 Айткан акыл конбоско.
 Жолдош болсоң **куу** менен,
 Өмүр өтөр доо менен.
 Жыкмайынча качпагын,
 Беттешип калсаң, жоо менен.

Суктанбагын сулууга,
 Уят айтпа улууга.
 Тамаша айтсаң билбеске,
 Тар жерде катуу сындырат,
 Жамандардын адаты –
 Жалган сөздү чын кылат.
 Көптү көргөн адамдар
 Көнүлүңдү тындырат.

Бекерчиден безе кач,
 Ушакчыдан көчө кач!
 Кызыктырып кыйыкты,
 Кыйын жерге жибербе,
 Билбестерди коркутуп,
 Алдоо менен имербе,

Жаңшап турган Токоңдун –
 Насияты силерге.
 Жаның менен акыл айт
 Жакшы айтканың билерге.

Колундан келбес жумушту
 Оюң менен бүтүрбө,
 Алыстан келер коноктун
 Кабарын укпай күтүнбө.

Айталбаган сөз үчүн
 Оозунду бекер ачпагын,
 Мактаганга март болуп,
 Оокатыңды чачпагын.

куу – митайым

Колдон келер иш болсо,
Коркуп бекер качпагын,
Мурунку жаман ишинди
Кийинки жерде таштагын.

чоркок – копол,
иштин көзүн таба
албаган

Жолдош болбо коркокко,
Жүк артпагын торпокко,
Иш кылдырба **чоркокко**.

Күлүк минсең күүлөнүп,
Эки жагың каранба, –
Көйрөң атка коносун
Көрүп калган адамга.

Сурап ичкен тамагың –
Суу ичкен менен барабар,
«Сук» атанып айлыңда
Суук болбо, жаш балдар!

Күлүк менен жарышпа.
Билимдүү менен алышпа.
Кейбир кылат өзүңдү
Кеп салбагын маңызга.

кейбир – кем
акыл, акылсыз

Көңүл калар кеп айтпа
Оору менен картаңга,
Жанын сатат кээ адам
Жарым чөйчөк талканга.

Бузук менен муңдашпа,
Уятсыз менен ымдашпа,
Болбос ишке кийликпе,
Момундук жөнү бир башка...

Алың менен күч керек
Азык оокат тындашка.
Акылсызга сөз айтып,
Акмак менен сырдашпа.
Аялыңды жек көрүп,
Жамандыкты ырбатпа.

Эл тирилик кылганда,
Эсирип уктап тим жатпа,
Иш тапшырба жалкоого,
Акыл айтпа **чалпоого**.

чалпоо – эси
жок, акылы аз

1. Т.Сатылгановдун санат-насыят ырларын мурда өтүлгөн Барпы акындардын насыят ырлары менен салыштырып, айрымчылыктарын, окшоштуктарын белгилегиле.
2. Т.Сатылгановдун санат-насыят ырлары аркылуу кыргыздардын адам сапаттары тууралуу түшүнүктөрү кандай болгонун айтып бергиле.

1. Тексттин негизинде төмөнкү таблицаны толтуруу:

Фразеологиялар	Фразеологиянын мааниси	Ушуга окшош фразеологиялар	Эмне максатта, ким тарабынан колдонулду?
ушак сөзгө чалынбоо			
тишиң барда таш чайна.			
боломсуз иш			
жат киши			
бекерчиден безе качуу			

Төлөгөн КАСЫМБЕКОВ: «КЕЛКЕЛ»

Бул темада биз:
– жазуучунун тарыхый романынын үзүндүсү менен таанышабыз;
– чыгарма жана андагы каармандарды талдап, алардын түрдүү турмуштук окуяларда туткан жол-жоболоруна, адамдык касиеттерине баа беребиз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Кыргыз эл жазуучусу Төлөгөн Касымбеков (1931–2010) 15-январда Жалал-Абад облусунун Аксы районундагы Ак-Жол кыштагында туулган.

1952-жылы жазуучунун «Кичинекей жылкычы» деген биринчи чыгармасы жарык көрүп, анын адабий чыгармачылыгынын тушоосу кесилген.

1957-жылы Кыргыз Мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүргөн. Анын «Жетим», «Көкө», «Туулган жер» деген аңгемелери студент учурунда жазылган. Ал республикалык басмада, журналда жана башка жооптуу кызматтарда иштеген.

Жазуучунун «Адам болгум келет» повести 1965-жылы орус тилинде жарык көргөн. Анын өз учурунда кыргыз адабиятындагы тарыхый романистиканы жаңы сереге көтөргөн «Сынган кылыч» тарыхый романы 1966-жылы басмадан чыккан жана бул чыгармасы көптөгөн тилдерге которулган.

Жазуучунун атын алыска тараткан чыгармалары «Жетим», «Адам болгум келет» повесттери, «Сынган Кылыч», «Келкел» тарыхый романдары болду.

Адабиятка сиңирген эмгеги үчүн 1970-жылы «Каарман эмгеги үчүн» медалы, 2005-жылы Мамлекеттик тилди өнүктүрүүгө кошкон салымы үчүн «Кыргыз тили» төш белгиси, 2001-жылы 1-даражадагы «Манас» ордени менен сыйланган. 1986-жылы «Кыргыз Эл жазуучусу» деген наам алган. Жазуучуга 2006-жылы «Кыргыз Эл Баатыры» наамы ыйгарылган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Балдар, жазуучунун силер окуй турган чыгармасы «Келкел» романы көп каармандуу, көп пландуу чыгарма болуп, 1860-жылдардан 1917-жылдарга чейинки окуяларды өз ичине камтыйт. Кыргыз элинин эң кыйын, эң татаал тарыхый доорун даана, так сүрөттөөдө, мезгилдин ар бир түйүндүү маселелерин көркөм чечмелөөдө автор өзүнүн негизги чыгармачылык максатын жүзөгө ашыра алган.

Ойлоп көргүлөчү: 1860-жылдардан 1917-жылдарга чейинки кандай тарыхый окуялар болуп өткөн? Бул доордогу биз жашап турган өлкөдөгү абал кандай эле? Кандай тарыхый окуялар силерде абдан таасирдүү болгон? Силер мурда тарыхый чыгармалар окуп көргөн белеңер? Тарыхый окуялар чагылдырылган чыгармаларды окуп, аларга баа берген учуруңар болду беле? Төмөнкү сүрөттөгү ким? Ал жөнүндө эмнелерди билесиңер?

Келкел

(романдан үзүндү)

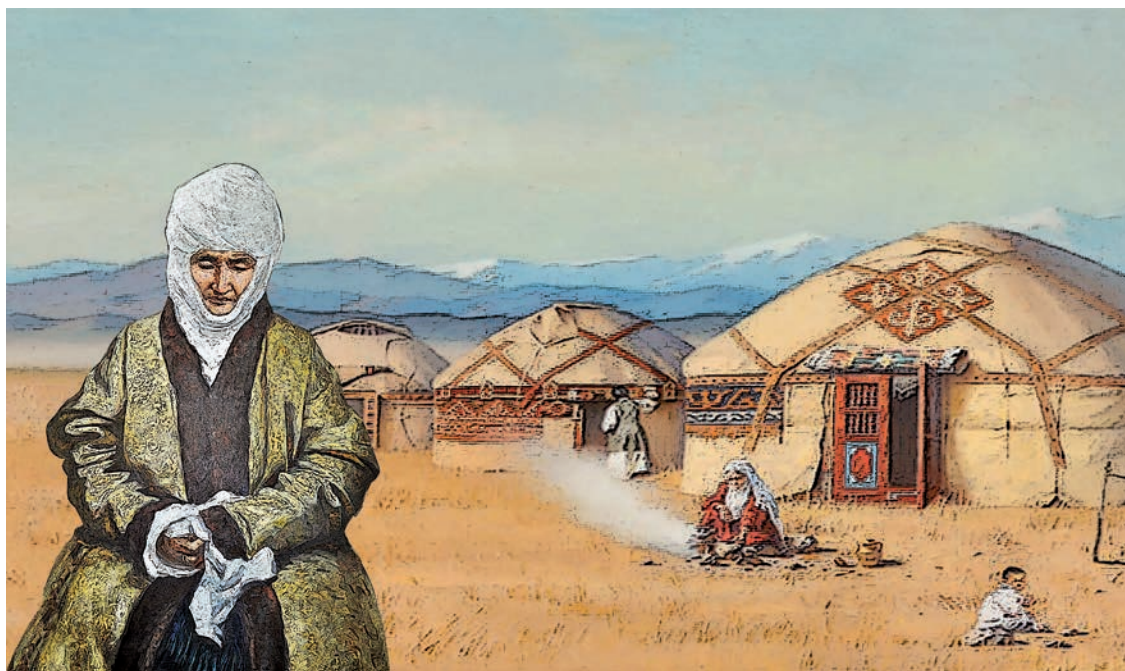
Камчыбек бул балакет кайдан келип жабышканына акылы илешпей кыркылышкан душманын ойлоп таба албай, бакылоочуларды ким өлтүрүп, ким мунун жерине көмүп, кайра ким өзү айгак болуп отурат, биле албай тунжурады.

Асел айым эки көзүн тизесине басып, өпкө кага солуктап ыйлап отурду.

– Кой, айым, – деп жубатты Камчыбек сүйүктүү зайыбын, – ак ийилет – сынбайт, өзүбүз ак болсок, чоң кудай өзү көрүп тургандыр, неге камтама болгудайбыз?!

Асел айым аны сайын солуктайт:

– Бегим ай, – деп кош өрүм олоң чачын ийининен ашыра алдына алып, уч жагынан чоё тартып койду эле чач жылбыша эки бөлүнүп, түшүп калды, – муну караңчы...

Чачтын түбү чолтоюп калды.

– Э-эй, эмне болгон сага?– деп жиберди Камчыбек үрпөйө. Асел айым бегине көз жашын көлдөтүп, болуп өткөн окуяны айтты.

Камчыбек:

– Ырас кылыпсың! – деп ордуна өйдө болуп отура калды. – Немене?! Сенин чачыңды кесип таштаса жалынышың керек беле? Ыра-ас кылыпсың!

Түнү бою толгонду Камчыбек.

Эртең менен эрте Камчыбек энеси Курманжандын алдына саламга барды. Датка айым бүкчүйүп отуруп алып, намаз окуп отурган экен. Тышта бирпас басып турду да, качан энесинин бирөөгө сүйлөгөн үнү угулганда үстүнө кирди. Сыңар тизелей калып, кош колдоп колун алып өөп, **тооп** кылды:

тооп – кадырлап урмат көрсөтүү

– Эсен турасызбы, эне?

– Кудайга шүгүр, – деди Курманжан акырын.

Эне-бала бирин-бири акмалап, кимиси сөз баштаары, билдинбей көпкө дым болуп отуруп калышты.

Бир убакта:

– Сөз уктуңбу, балам, Асел айымдан? – деп сурады Курманжан.

Камчыбек жер тиктеп отурган калыбында башын ийкеди.

– Мага да өзү айтты. Курчтук кылышкан турбайбы, балаң кургурлар, – деп кейиш билгизе башын ийкегиледи Курманжан. – Эми болор иш болуптур, боёгуна каныптыр, кана, эмне дейсиң эми, балам?..

Тигил үйдө эне, бул үйдө бала түн терметип чыгышкан, ар биринин оюнда өзүнчө келген тыянагы бар болучу, Камчыбек көпкө унчукпай бир өзүнчө улутунуп алды да:

– Эми, эне, эмне демекчи элем?! – деп, айтар оюна энесин көндүрмөк көөнү менен.

– Ырас, болор иш болуптур, кудай алдында, өз абийирибиз алдында эми тана албайбыз, эне. Кармап да бере албайм айымды. «Баягы Алымбек менен Курманжандын баласы өзү эрдемсинип эр өлтүрүп алып, койнунда жаткан бечара катынын кармап берген» деп, укумдан тукумга сөз калат. Не мүшкүл болсо да мейли, өзүм көтөрдүм, эне, өзүм мойнума алам, эне.

Курманжан бир ууч болуп бүрүшүп, бала кайгысы оңойбу, мүнкүрөп, көпкө унчукпай отуруп калды. Камчыбек дагы тунжурады.

Бир убакта Курманжан канагаттангансып башын ийкегиледи:

– Эми буга тике кара, өкүнбө, балам! Жүргөн бирөө болсоң «жан алмай», «жан бермей» болуп чырылдаша берсең чырылдаша бермексиң. Сени бек дейт, сага ушул адилеттин ак жолунан башка жол жарабайт, балам. Туура кыласың!..

Түнү бою ой терметип эне да, бала да келген тыянагы бир чыкты. Курманжан уулунун бул бүтүмгө айттырбай өзү билип, өзү келгенине, ушуга акылы, кайраты жеткенине астейдил көңүлү жибиди. Уулунун эртеңки тагдыры кыйын. Муну эне жүрөгү сезип, бирок эне кайгысын **купуя**, эне ыраазылыгы, эне мактанычы жеңип, өзүнө ушул **төтөк**, ушул кайрат болду.

купуя –
жашырын

Камчыбек ошол эле күнү кайтып, токтолбой Повало-Шыйковский төрөнүн алдына келди. «Кылмышка аралашкан болсо, анда мени алдады, ошондон нары Кашкарга өтүп кетет» деп ойлонуп калган эле, Камчыбекти көрүп, кадыресе кубана жүз көрүшүп:

төтөк – бул
жерде: көңүлгө
төп, толук
ылайык

– Ну?..– деп, Камчыбектин салыңкы кабагын абайлап өзгөчө бир кабар болорун сезип, аны күтүп, муруту түктөйүп карай берди Повало-Шыйковский төрө.

– Төрө, Маамытбектерди бошотуң...

«Ие, не деп келжиреп отурат бу?! Коркуткусу барбы?!» – деп, кабагы түктүйө:

– Эмне үчүн бошотот экенбиз, билсек болобу, бек? – деп кытыр сүйлөдү губернатор.

– Мына, мен өзүм келдим, мени камап ал, төрө. Жети атамдан бери эч ким тоспогон көчүмдү токтотуп, бокчомду аңтарып, анысы аз келгенсип, катынымдын чачын кыркып, кордук кылганы үчүн бакылоочуларыңызды мен өлтүргөм.

эрегиш –
атаандашкан
уруш, чатак,
талаш-тартыш

Повало-Шыйковский төрө элтейип тиктеп калды.

– Ушундай, төрө, – деп, Камчыбек башын ийкей өйдө карай берди.

Не уйку көрбөгөн, не башына түшкөн мүшкүлдү көп ойлонуп ноюган, эки көзү кыпкызыл, **эрегиш**, **тажаал** кастык көрүн-

тажаал – ажаан,
албуут, бейжай

дү Повало-Шыйковский төрөгө. Бу датка айымдын балдарынын ичинен орус акимдерине айрыкча ынак, ар дайым ийкемдүү, ар дайым кепке үйүр, нары да сыпаа, иреңи башка болучу, кылмыш кылган кишидей көрүнгөн эмес.

– Түшүнүп коюңуз, кымбаттуум, – деп, Повало-Шыйковский төрө башын чайкады, – орус закүнүндө бирөөнү бирөөгө алмаштырбайт, ар ким кылган күнөөсү үчүн өзү гана керт башы менен жооп берет. Сиз агаңыз Маамытбектин ордуна кетмек болуп жатасыз. Эмне кереги бар?! Күнөө кылган, өзү тарта берсин...

– Чыны ушул, төрө, – деп, көшөрдү Камчыбек.

Ошол күнү Камчыбек камакка алынды. Үч күндөн кийин түрмөчү колу кишенделген Акбалбанды Камчыбектин үстүнө айдап киргизди.

Камчыбек эмне үчүн айыпты өз мойнуна алып, Повало-Шыйковскийдин алдына барды? Эмне үчүн өз буту менен абакка барды? Себеби эмнеде болчу? Камчыбек чындап эле айыптуубу?

– Ой, сиз эмне келдиңиз?! – деп чочуду Камчыбек. – Мен айткан жок элем го?! Сизге эмне кеп?! Сиз бар болгону, шилтеген жакка тийген камчы. Ыя, сизде эмне кеп, жарыктык?!

Жаңжалдын башында болгон, кылмыш бары ошонун колу менен иштелген! Акбалбан ойлонуп отуруп, өзүн күнөөкөр сезип, «кой, жаш эле, Камчы ак кетпесин, не болсо да башка түшкөнүн өзүм көрөйүн, буйгада калбай бул дүйнөдө эл алдында, тиги дүйнөдө Кудай алдында жүзүмдү жарык алып кетейин» деп, губернатор төрөгө өзү келген болучу. Губернатор төрө көк мончоктой эки көзү чакчайып, катуу жини келип, сөөмөйүн кезеп, ага дароо кишен салдырып: «Сен?! Ушул колуң менен, а?! Жообун тартасың, сен жырткыч кул! А, бектер бошотулабы жокпу, сен күйүкпөй эле кой ага!» – деп оңурандап сөгүп, айдоочунун астына салып берди. Акбалбан унчукпай бурчка келип көчүк басты. Те илгери мунун агасы Абдылда бек менен жүргөн убагында да булардан көңүл калдык кеп укпаган. Оогандан Абдылда бектин жүрөгүн алып келгенден кийин ушул Камчыбектин айылына кошулган. Камчыбек аны «сен» дебей жигит желең катары эмес, жашы улуу ага катары мамиле

кылган. Көптү көргөн, кылган жакшы ишине кубанбаган, кетирген катасына өкүнбөгөн эр көкүрөк Акбалбан ушул азыр Камчыбектин туталана кейигенин таназарына алган жок, кайта жеткилең билбей сүйлөй берген боз бала сыяктуу аны кага токтотуп коёр дили каткан абалында болучу. Ал өзү эл алдында да, Кудай алдында да актык иш деп айткан кебине акимдин караманча көңүл салбай койгонуна катуу **мустарап**.

мустарап – сана, тынчы кеткенди, убайым

Эмне үчүн Акбалбан камакка өзү барып берди? Акбалбан эмнелерди ойлоду? Губернатор ага кандай мамиле кылды? Акбалбанга Камчыбек эмне деди?

Бир ай чамасы болуп кетти, өзү келип кылмыш ишти мойнуна алган Камчыбек түгүл окуяга эч катнашы болбогон инилери менен Маамытбек да камактан бошотулган жок. Күнүгө бир маал катыран суракка алып келишет, бир маал бир кезде Камчыбек өзү аскерге турак болсун деп салдырган бийик кыш коргон ичинде колдорун артына алдырган бойдон нары-бери бастырып сейилдетет.

Бир күнү Камчыбекти бөлүп, Акбалбанды өзүн жалгыз бир абакка камап коюшту. «Бошотушканы калышкан го Камчыны», – деп ниетинде ушундай болуп кетишин астейдил тилек кылып болжолдоду Акбалбан.

Бир күнү суракка айдап барышты. Тилмеч өзү жалгыз күтүп турган экен. Иреңи жымыңдап, көзүнүн төбөсү менен карап тиктеп, жука эрини кулак түбүнө жеткенче чоюла жылмайып утурлай каршы алды. Кокустанбы, биле туруп кылган иштенби, иши кылып, оор мүшкүл түштү го башка. Акбалбан ойлонгонду койгон, айдаса айдоого, өлтүрсө өлүмгө кайыл. Бул дүйнөдө бүтүрөр жумушу калбаган сыяктуу бир кетерман сезим башкарып, андан улам көңүлү бир жаңсыл, андан улам кыялы кызуу кишидей шатыра-шатман. Ал алыстан эле жадырап:

– Ассалому алейку-ум, – деп, үн созо салам айтты.

«Ие, бу не чакчаят?! Мойунуна сыйыртмак түшүп турса, ыя!» деп, тиги эртеңки тагдырынын эмне болорун ойлобогон кем акылга боору ачыгансып, башын чайкап койду тилмеч.

Үнүн акырын, жымыганынан жазбай, жумшактап:

– Кана, не деген адамсың, Акбалбан? – деп сурак салды тилмеч.

Эмне деп жооп айтарын биле албай, кайра тилмечтин өзүн тиктеп калды Акбалбан. «Не деген адаммын?! Сурактын баарында өзүң ортодо болбодуң беле, билесиң го?!» дегенди туйду тилмеч.

– Нең болгон колунда?

Бул суроо да түшүнүксүз болуп калды Акбалбанга. «У, маңыроо!» – деди ичинен тилмеч, анан акырын:

– Жыйган алтын барбы? – деп эми ачык айтышка мажбур болуп, көзү кыбындап, үнү арбагандай күңкүлдөп, артынан эрди бек кымтыла жооп күтүп мелтейди.

Акбалбан чалкалай керилип, көптөн бери жерден жылбай отуруп уюган далысынын курушун жаза керилип алып, башын чайкады. Ал «жок» дегени эле болчу, а тилмеч андай түшүнүсү келбей, «айтпаймын дегени» деп шек санады.

– Неге жок? Ыя, Акбалбан! Көп жортуулда болгонсуң...

– Ырас, менде мүлк бар, бирок, дос, аны мен сага алып бере албайм, сен ала албайсың.

– И? – деп жиберди тилмеч жылбиси кайнай. – Не ал? Айт, кайда, таап алабыз аны...

– Дос, – деди Акбалбан олуттуу, артынан армандуу улутунуп, дагы тилмеч мелтейип кулагын төшөй калганда башын ийкей кеп улады, менин жаным пырр этип учуп кеткен соң, дос, минген арабаң арыганча жер кыдыр, сура «Акбалбан кандай киши эле?» деп, «кайран эр шилтенген кылычтай, атылган октой шар, күүлөнгөн комуздай көңүлкөш, чала тоют жүрсө да макирөө оокатка эңилип түшпөгөн бир бийик тоонун шумкары эле» деген даңаза уксаң, дос ай, ошол менин балама таштаган асыл дүйүнөм...

Аскер көчмө соту Камчыбекти, Акбалбанды асуу аркылуу өлүм жазасына өкүм кылды. Курманжандын Маамытбеги, Баатырбеги, Арстанбеги, небереси Мырзапаяс «биле туруп жашырып калуу жагын көздөшкөн» деген айып жүктөлүп, ар бири үч жылдан Сибирге сүргүн болууга кесилди.

Кеч күздө Ош шаарынын Көкташ тоосунун түбүндөгү эски базарга эл кулак тийише толду.

Теребелдеги дарактардын башына суудан качкан уюктуу жылан сыяктуу киши деген бутагы сайын болуп чыгып кетишкен. Кең базардын кап ортосуна бийик сөөрү курулуп, үстүнө сыйыртмактуу эки дар орнотулган. Кызыл шапке, ак күрмө – көк

кытан өңдөнүп көрүнгөн тыкан солдаттар дарды үч тегерете жылчыксыз курчап турат.

Жардаган журт кыбыр эткен кыймылсыз, күңк эткен шоокумсуз, жел дымдагандай, көл тунгандай тунуп турушат. Кай бирөө: «Эми эмне болор экен?!» – деп, акылга сыйдыра албай жүрөгү ченсиз сыздап, кай бирөө: «Э-э, кыдыр даарыган Асан бийдин насилинен дөөлөт кетпейт дечү элек ко?! Эми чындап кеткет келген бейм буларга?!» – деп, мындай туруксуз, бапасыз дүйнөгө таң болуп, маң болуп, кай бирөө: «Кумурсканын оонап турган шарпасын билет деген **керээт** айым неге бул мүшкүлдү жаздым кетирип алды экен, а?! Же бир амал ойлоп койду бекен алигиче? Куткарып кала алар бекен кара чечекейин, кыл чылбыр сыйыртмактан?» дейт, дагы эле датка айымдын бир айла табарына ошол дар түбүндө турушуп да үмүт үзө алышпайт.

Бир убакта дарак башында отурган эл чогуу козголгон топ **таранчы** чымчыктай дүүлүгүшө: «Тигине датка айым өзү...» дешип калышты. Кулагы тийишкен эл дуулдап карай беришти. Эч ким катуу сүйлөй албайт. Катуу үн чыгаруу каршыккан болуп, аны сайын төрөлөрдүн кыжырына тийбейби, жаза аны сайын оорлошуп кетпейби, ал мелтирөө, мүңкүрөө балким төрөлөрдүн жүрөгүн жылымдатып жүрбөсүн, Бир Кудай алардын көңүлүнө капилет ыракым салып койбосун?!

Курманжанды кош ак боз ат чегилген үлпүнчөктүү араба ичинен колтугунан Повало-Шыйковский төрө өзү сүйөп, жерге түштү. Элдин шыбыры шыбакты шуудураткан майда желдей желпине жүрүп барып, кайра дымый калды. Курманжан кадимки ак пашанын Ташкенге койгон санжыргалуу төрөлөрүнүн кабыл алуусуна келген сыяктуу башында ак **илеки**, жакасына бүт өңүрүн тегерете кундуз кармаган кызыл кымкап тон кийип келди. Сылыктык үчүн төрөгө ооз учунан ыракмат билдирип, ошончо көпчүлүккө өөдө карап бир тиктебей, жарыла салам айткан элге

кытан – бул жерде: узун буттуу, узун тумшуктуу, моюну узун саз канаттуулары

керээт – алдын ала көрө билгендик, көрөгөчтүк, көзү ачыктык

таранчы – бозомук күрөң түстүү кичине канаттуу

илеки – бозомук күрөң түстүү кичине канаттуу

үнсүз баш ийкей баягы жупуну эңкейе баскан сөөлөтүндө жай өттү. Дардын утуру бет маңдайында эшик төрдөй жерге катар секи коюлган экен, дайыма төргө өтүп келген көнүмүшүнөнбү, же төрөгө атайын дымак көрсөткөнүбү, ортодогу чоң орунга келип отурду.

«Керээт айымдын дагы эле бир билгени бар окшойт?! Ак тилегинин белгиси кылып, ак боз ат чегилген араба менен келди го? Көңүлү да тынч окшойт, кабатыр кейипи көрүнбөйт же төрө көзүнө мүнкүрөбөйүн, сыр алдырбайын дегениби?..» деп турушту кай бир кыраакылар ичинен.

Те дарак башынан: «Айдап келе жатышат!..» деген үн жарыша чыгып, дагы кулагы тийишкен көпчүлүк дуу-дуу болуп, күбүр-шыбыр аралап, жапырт толгоно карап калышты.

чидерлүү – бул жерде: кишендүү

Колу артына кишенделген, аягы **чидерлүү**, шылдыраата акырын басышып, мылтыкчан солдаттардын кап ортосунда Камчыбек менен Акбалбан келди. Күйөрман туушкан белем, ошол тапта кимдир бирөө: – Ө-ө-ө!.. – деп, өксөп жиберди. – Ө-ө, садага кетейин карааныңдан...

баргысы – бул жерде: өз тууганы деген мааниде

Курманжан датка үн чыккан жакты жалт карады. Өз **баргысы** Карасакал бай бышактап турган. Датка айымдын үйрүлө түшкөн кабагын көрүп, ал оозун баса калды, аны ээрчий чур дей түшкөн эл дым боло калды.

Өлүмгө өкүм кылынган эки кишини дар түбүнө алып чыгышты. Кордук кимди басмырлабайт?! Чач өсүп, сакал иреттелбей кадыресе жүдөп калышкан экен.

Камчыбек кылкылдаган көп элди кыдырата тиктеп, мостоюп турат. Үч кыдырата тиктесе да үч жолу Карасакал кыйгачтай ыкшырайып көзүнө учурады. Сырт кейипи оор кайгыны көтөрө албай майышып тургандай, көзү жаштуу, бирок уурту тымызын жымыйгансыйт, жаштуу көзүнүн түпкүрүнөн сөөк өчтүн жашыл

кыбасы – тилегени ордунан чыгып, абдан ыраазы болгон, алымсынган сезимде болуу, моокуму канып, жарпы жазылуу

оту жылтырагансыйт. «И, өтүп баратасыңбы, бегим, бул байманалуу, бактылуу дүйнөдөн?» деген **кыбасы** канып турган кыязы сезилгенсыйт. Көз жашы тууган кайгысы эмес, табасы окшойт. Төрт имерип караса төрт жолу көзүнө көзү кадалды. Камчыбектин жүрөгү солк эте түштү. «Ушул белем айгак...» деген ой капилет

келип согулуп, кайра тиктей берди. Жок, Карасакалдын ыкшырайган көзү түгүл турган жеринде өзү жок, тыгылышкан көпчүлүк элдин аягына жөрмөлөп кирип кеткен белем?! Камчыбек шалдырай түштү. Айгагы ошол болсо да, эми барып жакалаша алмакпы?! Карасакал тууганы деле бир **топуксуз** эмеспи, өзүндөй пенденин не алына өктө кылмакчы?! Камчыбек тунжурай түштү.

топуксуз – каниети жок, нысапсыз, каниет кылбаган, наинсап

Акбалбан иреңи аккүп, шишиген белем, мурдагысынан да дыдырап толоюн болуп, эрини боппоз. Жашы барып, буурул болуп калган кишиге абактын сызы сөөгүнө өткөн. Ошол тапта өзүнөн-өзү элире күлүмсүрөй тиктейт.

Повало-Шыйковский төрө өкүмдү өзү окуп, өкүм аткарылар алдындагы акыркы каалоо сөздөрүн сураган болду. Өлтүрүлөр алдында эмне сураса, сураганы орундалат дешет. Эмне сурайт? Эмне деп сурайт? Жаңылган жерин айтабы? Жалынабы? Ошондо төрөлөр жибип, өкүмүн өзгөртүп жибереби? Эл жымырай кулак төшөп калышты. Повало-Шыйковский төрө да ормоюп тиктеп, Курманжан датка айым жер карап отурган калыбында былк этпей мелтиреп күттү.

– Жаныңды сура-а, Камчыбек! – деген кыйкырык чыкты. Эл дуулдап кетти. Сураса сурап көрсө эмне? Эмне бар жандан артык?!

Бул кыйкырык төбөгө чабылган камчыдай тийди Камчыбекке, «айлаңды айт эми» деген маани угулду. Ошол замат Карасакалдын жанагы кымырылган кейипи, шыкырайган табалуу карашы кайра жанагыдай көз алдына тартыла түштү. Тула бою дүркүрөп, жүрөгүнөн дароо эрегиш дүрт тутанып, чыйралып кетти.

– Жок! Сурабайм жан соогат! – деди Камчыбек катуу. – Эмне?! Жан соогат сурагыдай не жаңылык, не уурулук кылып өлүмгө кетип баратыпмынбы?! Мен көчүмдү тоскон, көч үстүндө ак никелүү катынымдын чачын кескен, зомбулук менен жакалашып, укукташып өлүмгө кетип баратам! Өлбөй турган темир өзөк барбы?! Өкүнбөйм, арман кылбайм, билип кал, тууган элим, мен темселип кирдеген баркымды, бек сөөлөтүмдү каным менен жууп таштап, кетип баратам!

Эл дуу-дуу болуп, түйшөлүп кетти. Курманжан датка айым не уулуна ыраазы, не таң калганы эчтемеге теңегис оор кайгы менен мактаныш сезим кабагынан бирдей көрүнүп, бир элтеийип тиктеп алды.

Повало-Шыйковский төрөнүн буйругу боюнча кызыл кийинген желдет сыйыртмакты биринчи Камчыбектин мойнуна сала баштады. Тике маңдайга келген өлүм сестентти белем, Камчыбек сууга кокустан түшүп кеткен бала сымак апкаарып, шашып:

– О, элим ай... – деп жиберди үнү кардыга. – О, элим... Мага бересең болсо кечтим, аласаң болсо...

Ушул тапта Курманжан ээгин көтөрө жүз буруп, кош бөйрөгүн мыжыга таянып, бүткөн бою калчылдап, кош айтканы болгондой үнсүз башын ийкеп, бирок оозунан бул оор касыреттен такыр башка кеп чыкты:

– Уулум! Кайратыңдан жанба, уулум! Сал сыйыртмакты мойнуңа. Карызыңды төлөрүң жокпу артыңда?! Калдайган калың тууганың турбайбы?! Сал сыйыртмакты мойнуңа. Өлүм алдында майышты дебейби?! Таба кылбайбы душманың?! – деди, ичтен өксүгөндөй үнү калтырап кетти.

Камчыбек башка сөзгө өтө албай калды.

Үч желдет чыгырыкка коюлган чыйрамы катуу ничке жибек арканды белге сала күчүркөнө тартып кетишти. Чыгырык үнү чырылдап, Камчыбектин тула бою середен өйдө дардын кары устунуна дейре көтөрүлө барып, муунуп, буралып, бир убакта жерге күп эте кулап түштү.

Эл чур дей берди. Жибек аркан бир чыйрамы түлөй келип, чырт үзүлүп кеткен экен. Ким билет, не көкө теңир жан соога кылдыбы, не кантсе да бир күйөрман тууган жанагы жулуңдаган тилмечтей көр дүйнө издеген бирөө аркылуу аркандын бир чыйрамын кестиргенби, не болсо да аркан үзүлгөнү үзүлдү. Эми эмне кылмак эп?

– Кайра! – деди Повало-Шыйковский.

Эл чуркурап, Курманжан датка ордунан тура калды:

– Кайра тартылбайт! Күнөө бир, жаза бир. Бир күнөөсү үчүн бир мерте тартылды, өлбөй калды – Кудай ага жанын соогат кылганы. Болду. Өкүм салты ушундай.

Өлбөй калса, «күнөө бир, жаза бир» делинип калып калары орус салтында бар болучу. Ушундай абал болуп калганын, датка айым ошону кармап арага түшүп турганын төрө тилмечсиз эле туюнду. Бирок, ал антип Камчыбекти өлүмдөн куткарып жибере албайт, анткени мисал катары сөзсүз өлтүрүү туурасында генерал-губернатордон катуу көрсөтмө бар. Ал кабагын үйрүй:

– Кайра! Тез! – деди катуу, датка айымдын жүзүнө карабай, салт жүйөсүнө кулак какпай, кайра каршыга, эрегише.

Шашышып, өзүлөрүн күнөөкөр сезип калышкан желдеттер буйдалышып арканды улап, Камчыбектин да, Акбалбандын да мойнуна сыйыртмак салып жиберешти. Чыр-р, чыр-р тартылды чыгырык. Эл туңгуюк дуулдап, кай бирөөнүн эки көзү чанагына чыгып, кай бирөө жүзүн басып үңкүйдү. Чыр-р, чыр-р тартылды чыгырык дар.

Эл чуу тартып, өкүрүп жиберешти.

– Токто! – деп, бир катуу үн салды Курманжан. – Токто... – Унү дирилдеп, кайыккан кишидей калчылдап кетти. – Экөөнүн тең сөөгүн арабага салып, Мадыга алпаргыла, ариетин кылып аласыңар ошол жерде. Кың дебем азыр бириң да...

Эл дым болуп калды.

Курманжан жөнөп, тиги бирдеме көңүл айтмакчы болгон-суган Повало-Шыйковский төрөгө токтолбой, каршыга жүзүн үйрүп, нары кимдир бирөө аза белгиси окшогон чымкый кара бээни алдына тарта бергенде унчукпай минди да, коштогон кишилеринин алдына түшкөн бойдон артын карабай жүрүп кетти...

Карасакал ким деп ойлойсуңар? Кыска гана үзүндүдө кайсы тарыхый окуя берилген? Ал окуяга күбө болгон элдин көптүгү кандай сүрөттөлгөн?

1. Повало-Шыйковский Камчыбекти эмне үчүн чакыртты эле?
2. «Баягы Алымбек менен Курманжандын баласы өзү эрдемсинип эр өлтүрүп алып, койнунда жаткан бечара катынын кармап берген» деп, укумдан тукумга сөз калат. Не мүшкүл болсо да мейли, өзүм көтөрдүм, эне, өзүм мойнума алам, эне.» деген Камчыбектин сөзүнөн улам анын кандай инсан экенин билдиңер?
3. Камчыбектин чыгарган чечимин Курманжан датка кандай кабыл алды? Курманжан датканын жана уулунун түнү бою ойлогон ойлору, чыгарган чечимдери туура беле?
4. Намыс, намыстуулук дегенде эмнени түшүнөсүңөр? Камчыбек эмнеден намыстанды? Өз аялына «– Ырас кылыпсың! – Немне?! Сенин чачыңды кесип таштаса жалынышың керек беле? Ыра-ас кылыпсың!» деген эле Камчыбек аялына. Бул иште өзү Камчыбектин айыбы бар деп ойлойсуңарбы?
5. Камчыбек элдин «Жаныңды сура» дегенине кандай жооп кылды? Бул жооп силерде кандай таасир калтырды?

6. Курманжан датканын: «– Уулум! Кайратыңдан жанба, уулум! Сал сыйыртмакты мойнуңа. Карызыңды төлөрүң жокпу артыңда?! Калдайган калың тууганың турбайбы?! Сал сыйыртмакты мойнуңа. Өлүм алдында майышты дебейби?! Таба кылбайбы душманың?!» – деген сөздөрүнөн ага кандай баа бересиңер? Энелик кайрат, мээрим, туруктуулук чыгармада кандайча берилген?
7. Курманжан өз баласын куткарып калса болот эле го? Эмне үчүн баласын куткарып албады? Эгер куткарып алса эмне болот эле?

1. Төмөнкү каармандарга мүнөздөмө бергиле.

Курманжан	Камчыбек	Акбалбан

2. Чыгармадагы каармандардын диалогторун ролдоштуруп, көркөм окугула.

1. Үзүндүдөгү салыштырууларды, эпитеттерди, диалогторду дептериңерге жазгыла.
2. Чыгарманын толук вариантын окууга аракеттенгиле.

«Курманжан датка» киносун көргүлө.

АШЫМ ЖАКЫПБЕКОВ: «АЙКАШКА»

Бул темада биз:

- Ат менен адам мамилесин, ата жана бала ортосундагы проблеманы чагылдырган чыгармадан таалим-тарбия алабыз.
- Адабият теориясынан конфликт жөнүндө түшүнүк алабыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Жазуучу, киносценарист жана котормочу Ашым Жакыпбеков (1935–1994) 12-августта Карабуура районунда туулган.

Ашым Жакыпбековдун биринчи аңгемелер жыйнагы 1961-жылы «Жаралуу көгүчкөн» деген ат менен жарык көргөн. Жазуучу кыргыз көркөм котормо өнөрүнө да зор салым кошкон.

Ал С.Цвейгдин новеллаларын, М.Ю. Лермонтовдун «Биздин замандын уулу» романы, А.П. Чеховдун «Эже сиңди үч кызы», М.Горькийдин «Түпкүрдө» драмаларын, ошондой эле Ч.Айтматовдун орус тилинде жазылган повесттерин кыргыз тилине которгон. Аңгеме, повесть, киносценарий жазган, котормочулук менен жигердүү алектенген. Анын кыргыз адабиятына калтырып кеткен эң чоң салымы, баалуу эстелиги «Теңир Манас» чыгармасы болгон.

Ал жазган сценарийлердин негизинде «Ысык-Көлдүн кызгалдактары», «Көз кареги», «Айдагы жез кемпир» аттуу көркөм фильмдер тартылган. Ошондой эле, «Өнөр жөнүндө баян», «Каныбек», «Советтик Кыргызстан», «Чыңгыз Айтматов» тасмаларынын редактору.

Жазуучунун «Теңири Манас» романы 1994-жылы жарык көрүп, автордун көзү өткөндөн кийин Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгы ыйгарылган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Силер окуй турган аңгеме «Айкашка» деп аталат. Аңгеме күлүк ат Айкашка жана анын ээси Кылычбек жөнүндө болуп, чыгармада алардын тегерегинде болгон окуялар жана адамдагы чыныгы намыстуулук жөнүндөгү сезим баяндалат.

Балдар, эмне үчүн элибизде «Ат – адамдын канаты», «Ат аттан кийин жат», «Ат жакшысы – ардак, киши жакшысы - урмат» деген өңдүү макалдар айтылып калган? Силер кандай аттарды билесиңер? Күлүк ат, жорго ат дешет. Алар кандай аттар? Ат баккандар барбы? Ал кандай жаныбар? Жылкы үйүрүн көрдүңөр беле? Алардын арасында асыл тукумдуу, асыл заттуу аттарды тандап алуу кимдердин колунан келет?

Айкашка

(аңгемеден үзүндү)

I

бүйрү – бир нерсеге абдан кызыгуу

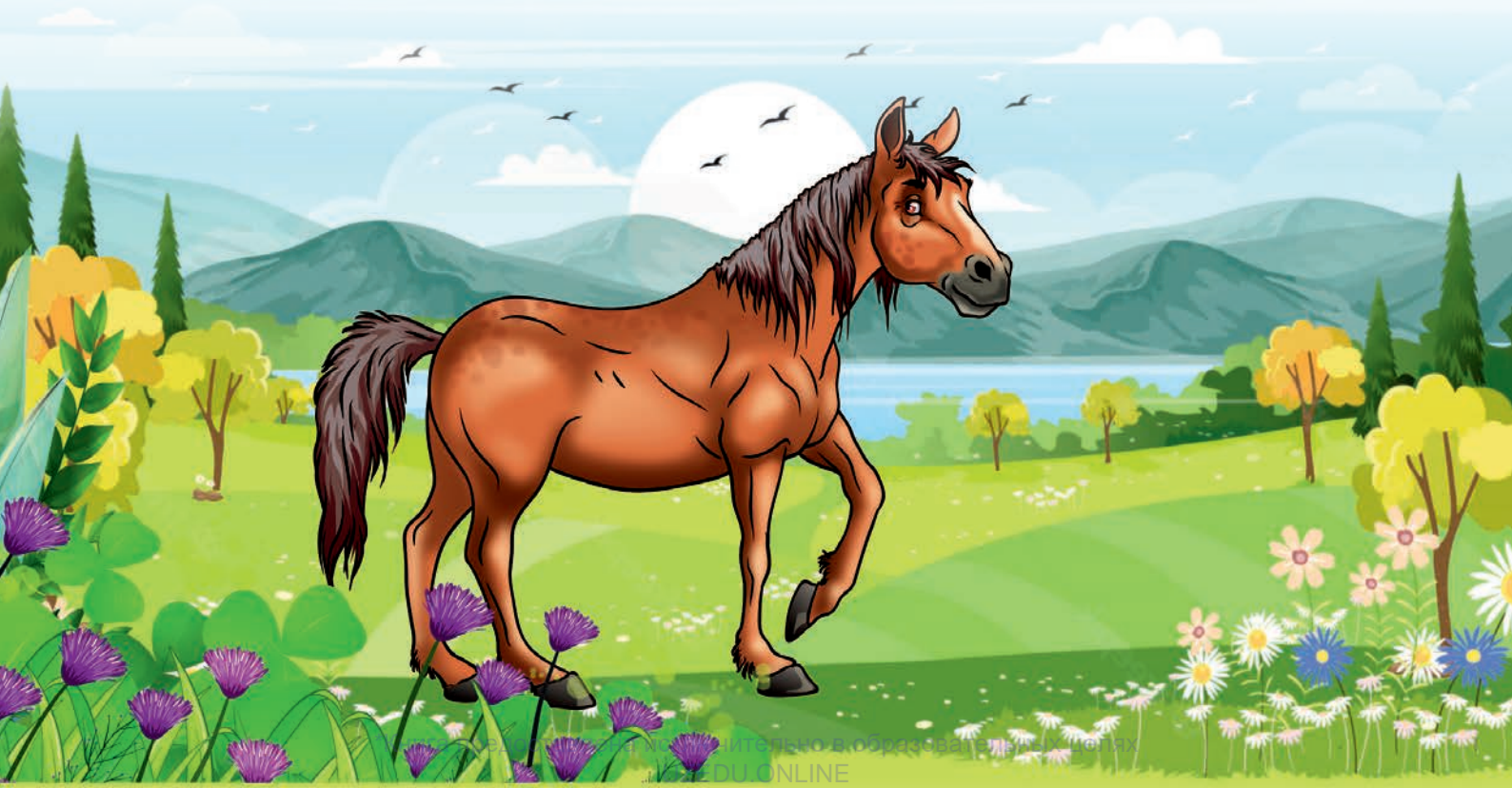
кулун – жылкынын жаңы туулган төлү, тай болгонго чейинки жашы

бээ – төл берүүчү жана саала турган ургаачы жылкы

айгыр – жылкынын үйүргө кошулуучу эркеги

Элдин көбү менчик ат багып, базар-учарга, айыл-апага алчыланта минип жүрүшкөнүн, кээ бириники күлүк чыгып, майрам – тойлордо кадимкидей таптап, байгеге чаап жүрүшкөнүн көрүп, Кылычбектин көптөн бери **бүйрү** кызычу. Акыры учуру келген бир жазда, жылкынын наркы кырк тоок болуп калганда жалгыз саан уюн берип, колхоздон **кулундуу бээ** алды. Жылкы ферманын кулкунуна бирдеме сала коюп, бээни атайы күлүктүгү менен даңкы чыккан асыл тукум күрөң **айгырдын** үйүрүнөн тандады.

Жайды жайлата бээнин кымызын ичти. Келечегинен үмүттөнткөн жээрде чалыш, элик шыйрак, маңдайында татынакай кашкасы бар кулунду болсо «Айкашкам» деп ардактап, аспиеттеп бакты. Бою пас болуп калат деп, тайында түгүл кунанында да үйрөттүргөн жок. Жылкычыга акысын берип, бек дайындап, колхоз жылкысына кошуп, ал жайда жайлоого жиберип алды. Анан **бышты** чыгарында гана **суулук** салып, Айкашкасына алгач **үзөңгү** тепти. Тизгин

кактырбай алчактап шар жүрүп, үстү жайлуу, бели бекем элик мүчө жаныбар Кылычбектин үмүттөнгөнүндөй эле көрүндү.

Кылычбек кантип кулундуу бээ алды? Анын кулунун эмне деп атады, эмне үчүн андай атады? Аны кантип байпестеп бакты?

Кылычбектин эмки эңсегени быштыннын жүгүрүшүн сыноо эле. Күз башынан баштап адаттагыдай базар күндөрү «көк бөрү» чыга баштады. Бир жолкусунда Кылычбек да кирди. Көнбөгөндүк кылып баш бербей туш келди жулунганы болбо-со, «көк бөрүнү» ала качкан атты Айкашка узатпай жүрдү. Кылычбек кымылдап калды. **Додого** салып кыйнабай, улак талашып белин майыштырбай, бир-эки жолу жандай чаап, быштысынын чамасын байкады да, тизгин тартты. «Кылычбектин быштысы» деп, Айкашка дароо эле оозго илинди. Аны угуп, бир жагы корстон болду, кайра көз тийбегей эле деп кысынды. Ага болбой кийинки базардагы «көк бөрүдө» дагы аралашып, улакчыны жандай чапты эле, тааныш жигит экен, улакты кармата берди. Кылычбек кызып кетти, улакты такымга кысып, баятан чаалыга түшкөн аттарга чендетпей беш чакырымдай айылына чымын-куюн салып келди. Айкашка быштысында мынчалык чыгат деп Кылычбек ойлогон эмес. «Кудай буйруса, ойдогудай күлүк болот экен. Муну дагы жетилтейин. Эткур неме бир жерде курчтук кылып, мизи кайтарылбасын... Бирөө – жарымдын көзү тийбесин» – деп, экинчи улакка чаппай, сыр катып калды.

додо – бул жерде: көп болуп топтошкон, жыйылган, үймөлөктөшкөн абал

Эгин-тегин жыйналып, элдин колу улам жумуштан бошой берген сайын той-тамашалар көбөйө баштады. Чоң-кичине болобу, байге чабыла калып жатты. Кылычбек алардын биринен калбайт, барганы менен кошулбайт, быштысынын келечегин элестетип, эки колдоп ээрдин кашын мыкчып, тамашаны четтен карап турат.

Октябрь майрамына аралаш өз айылы Кек-Булакка чоң тамаша болуп калды. Быйылча жетилтип, байгеси болобу, башкасы болобу, эмки жылы чабайын деп сактанып жүргөн Кылычбек бу жолу кызып кетип, быштысын «кемеге байгеге»

кошуп жиберди, Айкашка мурунку күнү базардан катуу келип, түнкүсүн таң ашканы болбосо, кадимкидей тер алынып, суутулган эмес. Бирок «кемегенин» аралыгы ыраак эмес эле, нары болсо сегиз-он чакырым. Ар-ар жерден келген атактуу күлүктөр эртеңки чоң байгеге сакталып, азыр чабуучулардын кубаты чак эле көрүнөт. Быштысынын чындап эрегишип чуркаганын бир көрүүгө кумар болуп жүргөн Кылычбек ушуларды байкап, тобокел деп Айкашканын куйругун шарт түйдү да, он экидеги кенжесин мингизип, кошуп жиберди.

Эртеден бери бүркөлүп турган күн кичине дыбыратып жаап келип, жолдун бырпылдаган чаңын басып, бозоргон өңүнө каралжын түс берип кайра басылды да, леп этип жел жортпой, түнөрүп туруп алды. Булут жылчыксыз чылк каптаган асман жерге жапыстап, туш-тарабы туюкталып, ортодо аба кысылды: дем алууга оор, үн шоокумуна толкубай нык. Чеке нымшытып дымыктырат. Топ турган калың элдин кобур-собур доошу шыпка түнөккө чогулган чымындардын үнүндөй төбөдө гана кыжылдап, теребел кулак-мурун кескендей ың-жыңсыз тунжурап турду.

– Кап, кудайдын күнүн карасаң, өчөшкөнсүп... Кылычбек өзүнчө күңкүлдөп кейий элден обочо чыгып, бейшеп ушатты да, бир топко ошо аякта аркы-терки жалгыз басып жүрдү.

Кылычбек илгери жаш чагында өзүн таптаган атын биринчи жолу байгеге кошкондо да күн куду бүгүнкүдөй түнөрүп, асман көмкөргөн казандай тумчуктуруп, күлүктөрдүн чуркашына оор болгон. Анда Кылычбектин аты чуркамак турсун марага жетпей жыгылып, мууздоого келбей мүрт кеткен. Узакка чабылганга сууту жетпегендик кылып, каны күйүп кеткен экен.

Ошону эстеп, ошондогу күндү элестетип, Кылычбектин көңүлү уйгу-туйгу болуп турду. Кийинки он беш жыл ичинде менчик аты жок жүргөнү болбосо, азыр пайгамбар жашындагы Кылычбек өмүрүндө далай жолу күлүк чапты. Бирок ошо биринчи жолу менен бүгүнкүдөй болуп, эч качан мынчалык тынчы кеткен эместир. Айтылуу саяпкер Осмон келип кошулганда элдин арасы козголуп, бир тобу аны тегеректеп калышты. Ар-ар кимиси ат

үстүнөн кол сунуп, бажактап учурашып жатты. Осмондун коштоосунда **үртүктөлгөн** Суркоёну жүрөт. Жону дүңкүйүп, сыртынан караганда кунарсыз бул жаныбар Күркүрөө аймагында алдына ат салбаган

үртүктөлгөн – жасалгаланган, кооздолгон ат жабдык

күлүк. Ошондуктан эртең байгеге атын чапканы турган кээ бирөөлөр Осмонду ичин тартып, көрмөксөн болуп, жүздөрүн тетири бурушту. Суркоёндун жүгүргөнүн бир көрүүгө куштар болуп жүргөн башкалар кубанды, атты ортого алып, суктана карап жатышты.

күлүк – мыкты жүгүргөн, жүрүшү, чуркаганы тез, ылдам ат.

Осмонду алыстан эле тааныган Кылычбек да келип учурашты. Суркоёнду тегеректегендерди көрүп: «Айкашка да ушундай сыймыкка жетер бекен?» – деп тымызын улутунду. Эл сыйына орногон Осмондун баркына сыйынды, анын жанында өзү эч кимдин көңүлүн бурбас бир жан экенине арданды. Нарытан буурул сакал бир абышка Осмонго теңтушсуна тамаша айтты:

– Бу сен Суркоёнун, экөөң, байге бербес болдуң, го, ыя?

– Буйрук... Алладан буйруган насип болсо не кыласың, – деди Осмон жайдары.

Үнүнөн да, өңүнөн да күлүгүн жаман көздөн кызгануунун бир белгиси көрүнбөйт, тескерисинче, сыймыктануу бар.

– Аның ырас, Осеке, – деп алиги киши жыгылыштуу күлүп калды.

«Мындай атка көз да тийбейт, балекет баскыр», – деп ойлоду Кылычбек. Эгер Суркоён бир кырсыкка кабылып, байгеге жарабай калса, аны менен Осмон экөөнүн сыймыгы өзү менен Айкашка экөөнө оошчудай сезилип кетти ага.

Анан бул сезгендерин тереңине бекитти да, Осмондун өзү менен сөзгө кирди: мал-жандын эсендигин сурады; ал турган айылда күйөөдөгү кызынын үй-бүлөсүнүн амандыгын сурады; Суркоёнду мактамыш болду; аркы-беркини сүйлөштү...

Кылычбектин бактысына Айкашкасы «кемегеден» чыгып келди. Ал быштысынын чыгып келишин тилеген, бирок көп ишене алган эмес эле. Эми минтип быштысы марадан учуп-күйүп өткөндө көргөн көзүнө ишенбей, обол нес болуп туруп калды. «Алдында башка ат келгенсидиби?.. Же чын эле кудай бердиби?».. – деп алактады. Анан жана эле ою жетсе да, колу жетпей турган чоң сыймык чындап өзүнө конгонун анык билгенде бүткөн бою ымыр-чымыр болуп, алкышын же кудайга, же Айкашкасына айтарын билбей, эки тизеси калчылдап, мууну бошоп кетти.

– Айланайын журт, аксарбашыл! – деп бакырган бойдон атына боюн таштады. Айкашка күйүккөнүн, Кылычбек өрөпкүгөнүн басып, экөө жанаша турганда Осмон келди.

– Ой, Кылычбек, сыймыгың кут болсун! – деди ал ат үстүнөн заңкылдап.

Согуштан уулу келген энедей болуп турган Кылычбек:

– Айтканың келсин, айланайын, – деди адамдардын баары ага жакшы көрүнүп. Эки бети тамылжып турду.

Аңгыча бир топ адамдар тегеректеп калган, Осмон атынан түшүп, Айкашканы айландыра карай келип, булоолонгон ысык омууроосун таптады.

– Жаныбар, таза кандуу мал экен.

Кылычбек сыймыктуу жадырайт.

соору – куймулчак менен эки жамбаштын үстү жак бөлүгү

баралы – бул жерде:эр жеткен, кемелине келгенде

Осмон Айкашканын сындуу мүчөсүн дагы айландыра карап, тишин ачып көрдү. Анан куйруктан алып, колуна орой кармап, күч менен булка тартты. Айкашка солк этпеди. Ошондо биротоло купулуна толгондой Осмон быштынын **соорусун** таптап сылап:

– **Баралына** келгенде ойдогудай эле болоор, – деп бу сөздөрдү өзүнө гана айткансып күңкүлдөдү.

Үйүнө жетери менен Кылычбек бир соолук койду союп, тегеректеги аксакалдарды чакырып, батасын алды.

Ошо бойдон ал Айкашкасын бу күздө экинчи чапкан жок, жаш неменин курчу кетип калат деп, асый чыгар кезине сактады.

Кылычбекке Айкашка кандай сыймык алып келди? Кылычбек кубанганынан эмне кылды? Айкашканы кандай этияттады?

* * *

Кылычбек кээде кеч убак эки колун артына алып, терең ойдо тунжурап, там-ташын айлана басып калат. Тамдын төбөсүнүн

алабата – күлүнөн шакар кайнатуучу куурай өсүмдүгү

бир четине беде жыйылып, андан бош жерине **алабата** чөп өскөн: шыптарын тооктор тытып, шыркырап төмөн куюлган топурак алдынан чириген эрмендер самсаалайт: баксаланып урулган дубалы

шыбалбаганга одурайып, мал-жан сүйкөнгө жылма майланышып калган. Илгери эл жаңыдан кыштак болуп чогулуп конуп жатканда Кылычбек ушул тамдын дубалын өз колу менен сокконун, жапканга **эрменден** өтөрү жок дешкенден улам, атайы жер сугарып, миң тесте эрмен жулуп келгенин (анда күч-кубаты ташып турган кези экен), ошентип балдары кызыл эт балапандай бир кылка жаш болуп, жардамдашары жоктугуна карабастан тамды жалгыз өзү бүтүрүп алганын эстейт. Эстейт да, ошого маашырланат (азыр ал кездеги жаштыгы, күч-кубаты жоктугун ойлойт да, өмүрдүн тездигине муңаят, бирок бекер өтпөгөнүнө ыраазы). Тамдын оң ныптасына туташ бастырма салынган, төбөсүнүн туш-тараптары жабылып, чок ортосу ачык. Муну көрүп, Кылычбек эл чогулуп, колхоз уюш-улгандан кийин күрүлдөп кой ферма болуп турганын, өзү бир колек ылай урбай, бу бастырмананы ошондо киши жалдап салдырганын, алдыртан жеп-ичип, андан артканына жыйырма чакты жандык курап алганын эстейт. Эстейт да, учурунда мырзадай болуп дүүлдөп өткөнү үчүн өзүнө дагы маашыр болот.

эрмен – кермек, ачуу даамдуу, башында майда, тоголок бүдүрлөрү бар куурай

колек – дубал куру үчүн ылайдан кол менен тоголоктолуп жасалган кесек (бизде: гувала)

«Колхоз – элдин кенчи эмеспи, аны кимдер жебеген. Жесе биздей жесин, азыркылар эмне, чөпчүлөп...» – деп өзүнө дагы ыраазы болот. Тамдын сол жак түбүндө төбөсү бурч-бурчунан тешилип, үрпөйгөн тооккана турат. Муну көрүп Кылычбек баягы согуш бүтөр жылдары отуз кой мойнуна түшүп, фермеликтен шыпырылганын, шыпырышып кала берсе мейли го, аз жерден жоопко тартылбай, колдогу мал-мүлкүн бүт берип, үзөңгүлөш эски досторун ортого салып жатып, араң кутулганын, ошондо зайыбын жиберип кошуналардан он беш жумуртка суратып алдырып, чолок куйрук жалгыз мекиянына бастырганын, андан чыккан жөжөлөргө деп, ушул тооккананы өз колу менен тердеп-тепчип жатып араң курганын эстейт. Эстейт да, баштагы дуулдаган чоңдук ошону менен бүткөнүнө кайгырат. Анан айлана басып, тамдын алдына келет.

Мында катар өскөн беш түп терек турат. Баягы кой ферме Кылычбек катын-баласы менен жайлоолоп жүргөн кездерде тун баласы Сарыбек, анда мектепте окуп жүргөн чагы, чоң энеси экөө кыштакта калып, бул теректерди ошондо сайган.

Эми бешөө тең бой тирешип, балакатка жеткен кези. Кийин Кылычбек фермеликтен түшүп, үйүндө отуруп калганда: «Ой, бу теректерди жоготсоңчу, эшик алдына күнөстөп отуруп жер калтырбай, көлөкөсү эле түшүп турат экен. Кесип ташта, кышында отун болот», – деп далай жолу балтасын курчуткан. Бирок Сарыбек көгөрүп болбой койгон. Болбосоң мына деп, Кылычбек көрсө да көрмөксөн болуп, теректерди эчкиге да аарчытты, эшекке да кемиртти, түбүнө дайым мал байлап жүрдү. Бирок бой көтөрүп алган теректер зоолдоп өсө берди.

талпак – малдын, айбандын жерге салууга же жүн сабоого ылайыкталып кургатылган териси

Ушинтип ал теректердин түбүндө бир топко делдейип турат, анан эшик алдындагы сокудай ташка барып отурат. Урабайт да, эскирбейт, күн чубактап отурганга жакшы деп, бул ташты да ушул там салынган жылы атайы тиги кол арыктын кашатынан тоголотуп келип орноткон эле. Таштын үстүндө эски **талпак** жатканы жаткан. Чарчаган карт жорудай башын ийинине катып, Кылычбек эртели– кеч ушунда отурганы отурган. Айкашкага чейинки мингичи ушул болчу...

Аздан соң жайыттан мал келет. Кылычбек жандыктарын тосуп алып, бастырмага камайт. Желини сүткө толуп, мөөрөп, тайтак мүйүз ую келет. Бээнин Айкашкадан кийинки тайын сатып, уйду алган. Аны тиги беш теректин батыш жаккы биринчисине байлайт. Аңгыча мектептен жаңы кайткан кенже уулу огороддун убатында аркандалуу турган музоону апкелет.

Ал уйдан кийинки терекке байланат. Эртеден бери көрбөгөнгө сагынып калган энеси мээримин төгө музоосунун маңдайын жалап, барбайган эмчектеринен көбүргөн сүтүн келиндин эки тизесине кыпчылган чакага агызып, ийип турганын карап, Кылычбек таш үстүндө дагы бир аз отурат. Анан кенжесин ээрчитип алып, төмөн суу жээгинде аркандалуу жылкысына жөнөйт. Аларды сугара келип, чоң курсак бээни жоош деп, музоонун катарына үчүнчү терекке, анын чунаңдаган **жабагысын** төртүнчүгө, жабагыдан мурунку жылы туулган тайды бешинчи терекке байлайт. Айкашка болсо, ардакталып өзүнчө тиги терезе түбүндөгү акырда. Анын бөлөк байланышы орун жетпегендиктен эмес, биринчиден, тигилердин катарында кысылбасын деп, экинчиден, үйдө отурганда да дайым

жабагы – беш-алты айлык кулун

көрүнөө турсун деп, жалгыз өзүнө атайы терезе түбүнө акыр курулган. Андай урматты түшүнбөгөн айбан мал тумшугу менен түрткүлөп, эки-үч жолу айнекти сындырды, бул кесепети үчүн ээси кемпиринен да, Сарыбектен да жеме уккан. Бирок Кылычбек анысына кайыл. Ошентип эшик алдына мал толот. Бала-чаканын чуусу басылып, зайыбы менен келини кечки тамактын камында күймөнүшөт. Кылычбек болсо, малын карап отуруп, таш үстүндө таттуу кыял агытат.

«...Кудай аманчылыкка койсо, бул музоо эмки күздө кунан чыкма кунажын болуп калат. Үстүнө дагы бир торпок кошуп, колхозго берсек, бир бээ аламын. Ошентип, эки бээ... Бу тай да жаман чыкпас, келерки жайда үйрөтүп, акталатып таштасам, айыл-апа, базар-учарга минилет да, Айкашка дайым табынан жанбай турат. Тиги жабагы да ургаачы, энесин тартса жакшы бээ болот. Аны менен үч бээ... Алар жаш го, кудая шугур, азыр он беш чакты. Үч-төрт жылда элүүгө чабар. Эртең менен бир короо кой, бир үйүр жылкы короодон чыгып, кечинде тобу менен келип турса, быякта Айкашкам жылдызы көтөрүлүп намыс талашып турса, байлык-мурат деген ошол эмеспи! Иши кылып, колдо бар мал кор кылбайт. Андан көрө журт жакасы тынч болсо экен, жараткан...»

Кылычбек эмнелерди ойлоп отурду? Кылычбек Айкашканы кандай карайт, ага мээрими кандай? Кандай ойлору бар?

Иңир кирип калган бул учурда колхоздун майда активи болуп иштеп жүргөн уулу Сарыбек жумуштан келет. Аркы-беркини сүйлөшүп, экөө эшик алдында дагы далайга отурушат.

Бир күнү ушундай сүйлөшүүдө Сарыбек мындай сөз баштады:

– Көптөн бери ойлоп жүргөн менде бир ой бар, ата. – Кылычбек унчукпай кулак салды. Сарыбек сөзүн улады: – Там салсак деп жүрөм. Кылычбек бурулуп карады.

– И? Бул там чык дедиби!

– Элди көрчү, баары эле маңкыйтып-маңкыйтып жакшынакай там салып жатыры. Биз да эл катары болгонубуз жакшы эмеспи.

Бу сөздүн жүйөөсүнө Кылычбек муюй түштү.

– Илгери өргөө көтөрчү эле, эмки өргөөңөр там эмеспи. Мейлиң. Атасынын көңүлүн жоошутуп коюп, Сарыбек сөздүн ток этер жерине өттү:

– Быйылтан камынып, эмки жайда тургузуп алгандай болсок. Элди көрүп жүрөбүз, машакаты көп жумуш экен. Быйыл кышы менен тактай, каалга, терезелерин, үстүн жапканга тунуке же шифер дайындап коюш керек. Ишке жарамдуу эки бүлө, экөөбүз тең, колхоз жумушунан колубуз бошобойт, жайында тамды өзүбүз кайдан тургузалы, уста жалдайбыз го, анын акысына да каражат керек. Ошону менен бир топ... – Сарыбек кичине токтоло калып, жер тиктеп тунжураган атасын көз кыйыгы менен чалып өттү. – Ушул каражаттарды азыртан топтойлу. Өзүнчө там салгандарга колхоз карыз акча берет, аны алсак. Бирок ал деле жетпейт. Ошон үчүн калганына жандыктардын он чактысын, анан тиги менен Айкашканы сатсак...

Жылан басып алгандай Кылычбектин жүрөгү шуу эте түштү.

– Эмне? Айкашканыбы?.. – деп терс бурула колун катуу силкиди да, этек– жеңин кагынып, ордунан тура жөнөдү. – Тамың менен тамыраң, бол! Угузба мага... – Дагы бирдемелерди өзүнчө күңкүлдөп, үйгө кирип кетти.

Байкабай айтып жибергенине Сарыбек өкүнүп калды. Бирок мынчалык сөз баштаган соң, эми чечкиндүү киришүүгө камынды.

Улуу Сарыбек Кылычбекке кандай сунушту айтты? Бул сунуш Кылычбекке жактыбы? Жакпаган болсо эмне себептен? Кылычбек кандай абалда болду?

Кечки тамактан кийин Кылычбек небересин алдына алып эркелетип, көңүлү жайдары отурганда Сарыбек алиги үзүлгөн сөздү кайра баштады:

– Ата, – деди ал үнүн жумшак чыгарып, – макул, кааласаң Айкашкага тийбейли. Анын ордуна бээни жабагысы менен саталы. Ушинтсек туура болот ко? Там салып алсак, бээ табылат. Кандай дейсиң? Кылычбек аны акшыя бир карап алды. Анан:

– Тамдын мага кереги жок, малга тийбейсиң, – деди да, ушуну менен сөз бүттү деген кыязда кайра небересин эркелете баштады.

Атасы чындап сөзүн укпасына көзү жетип, Сарыбек бүгүнчө тиштенип отуруп калды.

II

Кылычбек канча мөңкүбөсүн, акыры Сарыбек аны жүгөндөдү: бээни жабагысы менен, тайды, булардын артынан он кой сатты. Түшкөн акчага тактай алып, бир уста таап, терезе, каалгаларын жасатып, кышы менен тамдын тунукеден башка керек-жарактарын бүт даярдады. Жаз алды менен дагы киши жалдап, кыш куйдурду. Жайында дубалын тургуздуруп бүттү. Тунукеге акча жетпей, чатыры жабылбады, кум шыбагы бүтүп, бирок акталбады. Кар түшкөнчө кирип алууга Кылычбектен башкалары бүт шашты.

Кылычбек болсо, жаңы тамга кээде гана, үйдөгүлөргө көрүнбөй келет. Ичи-сыртын айлана карайт. Сакалын экчеп, өзүнчө: «Кудай урган, миң асемдегениң менен бу тамың же сүт бербесе же байгеге чабышбаса, кур эле заңкайгандан эмне чыгат. Мындан көрө жаман да болсо тиги мал табар эски тамым куттуу эмеспи. Ай, тилазар акмак ушу төрт дубалга ушунча каражат жоготуп... Кайран мал...» – деп күңкүлдөп кейий берет...

Акча жоктугу аз келгенсип, тунукенин табылышы да кыйын эле. Акчаны ойлогондо: атам канча туйласа да, акыры Айкашканы сатам го деп ишенип, Сарыбек тыяк-быяктан тунуке иликтеп жүрдү.

Кылычбек жаңы тамга кирип эмнелерди ойлоду? Анын ойлорунун жүйөөсү барбы?

* * *

Малчылар жайлоого көчкөндө Кылычбек Айкашкасын колхоздун жылкысына кошуп жиберген. Жайлоо отуна не жетсин, арыган ат аптада семирет. Ушуну ойлогон Кылычбек атын күзгү суутунун алдында жакшылап чыңалтып алайын деген. Эл жайлоодон түшөрүнө жарым ай калганда Айкашканы кайра алдырды. Жаканын жашык чөбүн оттоп жүргөн баягы түрү жок, таскыл жүнү жылтылдап, суу жукпайт. Көкүлүн көккө ыргытып ыргыштайт, моюнун ийип, көзүн сүзүп кылыктанып, ойноктойт да эркелейт. Ал анткен сайын, ээсинин эт жүрөгү элжиреп, көкүлүн улам сылайт, улам тарайт, кумары такыр таркабайт. Кыялы да алда кайда учат.

Ошондон баштап Кылычбек аптада бир тер алып, күлүгүн суута баштады. Арам тери улам төгүлгөн сайын кам денеси чымыр тартып, башта салаңдабыраак курсагы ичин көздөй жыйрылып, Айкашка тасмадай чыңалып ката берди. Көптөн күткөн күз да келди. Той-тамашалар башталды. Төмөн Осмондун айылында болгон тойдо Кылычбек Айкашкасын биринчи жолу байгеге кошту.

Айдалып кеткен күлүктөрдүн карааны көрүнбөй калгандан тартып, Кылычбектин көңүлүндө бир сезим жаралды: Айкашкасы чыгып келерине эмне үчүндүр көзү жеткенсип, алдыдагы кубанычка жүрөгү эртелеп түрсүл кагып турду. Күлүктөрдүн чубалган карааны ыраактан кайра көрүнгүчө далай убакыт өттү, ошонун ичинде ал сызмадай чубалган жолдон көзүн алган жок. Тээ алыскы дөңдүн түбүндө жол имериле берген жерден алдыда келаткан аттын сереңдеген карааны үзүл– кесил көрүнгөндө Кылычбек аны тааный койгонсуду.

– Айкашка! – деп жиберген үнүн өз кулагы укту. – Айланайын кудай, бере кер! – деп аттын алдын тосо бир топ жерге кулаалыдай калдактап чаап барып токтоду.

Аба жарып, жебедей сызылып келаткан ат Осмондун Суркоёну экен. Аны көргөндө Кылычбек турган ордунда моло таштай селейип катты да калды. Суркоёндон кийин бир кызыл ат, анын артынан күрөң ат өттү. Кылычбек алактап калды. Назарында Айкашкасы ири алдыда келип, аны өзү байкабай калгансыды. Эл кымгуут түшүп жаткан тиги мара жакты эки– үч жолу ак-малай карап, Айкашкасын көзүнө чалдыктыра албады. Кайра төмөн карады. Ал ушинтип эсин жыйгыча биринен сала бири чубап, байге сайылган жети ат тең өтүп кетти.

Сегизинчи болуп Айкашка көрүндү. Ошондо Кылычбектин үмүт-ишеничи быркырап, жылдызы түштү. Теминип ат бастыруу түгүл, бирдеме ойлоого дарманы келбей, шалдайып жол боюнда туруп калды...

Байгеден аты чыгуунун кубаныч – сыймыгы Осмон үчүн көнүмүш болуп калса керек, Кылычбек анын жүзүнөн анчалык толкундоону көрө албады. Өз өнөрүнүн сырына каныгып, ар кандай ишинен чекилик кетирбесине бек ишенген, ошол артыкчылыгына маашырланган чебер уста сыңары Осмон башта кандай жайдары болсо, азыр деле ошол кейпинде. Кылычбек ага суктанды, таңыркады. Анткен менен Осмон алдыртан өз атын Айкашкага салыштырып, ичинен бирдеме сезип калгансыды. Алыс, жакын ар кандай аралыкка жүгүрүп жүрүп, кандим

болгон Суркоёнго бул жолу менменсиген нечен күлүктөрдөн озуу кыйын болуп, ал-кубатын ар бир арыш ташташына эсептеп зарп кылып, жанын аябай үрөгөн окшойт, булоолонгон жан терине киришип, кирпичин көтөрүүгө алы келбей калч-калч эте өпкө кагып, мүргүп турат. Анын жанында Айкашка кулактарын кайчылаштырып тың: жети аттан кийин калганы болбосо өкүм келди.

– Жаныбарды бекер өксүтүпсүң, – деди Осмон капасынан.

– Шордуу жаным, табынын эмнесинен жаңылдым экен?.. – деп арына сынып турган Кылычбек ага жалбарыңкы карады. Бирок Осмон башка сөз катпады, сыр жашырган бойдон жүрүп кетти...

Байгеге канча ат салынган эле? Айкашка канчанчы болуп келди? Осмон Кылычбекке эмне деди? Кылычбек кандай абалда болду?

Айкашка илкий басып, анын үстүндө Кылычбек үңкүйүп, экөө тең үйгө уурулугу кармалган баладай жер тиктеп келишти. Иштин жайын Сарыбек ушундан эле түшүндү. Тунуке табылып калса, атам атын саттырбай кежирленер бекен деп, жүрөкзаада болуп жүргөн ал сүйүнүп калды. Кечки дасторкондо отурганда кыйытып сөз салды:

– Кыш жакындап келатат. Тамга кирип алсак болот эле...

Кылычбек бирдемеден шек туйган кирпичи чечендей түксүйдү, олурая карады.

– Кире бер, сени ким кой деди.

– Киргенде үстү жабылбаса, калпагы жок таздай болуп кантип отурабыз?

Кылычбек үңкүйгөн калыбында ийнин дирт кагып, түнөрүп унчукпай койду. Сарыбек кайра обдулуп сүйлөмөкчү болду эле апасы эрдин тиштеп, башын чайкады: карыган абышкасын кемпири аяды.

...Жарым ай өтпөй ошол тегеректеги башка бир айылда дагы байге болду. Кылычбек Айкашкасын мында да чапты. Өткөндөгүгө го чоң үмүт, ага учкашкан ишенич бар эле. Бул жолку да жансерек үмүт гана бүлбүлдөп турду.

Шукшурулган Суркоён көкүлүн желпилдетип, марадан биринчи көрүндү – көрүнбөдү, Кылычбектин чың тартылган жүрөк кылы чарт үзүлүп кеткенсиди, жансерек үмүтү жалп өчтү.

Айкашка дагы чыкпай калды. Эч ким эчтеке дебеди, тийбеди, бирок Кылычбек өмүрүндө мынчалык кордук көрүп, намысы жерге тебеленген жан эмес эле. Чыккан аттарды мактап дуулдаган элдин арасынан өлбөгөн гана төрт шыйрагы араң суурулуп кетти.

саяпкер –
күлүктү таптаган
адам

Жанагы тойдогу калдайган калың эл шылдыңдап күлүп, артынан: «Ой, Кылычбек **саяпкер**, соогат!» – деп келекелеп кыйкырып келаткансыйт да, жону муздап дүрүлдөйт. Бараткан үйүн ойлосо, Сарыбек эшик алдында ырсая күлүп табалап

турушкансыйт. Кылычбек баруудан заарканат. Барып, Сарыбектин табалаган заар сөздөрүнө кабылгыча көз көрбөс, кулак укпас, башка бир жакка кетип калгысы келет. Бирок аттын башын бура албайт. Талаадан козуларды жамыратып жиберип, үйдөн тил угарына заарасы житип бараткан жетим балача аргасыз кете берди.

Үйдө Сарыбек жок эле. Ал ошол күнү тунуке издеп, шаарга кеткен. Уулун сагынып калгансып: «Эмне көрүнбөйт?» – деп Кылычбек кемпиринен кыйытып сурап, шаарга кеткенин укканда бир балээден кутулгандай жеңил дем алды. Сарыбек кайра келгенче бүгүнкү сынганы эскирип калар деп көңүл жооткотуп, өзүн өзү сооротту. Аябай чарчаганын ошондо сизди да, шалдая отурду.

Бирок Айкашканын кайгылуу окуясы эртесинде эскирип калбастан, Сарыбектин келиши менен кайра ырбап жаңырды. Сарыбек үйгө кирип, көчүк баспай жатып түз эле:

– Айкашканын байгесинен мага калтырдыңарбы?– деп сурады.

Кылычбек жыйрыла түштү, унчукпады.

– Ыя, кудай уруп, дагы чыкпай калган го дейм? – деп күлүп калды Сарыбек.

Кылычбек ызага уукту:

– Ишиң болбосун,– деди тултуюп.

– Алда байкуш Айкашка, күнү бүткөн тура...

Чай ичип, кичине дем алган соң, ал жай сөзгө кирди:

– Ата, эми сөзгө келели. Мен шаарга бардым. Тунуке табылды. Ошерде темир меш жасаган бир устакана бар экен, таныш киши салып, сүйлөштүм. Иштин баары эми акча табышта калды. Жолдо келатып, ойлогонум ушул болду. Колдо төртбеш жандык калды, аларды саткан менен да жетпейт. Уйду

сатканда, саансыз калабыз. Айланып келип эле мен ушул... Айкашкага токтодум... Ырас, Айкашка... – Сарыбектин мындан аркы сөзү оозунан учуп кетти.

Кылычбек үн катпастан желбегей чепкенинин бир жеңин кийип, экинчисин таппай түрткүлөп, ордунан тура жөнөдү. Бурулуп жүзүн көрсөтпөдү. Улагада кепичин бутуна сала албай улам апкытын жапшыра тепсеп кичине буйдалды да, эшикке чыгып кетти. Сарыбек ордунда селейе катып, отурду да калды.

Бул жолку байге кандай болду? Эмне үчүн Кылычбек катуу сынды? Уулу Сарыбек атасына эмне деди?

1. Кылычбек кандай адам деп ойлойсуңар? Анын максаты эмне? Эмнеден намыстанат ал? Уулу Сарыбек кандай? Анын максаты эмне? Ал эми Осмон кандай адам экен? Ал Айкашканын жакшы күлүктүгүн кант ип билип койду? Саяпкер дегенде кимди түшүнөсүңөр?
2. Ата-баланын ортосундагы келишпестик эмнеден чыгууда?
3. Адилет ким жакта деп ойлойсуңар?
4. Эгерде силердин да эң жакшы көргөн атыңар болсо, Кылычбектин ордунда болсоңор эмне кылат элеңер?
5. Эмне үчүн Кылычбек ушунчалык Айкашканы жакшы көрөт?

1. Эки топко бөлүнгүлө: Биринчи топ Кылычбек, экинчи топ Сарыбек сыяктуу адамдардын мүнөзүн сүрөттөгүлө.

1. Чыгарманын аягында эмне болоор экен? Толугун төмөнкү ссылка шилтемесинен таап окугула.
<https://videouroki.net/razrabotki/ashym-zhakyrbiekov-aikashka-anghiemiesi.html>
2. Ат, күлүк, жорго аттар камтылган элдик макалдарды жыйнагыла.
3. Айкашканы кандай элестеттиңер? Анын сүрөтүн тарткыла.

Осмонкул Бөлөбалаев: «Бизден мурда өткөндөр», «Уялам»

Бул темада биз:

- төкмө акын Осмонкул Бөлөбалаевдин өмүрү жана чыгармачылыгы менен таанышабыз;
- акындын «Бизден мурда өткөндөр» ыры аркылуу мурда өткөн акындар тууралуу маалыматтарга ээ болобуз, «Уялам» аттуу ыры аркылуу акындын адамдык жана акындык көз карашы менен таанышабыз;
- чыгармалардын мазмундук жана көркөмдүк жагын чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Осмонкул Бөлөбалаев 1888-жылы мурдагы Чүйдөгү Канттын Чон-Далы айылында туулган. Осмонкул 12 жашка келгенде айылдык молдодон он жыл окуп, араб тамгасында казакча, татарча чыккан ыр китептерин окуп таалим алат.

1918-жылы белгилүү акын Калык Акиев менен жолугушуп, ырчылык кесибин баштап, Калыктан ырдоону үйрөнөт. Калык

Акиев аркылуу Токтогул менен таанышып, андан да таалим-тарбия алат.

О.Бөлөбалаев 1931-жылы Кыргыз драмтеатрына артист болуп кирип, ырлары басмага чыга баштайт. 1936-жылы Кыргыз мамлекеттик филармониясына которулуп, эл аралап ыр ырдап комуз чертет. О.Бөлөбалаевдин биринчи китеби 1936-жылы «Осмонкулдун ырлары» деген ат менен жарыкка чыккан.

Угуп же көрүп турганын ашык-кеми жок сүрөттөп, шыдыр төгүп жиберүү Осмонкулдун негизги оригиналдуу артыкчылыгы. Акындын айтуучулук өнөрү да зор болгон. Ал бала чагында казак эпосторун жаттап алып айткан. Кийин Калыктан «Курманбек», «Жаныш-Байыш» сыяктуу бир катар эпосторду, дастандарды үйрөнүп айтып жүргөн. Осмонкул айтыш өнөрүнүн устаты болгон. Ошондой эле ал ири нускоочу акындардын катарына кирет.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Силер окуй турган акындын «Бизден мурда өткөндөр» ырында кыргыз элинде белгилүү болгон акындар Арстанбек, Калмырза, Жаманкул, Балык, Найманбай, Эсенаман жөнүндө сөз кылып алардын талантына тамшанса, «Уялам» аттуу ырында жазуучунун адамдык жана акындык көз карашы менен таанышасыздар.

Балдар, төкмө акын дегенде силер кандай акындарды түшүнөсүңөр? Акындар айтышууларын көргөнсүңөрбү? Осмонкул Бөлөбалаев жөнүндө мурда уктуңар беле? Силер азыркы учурдагы кыргыздын таанымал төкмө акындарынан кимдерди жакшы билесиңер? Алардын ырдаганын, өнөрлөрүн кандай баалайсыңар?

Осмонкул Бөлөбалаевдин Бишкек шаарынын паркындагы айкели

Бизден мурда өткөндөр

Ак калпак кыргыз көп мактайт,
Арыстанбекти акын деп.
Айтканынын баарысы,
Уккан элге акыл деп.
Оозун ачкан далай жан,
Ушунуку макул деп.
Уккан сөзгө карасак
Улуу куш болуп туулган.
Улаштырып сүйлөсө,
Оозунан шекер **чуурган**.
Казак менен кыргызга,
Кабары бүтүн угулган.
Сүйкүмдүү жакшы жан экен,
Сөзгө чебер туулган.
Өткөн менен кеткендин,
Жайын айтып ырдаган.
Келечекти көбүнчө
Дайын айтып ырдаган.

чуур – биринин артынан бири, жүрүү, чубоо

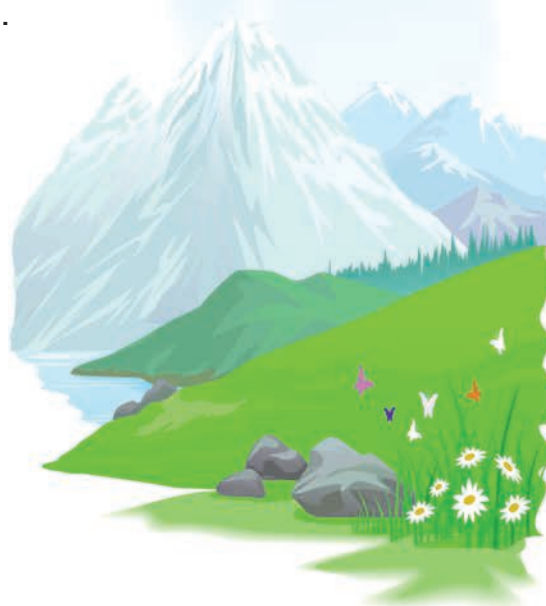
Айткан сөзү жагымдуу,
 Айкын-ачык ырдаган.
 Кийинкиге калгандай,
 Тарых айтып ырдаган
 Ак каранын баарысын,
 Таанып айтып ырдаган.
 Атка минсе шаңданган,
 Уккан адам таң калган.
 Ажал чиркин өлүмгө,
 Ошолор дагы кармалган.
 Китеп калбай артында,
 Кетти дүйнө жалгандан.

Арыстанбектин кеби деп,
 Айтып жүрөт калган жан.
 Асыл кеби кайнаган.
 Ага окшогон булбулдун,
 Ажал тилин байлаган.
 Келер болсо Арстанбек,
 Келбейт беле Кайрадан.

күкүк – бул
 жерде өтмө
 мааниде: жез
 таңдай акын,
 ырчы

Калк ичинде Калмырза,
 Кара жаак ырчы экен.
 Айтымына карасак,
 Ак болоттой курч экен.
 Көп жыйындын алдында,
Күкүктөй сайрап турчу экен.
 Ак калпак элдин ичине,
 Абыдан кызмат кылчу экен.
 Айтышканда Калмырза,
 Алдына акын салбады,
 Жалпы кыргыз баш кошкон,

Жарышынан калбады.
 Уккан адам кебине,
 Дагы уксак, деп канбады.
 Жолго салып айдаса,
 Жоргосунан танбады.
 Элине кеби тарабай,
 Ичинде кетти арманы.

Акын болгон жашынан,
 Атагы чыккан башынан.
 Бадырата айдаса,
 Барган сайын ташыган.
 Кызык эле Жаманкул,
 Кызыганда ырлары,
 Кымыздай кайнап ачыган.
 Жакындаган ырчынын,
 Жакасына жармашып,
 Жаштыгына карабай,
 Жалтанбастан кармашып,
 Алдына келген акынга,
 Алдырган жок намысын,
 Тондон **торко** кармашып.
 Кызыл кыя, Саң таштан,
Бетегелүү Кой таштан,
 Анжиян, Арка, Алайдан,
 Адигине, Тагайдан,
 Жедигер менен Мундуздан,
 Жетимиш уруу кыргыздан,
 Текес, Кыяс, Кундуздан,
 Алма-Ата, Кулжа,
 Челектен, Манастан.
 Кыйын ырчы жок экен,
 Кыйла журтта Балыктан.
 Айтып берип турчу экен
 Албан түрлүү тарыхтан.
 Кызыл тилден бак конуп,
 Кыргызга атын тааныткан,
 Ысык-Кел, Нарын, Талас, Чүй
 Кыдырып жүрүп арыткан.
 Кара башы өлгөнчө,
 Калган эмес парыктан.
 Ошонун уулу Найманбай,
 Ээрчип чыгып артынан,
 Көрүп калдык кайранды,
 Күкүк эле шаңшыган.
Порум менен ырдаса,
 Булбул эле таңшыган.
 Айтышчу эле кыйын деп,
 Акындардын баарынан.
 Өлмөйүнчө тайган жок,
 Өзүнүн сыймык баркынан.
 Оозунан чыккан сөзүнө,

торко – жука
 жибек кездеме,
 ошол кездемеден
 жасалган сырт
 кийим

бетегелүү –
 койго, жылкыга
 мыкты тоют
 болуучу майда
 жалбырактуу чөп.
 Ырда ошондой
 чөп көп болгон
 жер жөнүндө

порум – бул
 жерде: көрк
 берип ырдаса

Уккандын бою балкыган.
 Жээгине тууган Таластын,
 Жерине тууган Манастын,
 Эсен аман эски экен,
 Жолго салган убакта,
 Жорголотуп безчү экен.
 Алдына барган ырчылар,
 Кол беришип өтчү экен.
 Барган жери сыйлашып,
 Эсекелеп күтчү экен.
 Кыргыз элдин көбүнөн,
 Кыйын ырчы дешчү экен,
 Артына кебин калтырбай,
 Алар кайда кетти экен.
Сүлөөсүн ичик кийчү экен,
 Сөзүн кыргыз сүйчү экен.
 Куудай сакал сеңселтип,
 Кооздоп жорго минчү экен.
 Кадырлаган кишиге,
 Каада менен келчү экен.
 Сүйгөн жерге тартынбай,
 Сөзүн айтып берчү экен.
 Эсенаман атанып,
 Эркелеп ойноп жүрчү экен.
 Ошолордой кайранды,
 Элимден таппайм эңсесем.

сүлөөсүн – мышыктар тукумуна кирүүчү саргыч күрөң түстүү үлпүлдөгөн жүнү бар, териси баалуу жырткыч айбан жана анын териси

ичик – жылуу сырт кийимдин түрү. Ырда сүлөөсүн терисинен тигилген ичик

Уялам

Коомдук мүлккө кол салып,
 Жеп ичкенден уялам.
 Түгөнмөк беле алгандан,
 Деп ичкенден уялам.
 Эмгек кылбай чалкалап,
 Баскандардан уялам,
Кур чиренип дардандап,
 Мактангандан уялам.
 Жанын сабап калп айтып,
 Актангандан уялам,
Кытмыр, ач көз, пейили –
 Арамдардан уялам.

ичик – жылуу кур – бул жерде: жөн эле, курук эле

чиренүү – бой көтөрүү, кыйынсынып керкейүү

кытмыр – куу, митайым

Көздөгөнү жамандык,
Адамдардан уялам.
Вино менен аракка,
Берилгенден уялам.
Мээнетсиз арам тамакка,
Семиргенден уялам.
Пайда көздөп бирөөнү,
Сыйлагандан уялам.
Башканын ырын ырым деп,
Ырдагандан уялам.

1. Акын Осмонкул Бөлөбалаев «Бизден мурда өткөндөр» аттуу ырында кайсы акындар жөнүндө ырдады?
2. Арстанбек акын тууралуу айтылган ыр саптарына көңүл буралычы, анын кандай өзгөчөлүктөрүн ырдайт?
3. Ал эми Калмырза акын тууралуу эмне дейт ырында?
4. Жаманкул, Балык, Эсенаман тууралуу эмнелерди айтат акын?
5. Кайсы акынды көрүп калдык деп ырдайт? Акын элимден таппайм ошолорду эңсесем деп өкүнүп жатканы, акындын кандай инсан экенин билдирет?
6. «Уялам» аттуу ырында акын эмнелерден уялаарын айтып өткөн? Акын өз көз карашы менен адамдык жаман сапаттардан уялаарын ырдап өткөн экен, силер акын айткан ошол трес сапаттарга мамилеңер кандай?
7. Жашоо турмушубузда ошондой терс сапаттардагы адамдар барбы? Аларга эмне деп айткан болоор элеңер? Топторго бөлүнүп, Осмонкул Бөлөбалаев бейнесине кластер түзүлө. Кайсы топтун кластери эң мыкты? Баалагыла.

1. Таблицаны «Бизден мурда өткөндөр» аттуу ырда берилген саптардын жардамы менен толтургула. Бул акындардын кандай өзгөчөлүктөрү болгон экен?

Арстанбек	Калмырза	Жаманкул	Балык	Найманбай	Эсенаман

2. Чыгармадагы энчилүү жер-суулардын жана адам аттарын таап, дептериңерге жазгыла..
3. Акындын «Уялам» ырын окуп, аны жаттагыла.
4. Ал эми силер, балдар, эмнеден уяласыңар? Ошол оюңарды ырды улантып, ыр кураштырып, өз ырыңарды жазууга аракеттенгиле.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Айтыш тууралуу түшүнүк

Айтыштар, адатта, ырчынын жетилген кезиндеги чыгармачылыгына мүнөздүү, анткени анда күчтүү талант гана болбостон, айтышып жаткан адамдын психологиясын, анын оң-терс сапаттарын, айтыштын эмне жөнүндө болуп жатканын жакшы билүү керек. Айтыш – эки акындын эрөөлү, мелдешти, сөз менен бири-бирин колдошу, кордошу, улап кетиши, табышмагын жандырышы, тагыраак айтканда итти кылып жагдайга, алдыларына койгон максатына жараша ыр өнөрүндөгү жарышуулары. Салт боюнча акындар бири-бири менен жолугушканда айтышып учурашкан. Айтыштын калыптануу жана өнүгүү тарыхы өтө узак. Байыркы уруу ырчыларынан тартып, ырчылар бири-бири менен айтышып, ырчылык жөндөмдүүлүгүн далилдеп келишкен. Алар өз айтыштарында уруунун кызыкчылыгын, жеке көз караштарын коргоп, айтышкан ырчысын жеңүү үчүн түрдүү ыкмаларды колдонушкан. Ырчылар айтышы бардык учурда ырчынын талантын баалоочу критерий болуп келген. Айтыштын суроо-жооп айтышы, алым-сабак айтышы, табышмактуу айтыш, кордошуп айтышуу, учурашуу же саламдашуу айтышуу деген түрлөрү болуп келген.

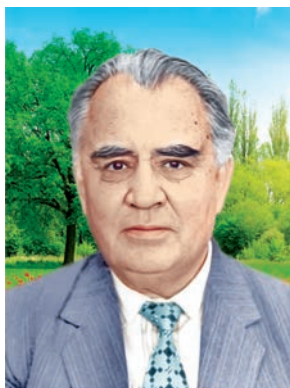
Пиримкул Кодиров: «Коркунучтуу жолугушуу»

Бул темада биз:

- жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы жана чакан аңгемеси менен таанышабыз;
- чыгарма аркылуу негизги каармандын кыйын учурда өзүн кандай кармангандыгы боюнча сабак алабыз;
- чыгарманы чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБИЗ

Пиримкул Кадиров – тарыхчы, жазуучу жана илимпоз. Ал 1928-жылы 25-октябрда Тажикстан Республикасынын Шахристан районундагы Кеңкөл айылында туулган. Анын атасы өмүрүнүн көпчүлүк бөлүгүн тоодо койчулук менен өткөргөн, болочок жазуучу карагай токойлорунда, дарыя аскаларында жана тик бөксө тоолордо койчунун мээнетин эстейт – мунун бардыгы кийинчерээк анын «Кара көздөр» аттуу романында чагылдырылган.

П. Кадировдун алгачкы «Студенттер» аттуу китеби 1950-жылы студент кезинде жарык көргөн. Өзбекстан Жазуучулар союзунун сунушу менен 1951-жылы П.Кадиров Горький атындагы Адабият институтунун аспирантурасына кирип, кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргогон.

Анын «Үч карышкыр», «Кара көз», «Үч төө куш», «Жылдыздуу түндөр», «Муун дарылоосу», «Эне», «Бриллиант кур», «Муундардын ашуусу», «Шумкардын коштошуусу» сыяктуу романдарды, «Менин казынам», «Уруят», «Мурас» повесттерди, айрыкча жаш окурмандар үчүн «Акрамдын жоруктары», «Куткарылуу», «Яйра институтка кирген» өңдүү аңгемелерди жараткан. Анын кыска чыгармаларынын ичинен «Жан таттуу», «Үмүт» деген чыгармалары популярдуу болгон жана алар орус, украин жана башка тилдерге которулган.

П. Кадировго «Өзбекстан Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер» жана «Өзбекстандын Эл жазуучусу» ардак наамдар ыйгарылган. Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик сыйлыгы, «Шухрат» медалы, жана «Эл-юрт хурмати» ордени менен сыйланган.

2010-жылы 21-декабрда Өзбекстандын Эл жазуучусу 82 жаш курагында көз жумган. Анын элеси биздин жүрөгүбүздө сакталып, калтырган зор адабий мурасы элибиздин келечек муунуна кызмат өтөп түбөлүк жашай берет.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБИЗ

Силер окуй турган жазуучунун чакан аңгемеси «Коркунучтуу жолугушуу» деп аталат. Анда жазуучунун өспүрүм кезиндеги карышкырларга жолукканда өзүн кандай карманганы жөнүндө баяндалат.

Балдар, силер карышкырларды көргөнсүңөрбү? Алар жырткыч айбандар экенин билесиңерби? Ач карышкырлар эң кооптуу экени жөнүндө уккан белеңер? Карышкырлар жөнүндө жазылган кандай чыгармаларды окугансыңар? Бул чыгармада алар тууралуу эмнелер жазылганын окуйлу.

Коркунучтуу жолугушуу

(аңгеме)

Согуш убагы эле. Биз Түркстан тоо кыркаларынын этегинде, шаардан жыйырма беш чакырым алыстагы чакан бир кыштакта жашайт элек. Ызгаардуу кыш күндөрүнүн биринде армиядагы агамдын аялы катуу ооруп калгандыктан, шаардан апасын чакырып келүүнү суранды.

Ал кездерде машине жок, ат-арабалар колхоз жумушу менен алек болучу.

Мен жөө жолго чыктым.

Кар жаап жатат. Жолдун он беш чакырымдай аралыгы ээн талаалардан өтөт. Кар аз жаап жаткандыгынан бир топ алыстыктагы аралыкты көрүүгө болот. Бирок бул жерде бир да тирүү жандыкты көрүүгө болбойт. Шамал жок, жымжырт, «тырык» деген үн угулбайт. Колумда бир метр чамасы ыргай таяк. Белбоомдо болсо, бир гана топоч илинген. Үстүмдө атамдын узун желеги. Зериккен маалда карды таяк менен чукуп өтөмүн. Талыкканда токтоп, колумдагы таякты көкүрөгүмө койчулардай тиреп, эс аламын.

Ушул таризде далай жол жүрдүм. Жаап жаткан кар көшөгөсү артынан үч-төрт карып короолор көрүндү. Алардан ары жакта куруп калган кудук да бар. Ага жетсем жолдун жарымы калат.

Айлана буудай талаасы.

Бир убакта жолдун сол жагында кандайдыр арбак көргөндөй болдум. Жакшыраак карасам менден жүз кадам ары эки боз макулук турат. Мен аларды алгач ит деп ойлодум. Чар тарапта жайылып жүргөн кой короосу болсо керек деп, ар жак бер жакка карадым. Бирок көз ылгаган эч жерде кой же пада көрүнбөйт. Бири кыйшайып, экинчиси тик туруп, мени кунт коюп карап турган боз жандыктар ит эмес эле.

Мен алардын карышкыр экенин түшүндүм, бүт денем титирей түштү. Бир саамга өзүмдү жоготуп койдум. Эсиме келсем буттарым өзүнөн өзү кыймылдагандай болду. Токтотууга, ылдамдатууга, маанайымды өзгөртүүгө, жада калса карышкырларды кайра кароого кайратым жетпейт. Мен түз басып, бүт денем менен карышкырлардын үнүн угам. Алар мени карай умтулушса, шыбырашын угулат.

Тынчтык. Коркунучтуу жымжырттык.

Азыр кыш чилдеси экендиги, бул убакта карышкырлар олжо издеп тентиши эсиме келди. Кутулуунун айласын издеп оң жагым карасам, эски арыктын терең өзөнү көрүндү. Бир оюм бат эле ушул өзөнгө кача түшсөм дейм. Артымды өзөн бектитет, алдымдан келсе таяк менен урамын. Жок, буга жүрөгүм чыдабады. Ичимден кандайдыр бир үн салат «Сен ушундай бир жол тапкын, алар сага кол салбасын. Эгер ал кол салса, сен бүттүң».

Чындыгында, он беш жашар, колунда эч кандай жараксыз, шаймансыз улан эки ач карышкырга тең келе албайт.

Адамдын коркконун сезсе кыйшайган күчүк да ага кол саларын мен жакшы билемин. Ошондуктан жүрөгүм коркуудан титиреп жатса да эч нерсе болбогондой, шашпай, карышкырларды көрбөгөндөй бирдей ылдамдыкта жүрө бердим. Бул учурда эң оңою жана ыйгайлуусу да ушул. Себеби, эгер чуркап качсам, карышкырлар да аркамдан аңдышы анык. Бул мага барынан да эң кооптуусу.

Баякыдай шашпай жүрүп баратамын. Жол кенен, буттарым астында кар абдан жумшак. Бирок мен курч кылычтын энсиз жеринен бараткандаймын. Жүрөгүмдү чымдып тынбай артты тыңшаймын.

Ушул өндө канча жол басканымды так билбеймин. Бир убакта кандайдыр шытыраган дабыш угулду же мага ушундай сезилдиби. Капыстан чоочуй түштүм, колумдагы таяк жерге түшүп кетти. Аны алуу үчүн бир аз ийилип артымды карай баштадым. Жанакы карып дубалдардан болгону жетимиш-саксен кадам алыстаптырмын, карышкырлар болсо мени аңдып, дубалдарга жакындашып калышыптыр. Чачтарим тике болду, өзүмдү жогото жаздадым. Карышкырлар артка кайрылганым дароо эле сезишип токтошту. Алдында келе жатканы башын жерге бир аз салаңдатып, тумшугун чоюп, үрө жаткан ит сыяктуу турар эле. Ошондо «качсам артыман кууйт» деген коркунучтуу ой мени дагы качуудан токтотуп калды.

Мен эс-учум жоготкон абалда секин алдыма кайрылып, мурдагыдай шашпай жолумду уланта бердим. Эми денемди да сезбей жатамын. Бул дене кудум жыгач сымал сезилет. Бардык органдарым кулакка айланып, артыма кулак саламын, жымжырттык, эч кандай ашыкча дабыш жок.

Катуу коркконумдан убакыттын өткөнү да, аралыктын кыскарышы да мага билинген жок. Кошуна айылга чейин болгон бул беш-алты чакырым жолду дал ушундай басып өттүм. Бир да жолу артыма кайрылып карай албадым, карышкырлар кайда кеткенин да билбеймин.

Кошуна айылга жетип, эми кутулдум дегенде жок жерден абдан бошошуп кеттим. Он күн жол жүргөн сымал талыгып, карга олтуруп калдым. Ичим күйүп, тамагым куруп, алым кетти.

Мен кинолордо көргөн кээ бир баатырлар мындан жүз эсе кыйын кооптуу жагдайларда да беймарал күлүшүп, сүйлөшүп жүрүшөт эле. Ошон үчүн мен өзүмдү абдан коркок экенмин деп ойлоп, бул окуяны узак убакыт эч кимге айтпай жүрдүм.

Жеңем айыгып кетти. Андан соң агам согуштан жаракат алып келди. Биз сырдаш ага-инилер элек. Бир күнү мен жерге карап, уялып, карышкырлар менен кандай учурашканымды агама айтып бердим. Агам мага күлөт деп ойлогон элем. Жок, аста башымды көтөрүп карасам, мага үн катпай тигилип турат. Көздөрү кубангандай жадырайт.

– Өзүңдү өзүң куткарыптырсың – деди акыры. – Эгер коркок болгонунда, акылыңды жоготуп качат элең. Анда сени карышкырлар аман койбойт эле. Согушта да ким эс-учун жоготуп качса, ок алгач ошол адамга тиет. Кептин баары акыл жана эрктүүлүктө.

1. Қандай шартта, эмне себептен аңгеменин негизги каарманы айылдан шаарга жөө жолго чыкты? Ал мезгил қандай мезгил эле? Анын колунда эмне бар эле, эмне кийип алган болчу, койнунда эмне бар эле?
2. Жолдор қандай болчу? Ээн талаадан эмнелерди көрдү? Қандай абалга түштү?
3. Эгер коркуп қачқанда эмне болот эле? Ошон үчүн ал эмне қылды?
4. Қарышқырлардан қантип қутулду?
5. Қошуна айылга жетип, эми қутулдум дегенде ал қандай абалда болуп, эмнелер жөнүндө ойлонду?
6. Бул окуяны ал эмне үчүн көпкө чейин эч қимге айтпады?
7. Қийинчерээк агасына айтып бергенде, агасы эмне деди?
8. «Кептин баары ақыл менен эрктүүлүктө» деген ойго қандай қарайсыңар?

1. Аңгемедегі негизги каарман өзү қим экенин байқадыңарбы?
2. Анын ордунда ар қимиңер өзүңердү қоюп элестетип көргүлөчү, қандай жол тутқан болот элеңер?
3. Адамдар неге көркөм адабий чығармаларды көп оқуп қелген?
4. Бардық эле адам эмне үчүн жазуучу болуп қетпейт? Жазуучу болуш үчүн эмнелер керек деп ойлойсыңар?
5. Ушул суроолор тегерегинде диспут өткөргүлө.

1. Аңгемеден улам соғуш мезгилинде турмуш қандай болғонун билдиңерби? Қайсы жерлерінде ушул боюнча маалымат алууга болот? Чығармадан дал ошол жерлерин дептериңерге көчүрүп жазғыла.
2. Қошуна айылга жетип, эми қутулдум дегенде ал қандай абалда болду? Анын ошол абалын жана анда ойлогон ойларун да дептериңерге көчүрүп жазғыла.
3. Агасына айтып бергенде, агасы айтқан сөздөрдү да дептериңерге жазғыла.
4. Аңгемени оозеки баяндап берүүгө даярданғыла.
5. Қарышқырдың сүрөтүн тартқанга арақеттенгиле.

ТҮРКҮН КӨРҮНҮШТӨР

Аалы Токомбаев: «Жараланган жүрөк»

Бул темада биз:

- жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы менен жана «Жараланган жүрөк» повести менен таанышабыз;
- чыгарманын окуялары, каармандарына баа беребиз;
- чыгарманы чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Аалы Токомбаев (Балка) – акын, жазуучу, драматург, публицист, журналист, академик, Кыргыз Эл акыны, Эмгектин Баатыры. Ал 1904-жылы Чүй өрөөнүндөгү Кемин районуна караштуу Кайыңды айылында туулган.

1916-жылы үркүндө Аалы да үй-бүлөсү менен Кытай жерине качып барган. Ал жактагы азган-тозгон элдин көбү ачкачылыктан, жайылып кеткен келте оорусунан кырылып калганда, Аалы Токомбаевдин да беш бир тууганы каза болгон.

Жыл айланып, Аалы эл менен кошо өз жерине кайра кайтат. Жолдо келе жатып Кочкордо атасы Токомбайдан, көп узабай энеси Уулбаладан ажырайт. Тоголок жетим калган болочок жазуучу, көрүңгөндүн эшигин кагып, кайыр сурап күн көрөт.

1922-жылы Ташкенттеги мектепке кабыл алынат. 1923–1927-жылдары Орто Азиялык университетте окуйт. Окууну бүткөн соң бир канча жооптуу кызматтарда эмгектенген.

Аалы Токомбаевдин элүүдөн ашык ырлар жыйнагы, поэмалары, «Кандуу жылдар» романы, бир нече прозалык, драмалык чыгармалары, публицистикалык жана сын-макалалары кыргыз адабиятынын казынасына мураска калган.

Жазуучу С.Маршактын балдар үчүн жазган жомктору менен ырларын, А.Кунанбаевдин «Менин элим» аттуу ырлар жыйнагын, Ж.Жабаевдин «Тандалган ырлар» жыйнагын кыргыз тилине которгон. Башка котормочулар менен биргелешип кыргызчалаган эмгектери да арбын.

Жазуучунун Бишкек шаарындагы эстелиги

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Силер окуй турган чыгармада тарыхый окуя 1916-жылдагы Үркүндө Кытайдын Турпанына (мына ошондуктан аларды турпанчылар деп аташкан) качкан кыргыз элинин 1917-жылда өз элине кайтып келүүсүндө ачарчылык, кыйынчылыктар көркөм баяндалган.

Балдар, ачарчылык деген эмне? Анын кыйынчылыгын билесиңерби? Эч кимиңер ачкалык азабын билбесеңер керек ээ? Тарыхый окуя – 1916-жылдагы Үркүн жөнүндө эмнелерди билесиңер? 1917-жылы Кытайдан өз журтуна кайткан кыргыздарда кандай кыйынчылыктар болгон? Чыгарманы окуп болуп оюңарды дагы да толуктай аласыңар

Жараланган жүрөк

(повесттен үзүндү)

I

1917-жыл. Жер томсоруп гана турат. Жайкалган эгин, буралган чөп жок. Ызылдап жүргөн шамалга чыдай албай кайыккан жандык сыяктуу титиреп турган сейрек **куурайлар**. Алардын арасында ичке куйруктарын көтөрүп, сереңдеп чуркаган сур чычкандар гана жүрөт.

Буурул сакал, таягын аркасына каруулаган Бектурган алыстан караан көрдү да: «Ачарчылыктын тырмагына илинген биз сыяктуу шордуулар го», – деп жоруду. Ким билсин, Бектурган бирдемелерди ойлоп олтурдубу, же арстандай жүрөгүн ачкачылык талыттыбы? Анысы бизге белгисиз. Бирок анын көк ала сакалынан мөлтүрөгөн тамчылар куланып жатты. Муздак сууга чаңыт кылып талкан чалып олтурган кичинекей кара бала, сүйкүмдүү атасынын аккан жашын көрө коюп, унчукпаган бойдон ыйлап жиберди. Чал чочуп ойгонгон эмедей болду. Өмүрүндө үнүн көзүнөн биринчи жаш чыкканына өзү да таң калды. Тытылган чапандын этеги менен жашын сүртүп:

– Ыйлаба, кагылайын, мен тим эле... – деп, акырын гана дабышын чыгарды. Атасынын мындай алсыз жана акырын сүйлөгөнүн баласы биринчи укту, анын төгүлгөн жашын күтпөгөн жерден көрдү. Анын жаш көңүлүнө белгисиз коркунучтан башка эчтеме сезилген жок.

– Атаке, апамды ойлодуңбу? Тигине, күн көтөрүлүп келе жатат. Бул жерден кетеличи, – деди бала.

Бала мындай эстүү сөздү атасына биринчи жолу айткан эле. Бектурган жаш баладан мындай сөздү күткөн эмес. Аны «эчтеме билбейт, жаш» деп ойлочу... Жер көмкөрүлгөндөй болуп, көзү караңгылап, ордунан так тура калды да, шадылуу арык колу менен баланы өзүнө тартып, эки бетинен эки өптү.

– Ооба, садага, ооба. Күн көтөрүлүп келе жатат. Эми кетебиз, – деп, баланын сөзүн кайталады да, кайта жер таянып олтура калды. Анын оозунан чыккан сөзү кандайдыр ичинен

куурай – жетилгенде, куураганда сөңгөгү катуу болуп калуучу жана көбүнчө отун катарында колдонулуучу жалпы аты.

буурул – ак кире баштаган сакал, мурут, чачтын түсү. Келген идиш.

көнөчөк – төөнүн терисинен ышталып жасалган идиш

муңун шилеп чыккандай болуп, көзүнүн жашы токтоло калды.

Баланын кыялы кандай кызык! **Көнөчөктөгү** чаңытталган муздак сууну атасына бере койду.

– Атаке, апамды мага көрсөтпөй кайсы жерге көмдүңөр? Мен чоңойгондо күмбөз салдырат элем, – деди. Бектурган далайга чейин унчуккан жок. Анын жүрөгү каршы-терши тилинип, жараланып жатты.

«...Адамдан коркпогон арстан жүрөктүү Бектурган! Түбөлүк музга мени кантип таштадың! Сенин күчүң, сенин жалындуу кайратың кайда! Эч болбосо Өмүрбегимди көрсөтсөңчү. Өмүрбек! Сенин атаң тирүү барбы?» – деген аянычтуу дабыш Бектургандын кулагына кыйкырып жаткансыды. Бектурган турмушта барбы, бар болсо ал кайда олтурат? – анын баарын эсинен чыгарды. Бирок колунан кокус ыргыган көнөчөк бактынын кушун башынан учургандай чочутту. Томолонуп жаткан көнөчөктү баладан мурун баса калды. Тасырайган жерге созулуп аккан киргил сууну Өмүрбек жата калып шимирди. Бектургандын бардык тулкусу муздап, денеси чыйралды. Эмгектеп жерди жалмалап жаткан Өмүрбекти ала коюп:

– Айланайын жылдызым, муну ич. Азыр үркпөгөн айылга барабыз. Талканды көбүрөөк табабыз. Сен ырыңды унута элексиңби? – деди Бектурган.

– Жок, атаке, унутканым жок. Бая күнкү баланын обонун дагы үйрөнүп алдым.

– Сен жакында жигит болосуң. Анда менин сакалым аппак куудай болот. Сен анда мага ат токуп, эт туурап бересиң. Антпесең мен сага таарынам. Сен март болосуңбу же сараң болосуңбу? – деди Бектурган.

Көнөчөгүн шыпкап жаткан Өмүрбек:

– Март болом, атаке, бизге окшогон турпанчылар болсо, мен аларга нан, талканды аябай берем, – деп, көнөчөгүн жерге коё койду. Бектурган эрксиз жылмайды.

– Жүр, айланайын, жүр. Айыл жакын калды. Сызгырган майдын жыты келип турат. Мына бул коктуда айыл бар, жүр, – деди да, баланы күтүп жерди тиктеп олтура калды. Баланын көзүнө сары май, жапкан нан, каймакка мыкчыган талкан элестеди. Анын илкиген ичке шыйрагы илмеңдеп тез-тез көтөрүлдү. Күйдүргөн майдын жыты ого бетер каңылжаарын кытыгылап, баланын оозунан шилекейин агызды.

Бектурган жаңылган жок. Коктудан төрт үй чыкты. Ал үйлөрдүн эң жогоркусу жумурткадай аппак, калган үчөө боз төбөл.

Суюк түтүндүн бургуп тез атырылганына караганда, жагылган отун шак куурай го. Ымдуу камыр ысык майга тийгенде ушундай болот. Майга жасап жаткан нан так ошол үйдө экендигине ишеништи. Алар туура ошол үйгө барышты.

– Салоом алейкум, – деди Бектурган.

Кара **бешмантчан**, **быжыгыр** тегерек кара сакал киши карап да койгон жок. Ал кайчы сунуп койгон оң бутунун тизесин сол колу менен басып, оң колун быкынына таянып, бутунун башын карагансып отура берди. Баланын алагай чоң көзү жез чарага жаймаланган боорсокко түшө калды.

Эки бети анардай кыпкызыл сулуу аялдын жайнаган көзү Бектургандын көзүнө чалдыга түштү. Аял унчукпай гана жайпак табактагы боорсокту чаранын жанына тартты да, казанды чыгарды. От жагып олтурган арык бала **депкирден** түшкөн эки боорсокту ала коюп, бирин оозуна салып, экинчисин Өмүрбекке бере салды. Өмүрбек тапка келген турумтай сыяктуу илип ала койду.

Айткан саламы ташка айткандай жоопсуз калганына Бектурган өтө ыза болду. «Кантейин, жаш кезим болуп, кардым ток болсо, күлгө оонатпас белем!» – деп ойлоп койду да:

– Мырза, кудаанын тагдыры экен, «байлык эмне дегизбейт, жокчулук эмне жегизбейт» дегендей, башыбызга түн түшүп, кайыр сурап жүрөбүз. Бизге окшогон турпанчылар силерди да жүдөткөндүр. Ачкачылык абийирге моюн сунар эмес, – деди.

Быжыгыр тегерек кара сакал үн деген жок. Көзүнүн кыйыгы менен карады да, сол жагындагы жаздыкка кыйшайды. Бектурган чыдай албады, туруп аткан аялга карап:

– Келин балам, мына бул балага бирдеме бериңиз, – дегенче болгон жок, чолпусун чөнтөгүнөн чыгарып шарак эттирип таштап койду да, эшикке карай жөнөдү.

Жөнү жок багыныш эр кишиге өлүм менен тең! Бектурган мырзанын кылыгы менен аялынын жоругуна чыдаган жок. «Көп эле болсо кур кол айдап чыгар», – деп ойлоду.

бешмант – тизеге чейин жеткен, ичине пахта же жүн салынбаган жеңил чапан, күрмө

быжыгыр – жүнү, түгү тыгыз келген тармал

депкир – кепкир

– Оо, жараткандын күчү! Бул үй эмес, мүрзө тура? Бул олтургандар тирүү адам эмес, арбак турбайбы? Чын арбак болсо, тирүү кыйналган ач арбактарга жардам кылбайбы! Бул менин көзүмө көрүнгөн жин же шайтандын ордосу го, деги силер кимсиңер? Деги тилиңер барбы?.. – деди.

Үй ээси бул сөздү кайырчыдан күткөн эмес. Суу сепкендей боло түшүп тура калды да:

– Сен кимсиң? – деди.

– Менби? – деди Бектурган, сакалын сылап акырая карап. – «Мен Жети-Суунун Теңиримин» деген Казбайдын омурткасын сындырган, казынасын жарып, баткактай тебелеген, казак, кыргызга атагы чыккан Бектурган деген мен болом? Мына, «тулпар тушунда кымбат», «атты арыганда көр» дегендей, эми сага окшогон чыпка сакалдан кайыр сурап отурам! Заман оңолсо, жараланган жүрөк жазылар. Албаган алигиң үчүн бизге салам айтарсың! «Эрди кабагынан сына» дегендей, сен өзүң ким болосуң, мырзам? – деди Бектурган.

II

– Аке, айланайын аке! Бирдемеңиз бар бекен? – деди алысыз аял. Бектурган жайдары бурулду да:

– Бар. Бар, балам. Бери кел, – деди. Эски бөз курдун ортосундагы эки түйүнчөктүн бирин чечип, он чакты чий боорсоктун тең жарымын бере койду. Аял аны оозуна бир эле салды. Бирок тиштенген эмедей кыбыратып чайнап ширесин чыгарды да, сөөмөйү менен баласына жедире баштады.

– Кайсы элсиң, балам?

– Бугу болобуз, аке, Теңир жалгасын.

– Мен сарбагышмын, балам. Колумдан келгени ушул. Текей терип жейли да, бир жакка жылалы. Ушул боорсокту кечээ Бөкөнчүнүкүнөн алдык эле, – деп чал бир аз кобураган болду.

– Мен бүгүн ошондо болдум. Ити балтырымды жулуп салды. Катыны тепкилеп чыгарды. Адамды кудай шылдың кылып жараткан экен, аке... – Ал ит тарткан балтырындагы салбыраган этин кармап, көзүнүн жашын төккү да: – Аке, мен бул жерден бүгүн козголо албайт окшойм. Мага карабаңыз, – деди.

Бектурган унчукпастан текей терип келди.

– Балам, сен мына муну жегин, биз сендиректейли, – деп тутамга чыкпаган текейин бүт берди, курдун экинчи түйүнчөгүн чечип, анын алаканына талканынын жарымын салды. Аялдын кеберсиген эрди өзүнөн-өзү тартылып кыбыраса да, түк дабыш чыккан жок. Бирок талканды кир жоолугунун учуна түйүп жатып

үнүн чыгарса да, сөзүнүн дайынына ээ боло албай калды. Бектурган аялга мелтирей тиктеп калса да, ага бир ооз унчуккан жок.

– Өмүрбек! Кел, кагылайын! – деп, булактын башындагы термелип жүргөн баласын чакырды. Көнөчөк менен суу жутуп, терең үшкүрүп алгандан кийин гана: «Кош, келин, чамаң келсе илгериле. Аманчылык болсо дагы көрүшөрбүз», – деп алды да, анын араң жан баласын мурдунан чымчып алып, кайта өзүнүн колунун учун өптү. Аял өзүнүн келечегине түшүнгөндөй болду. Эрини кыбыраган жок. Жаңы эле жолуккан ырайымдуу кишиден айрылгысы келбесе да, аны токтотууга эч кандай арга жоктугун ойлоп, эрксиз калтырап кетти.

– Жардамыңызга ыракмат, аке. Менин... менин... атым... атым Айша. Тирүүлүктөн менин үмүтүм үзүлүп калды! Менин атым Айша. Мен жер үстүнөн көрүнбөсөм, куран окуп, менин атыма атап коёр бекенсиз? Менин кымбатым мына бул шордуу бала эле. Бул менин артымда калып эмне болот, ким багат? Ким алат? Багары болбосо, бул эмне күн көрөт? Бул менин үрөнүм көгөрөр бекен?

Бектурган сөз кайтарып, толук бирдеме айта албады. «Кош балам, тирүүлүктөн күдөрүңдү үзбө!» – дегенге гана араң жарады. Өмүрбек колундагы майда текейин оозуна салып чайнаган бойдон атасынын аркасынан түштү. Эмнегедир, Бектурган кылчактап карай берди. Ар караган сайын телмирген, шоролуу көзү менен узатып жаткан кайырчы аялдын элесин көрө берди... Кичинекей Өмүрбек шүмшүйгөн кара алачыктан ыйлап чыгып, ыйлап кире берди. Ал калтыраган коңур дабышы менен солуктап үн тартып дирилдеген кайгылуу үнү менен акырын озондой берди.

– Атаке, а-ай, мен кантем? – дейт. Кээде басыла калып, таманын карап, чөңөр айырган жараларын тырмалап коёт да, кайта солуктап үн тартат. – А-ай... Атаке, а-ай... мен кантем? – Ошентип жатып Өмүрбек уктап да кетти. Бирок уйкусу тынч болгон жок... Арбактар аны кубалап, жуп кармап аларында, атасы келип, арбактардан куткарып алып качкандай болду...

Өмүрбек ушундайча болуп жатканда, Токмоктун сыртындагы дөбөгө жыйналган топко карай бир кайырчы келе жатты. Ал Өмүрбектин атасы Бектурган эле... Аңгыча элдин ортосунан:

– Мына муну көрдүңөрбү?.. Бириңди бириңе өлтүртөм!.. – деген чарылдаган өкүм үн чыгып жатты. Бектурган түшүнгөн жок... Элдин арасы менен алдыга өттү да:

– Салоом алейкум, – деп колун бооруна алды. Чердейген эчки сакал ичке кара киши дагырадай селдесин түзөтүп жатып какырып, казылган топуракка түкүрдү да:

– Ой, Бектурган каракчысыңбы? Сен кайдан? Мына сенин шериктериң, – деп албууттанып жекире баштады, сөөмөйү менен колу аркасына байланган жаш жигитти көрсөттү. Жигит казылып жаткан жердин топурагында башын жерге салып, үнсүз олтурган эле. Бектурган окуяга түшүнгөн жок:

– Менин кандай шеригим? Бул кандай жекирүү!

– Бул сага окшогон ууру! Кытайга биз качыргансып, элдин оокатын уурдап бүлдүргөн кесеп! Андайлар сенин шакиртиң болбойбу, ыя?!

Бектурган андайга чыдап көргөн эмес, көзү чоктой кызарып кетти да:

– Супа, сөзүңө түшүнбөдүм. Сен мени эмнеге матайсың? Бул ким? Сен го баягы өлүмтүк издеген доорончу жорусуң! – деп катуу сүйлөдү. Олтурган эл унчуккан жок. Бирок Бектурганга бардыгы бурулуп карашты. Кимдир бирөө Бектурганды колтукка түртүп: Кой, сүйлөбөңүз, – деп айтайын деди. Бирок эки жагын карап гана тим болду.

– Каракчы! Сенин башыңды дардан таанытам. Ой, кайда-сыңар?! – деп, молдо жигиттерин чакырды.

– Мени бүгүн дарга ассан, эртең мени сурай тургандар чыгат. Мен дагы элдүү кишимин. Алар да баш кошор. Баса калып муздагандай мен улак эмесмин. Мен Бектурганмын! Колуңар тийсе, бир-экөөңдү азыр эле ала жатам!

«Мен дагы элдүү кишимин» деген сөз молдону эркисиз токтотту. «Көрөбүз! Колдон айлансын» деп, жутунуп келе жаткан жигиттерин токтото койду. Бектурганды тааныгандар: «Канткен менен баатыр да, кол салуусу да мүмкүн. Бул карышкыр эмеспи! Өлбөгөн кайсы аянычтуу жаны бар. Аянбайт», – деп ойлонушту да, тим болушту. Колу байлануу турган жигит Бектурганга жалт карап:

– Карыя! Мына бул казылып жаткан менин көрүм! – деп мукактана түштү да. – Бул менин көрүм! Казып жаткан экөө менин эркисиз курдаштарым, каздырып жаткан Супа молдо. Аны өзүңүз да билдиңиз. Бир ууч талкан үчүн тарта турган жазам мына ушул... – деди.

...Таманы жерге тийбей, дилдиректей учуп, чаңырган аялдын үнү турган элдин жүрөгүн туз куйгандай тызылдатты.

– Айланайын молдоке-ай! Ысаны кантип өлүмгө кыйдың... Мунун жазыгы эмне? Кагылайын молдоке! Аман жүрсө бир

чыны талканыңдын мүдөөсүнөн чыкпайбы? Ысанын жанын калтырсаң, молдоке! – деп өксөгөн бойдон молдонун бутуна жыгылды... Мына ошол кездеги анын аянычтуу үнүн сүрөттөөгө эч мүмкүн эмес эле. Ал үчүлүктүн мүчөлөрүнүн бардыгына жалынып, бардыгынын буттарын кучактады. Молдо ага унчуккан жок:

– Ал, мына бул **долуну!** – деп бир гана кыйкырды.

– Айланайын жалгызым-ай! Айлана-йын каралдым-ай! Кагылайын боорум, ала жат! – деп, кармагандарга ээ бербей, аял жулунуп жатты. Анын арык денелерин самтыраган кийимдери да жашыра алган жок.

долу – ачуусу келгенде кой дегенге болбогон албуут, ажаан, бейжай

Бул көрүнүш өлүм алдында солк этпеген Ысанын да көзүнө жаш толтуруп, тагдырга таарынып, унчукпаган сырттанды тилге киргизди. Аны өөдө көтөрүп, ордуна тургузду:

– Ой, эл-журт! Эжемди көрсөткүлө! Айланайын эл, эжемди бир көрсөткүлө! Жатындашымды бир кучактап алайын...

Эч кимден үн чыккан жок. Карап тургандардын башы жерге карай ийилди...

– Өлтүрөсүңөрбү, жокпу! Муну кошо көмгүлө! – деген кыйкырык дагы чыкты.

– Жок! Өлтүрбөймүн! Мен өлтүрбөймүн!

– Эшим! Айланайын курбум, сен өлбө! Мени өлтүргөн сен эмессиң! Кыйналба. Сен акыретте күбө болосуң, сен тирүү кал. Сен элге айт, бир гана чап! – деп, Ыса коркунучтуу көрдүн оозуна олтура калды.

– Жок, – деди Эшим, – менин жаным сеникинен артык эмес! Сенин убалыңа калганча, сени менен кучакташа жатам. Тирүүлүктө бир өстүк, бир ойнодук, эми бир жаталы! Бирге чирйили! Тилибиз бирге токтосун, – деди да, алдастаган эмедей дирилдеп кетти. Көзүнө эчтеме көрүнгөн жок.

– Сен мени менен кошо өлсөң, мен акыретте да ыраазы эмесмин. Акыретте да!.. Сен өлбө! Сен мени унутпа! Мени чын курдашым десең, мени кыйнаба! Тез гана бир чап! Мени унутпа. Сурагандарга мени айт, мени эсте. Мага куран окут...

– Балам!.. Айланайын!.. Сени эч ким унутпайт! – деп Бектурган кыйкырып жиберди да, таягын өөдө көтөрүп:

– Сенин жүрөгүңдү жараткан Теңирге кулмун! Сенин өмүрүңдү талашкандарга наалат! – деди.

Эшим жинди немедей теңселди. Өзүнүн өлөрүнө да көзү жетти жана «сен мени менен кошо өлсөң, акыретте да ыраазы эмесмин» деген сөз аны эркисиз багындырды.

– Кыйналба! Мени да кыйнаба. Тез. Ысаң сага ыраазы, курдашым, – деп Ыса дагы кайталады.

Эшим кетменди ала коюп:

– О, армандуу күн! – деп бакырды. Кетменди кандай шилтегинин билбей да калды. Анткени анын акылы кайдадыр, түбөлүккө качып жоголгон эле. Бакырган үн менен кошо кетмендин жарк этиши элдин көзүн эркисиз жумдура койду. Ысанын омууроосу башын жулган чилдин канатындай дирилдеди...

Токмок шаарынын башындагы сай ачкадан өлгөн адамдар менен атагы чыкты. Карга, кузгундар аларды чукулап, чексиз бактыларына мас болгондой болушту. Сүйкүмсүз ырсайган адамдардын баштарына кодоюп конуп олтурган сагызган, каргалар өздөрүнүн тилдери менен көңүлдүү үндөрүн чыгарышат.

Көп өлүктөрдүн сүрү Бектурганга эчкандай таасир кылган жок. «Мен дагы бир күнү ушулардын катарына кошулам го», – деп ойлойт да, аркасында кала турган жаш Өмүрбегине токтолот. Аны кыйгысы келбейт. Кээде Чырга малай болгон чоң уулу Ысманды ойлоп, кеберсиген эрдин араң гана кыбыратып: «Экөөнүн кол кармашып жүргөн күндөрүн көрүп өлсөм», – дейт да, ар кайсы жерге токтойт, өлүп жаткандардын бардыгына куран багыштап окуган болот. Ошентип бараткан Бектурганды «каарк» этип чочуп учкан карганын үнү жалт каратты. Карга каадасынча өлүп жаткан адамдарга «көнөк» болуп келе жаткан эле. Бирок өлүк карганын күткөнүндөй болуп чыккан жок. Өлүп жаткан аялдын көкүрөгүн тырмалап жаткан бала карганы от менен ургандай чочутту.

Бектурган өлүп жаткан аялга жетип барып, үңүлүп карап алды да, эңкейип колунан тартты. Бирок аялдын солдойгон муздак колу Бектургандын денесин эркисиз дүр эттирди. Ал аялдын колун таштап жиберип, анын көкүрөгүн тырмалап жаткан баланы ала койду жана аялды тааныды... Эси жок бала Бектургандын көкүрөгүн оозу менен аймалап, соруп көнгөн эмчегин издегенсиди.

– Ай, турмуш ай! Бечара жаңылган эмес экен! – деди Бектурган, «атым Айша, жер үстүнөн көрүнбөсөм мага куран окуп коёр бекенсиз?» деген кайырчы аялдын акыркы сөзүн эске түшүрдү, олтура калып, түйгөн талканынан суюк чайнады да, балага тил менен сордура баштады. Бир аз жалмалагандан

кийин бала алсыздана баштады. Жоодураган көзү сүзүлүп барып тымтырс болду.

Карыя баланы четке коё салып, төмөн жагындагы суунун **кемерин** чукулады. Бир топ ташты жыйнап келип, кемердин жанына койду да, зыңкыйган аялдын жанына

кемер – суу жеп кеткен жээк, жар, жарча

барып, бирдемелерди күбүрөп окуган болду. Бектурган такыр окубаган адам. Ал шарият боюнча араб тилиндеги жаназаны кайдан окусун? Бирок өзүнүн тилегин айтты: «Ушул мусапыр Айша бейишке чыкса экен, о, кудай! О, калдайган кара жер! Шордуу катынды көр азабынан куткара көр!..» – деп тиледи да, аялды кемерге жашыра баштады. Ошентип, белгисиз жерге жаралган бейитти чымыркана бир тиктеди да, бир аз буйдаланып туруп жүрүп кетти. Мисирейген кара жер эчтемени сезбегенсип, томсоргон бойдон кала берди.

...Бектурган суудан кечүүгө даярданып, этегин белине кыстарып, таягын алып, суунун мандайына карады. Бир аздан кийин томпойгон койнун сол колу менен басып алып сууга карай илкип басты. Жаздым баскан сайдын ташы бутунун бармагынан суюк канын шорголотту. Коошпогон кашандык менен бармагын энкейип карады да, ширидей шыйрагын көнүлсүз шилтеп, суунун бир тароосунан кечип чыкты.

– Эй, токто! Токто! – деген катуу кыйкырыкты угуп, Бектурган токтой калды. Жайдак тору бээ менен чаап келе жаткан тегирменчи Метрейдин уулун көрүп чочуп кетти. Ал келип жеткенче, Бектургандын башынан толгон окуялар чубап өтө баштады: «Көпкөн байдын уулу далай качкындарды уруп өлтүрдү эле! Эми кезек мага келген го! Жок. Кол салса, мен аны жаздана жатайын», – деди.

Метрейдин уулу сайдын ташына жыгыларын да ойлогон жок. Камчы үстүнө камчы уруп, бээсинин туягын ташка койгулатып жетип келди да, Бектурганды омууроолотуп өттү.

– Ой, бай! Эмне? Мен байкушка тийбе! Сен Метрей байдын уулу эмессинби? – деп Бектурган аны таанымыш болуп далбасалай баштады.

– Эмне сага! Карапчы! Сен карапчы, – деп кыйкырган бойдон ойкуштаган тору бээнин оозун жыйып алды да, узун шапалак менен Бектургандын шыйрагына оролто чапты. Шапалакты кайта тартканда, Бектурган тушаган эмедей мүдүрүлдү. Анын сөөгү сыздап, көзүнөн от чагылды. Бирок кайраты көзүнө чогула түштү.

«Өлдүм... Колумдан келсе өлтүрөйүн» деген кыял анын башына келе калды. Жерден көкүрөгүн көтөрө албай жатып, эзелки досу болгон ыргай таягын кычкачтай кысакармады да, тиштенген бойдон тура калды... Дөгүрсүгөн жигит тору бээни ойдолотуп тилемчини дагы качырды. Бирок такшалган карт бүркүт темирдей таягы менен озунуп шилтеди. Метрейдин уулу «энеке» деп бакырган үнү менен кошо ыргыды. Бектурган өкүттө калган барчындай умтулду. Бирок анын сол колу көкүрөгүндө эле. Ал колун томпойгон көкүрөгүнөн бошоткон жок. Анысы кол байлоо болду. Бектурган кечигип жетип таягын көтөрө бергенде, Метрейдин уулу корккон үкүдөй оозун ачып, колун башына булгалап, жамбашы менен кетенчиктеп качып бараткан эле. «Чырр» эттирип ышкырган катуу ышкырык Бектургандын таягын кармай калгандай болду. Ал жалт карады да, жаңы токтоп жаткан дрожка арабаны көрдү. Отуздарга келген сулуу орус жигити арабадан түшүп жатканда, аттын узун чылбырын кармаган аялынын көзү Бектургандын көзүнө чагылыша калды.

Бектурган унчуккан жок. Бирок «өлдүм, колумдан келсе экөөнү тең өлтүрөйүн» деген ой аны ого бетер шаштырды. Арабадан түшкөн жигит араң туруп жаткан Метрейдин уулу менен сүйлөшө кетти да, чалга карап башын чайкады.

1. Ой, бай! Менин эмне күнөөм бар? Мен байкушту эмне үчүн урат? – деди Бектурган.

2. Сен кары киши, эмне үчүн мунун казын уурдайсың? Сенден сураса керек!

3. Жок, бай, мен уурдаганым жок. Мен кайырчымын, – деп жигитке жалбара карады. Метрейдин уулу орусча дагы бирдеме деп сүйлөдү да, Бектургандын бет маңдайына келип, сөөмөйү менен анын төмпөйгөн койнун көрсөтүп тура калды. Арабадан түшкөн жигит:

4. Эй, кары, – деди колу менен анын койнун түртүп, – сен мунун казын койнуңа катып алган турбайсыңбы? Сен уурдаба, сура.

Бектурган унчуккан жок. Таягын таштап жиберди да, жаман чапанынын жакасын ачып койнундагыны көрсөттү. Ширеңкенин талындай болгон баланын арык салаалары кыбырады жана сөөктөй кубарган баланын башы көрүндү.

5. Мына, каз! Мен муну уурдап алганым жок! Өлгөн энесинин үстүнөн алдым. Кааласаң ал, – деди Бектурган.

Жигит чочуп кетти. Арабадагы аял катуу-катуу сүйлөдү да, арабадан ыргып түшүп, Бектурганга карай чуркады. Бектурган түшүнгөн жок. Бирок анын жамандык кылбасына көзү жетти.

Баланы колуна алып олтура калды. Метрейдин уулу унчуга алган жок. Тору бээге ыргып минди да, кайта чапты.

Аял Бектургандын колундагы баланы унчукпай ала койду да, кайта чуркап барып арабадагы таарды баланын алдына жая салып, ары бери оонатып тыңшады. Анын оозун карады... Бектурган эчтеме түшүнгөн жок (ал өмүрүндө догдурду көргөн эмес), **илмеңдей** басып аялдын жанына барды. Араң жанагы баланын кыңылдаган үнү сызылды. Аял баланы орой салып, кыргызча таптак сүйлөдү:

6. Сен жакшы адамсың. Бала өлбөйт. Бул сенин балаң болот, – деп баланы орогон таары менен кошо Бектурганга берип, чоң бөлкө нанды да кучактатты.

Жигит унчуккан жок. Бирок Бектурганды тиктеп турду да, сүрөттүү кагаз акчаларды анын колуна карматып, жылмайган бойдон арабага түшүп жөнөп кетишти. Бектурган ишенбеген эмедей алардын артынан бир аз тиктеп туруп:

7. О, кудай, бул канча... сом берди! Булар Кыдыр болсо керек! Булар Кыдырдын өзү! Биз өлбөйбүз. Биз өлбөйбүз! – деди. Чеңгелиндеги кагаз акчаны койнуна сала койду да, бөлкө нанды кучактаган бойдон араң жан баласын өпкүлөп жиберди.

8. Сен бактынын өзү болбо, балам! – Бектурган үнүн чыгарганда, кубанычтын жашы анын күмүш аралаган сакалын жууп жиберди.

илмеңдей – абдан арык, илмийген адамдын баскандурган, ичке көрүнүштөгү нерсенин тез-тез кыймылы

XII

Күндөр мончоктой тизилип жылдардын кучагына кысылып жатты.

Бектурган карыянын сакалы уя баскан куунун чалгынындай бириндеп аппак болду. Бирок сонун карыды... Мүнөзү жумшак, көңүлү куунак болуп кетти.

9. Беке, канчага келдиңиз? – деп сурап калгандарга:

10. Балам, жыйырма экидемин, – деп кыткылыкгап гана жооп берет. Кээде топусун алып, бийик кабагын көтөрөт да, эки колу менен башына сыйпалап: – Башым мөңгүдөй жалтырап, сакалым күмүштөй жылтыраганына таң калбагыла. Ал туулганымдан жашаганыма чейинки жылдардын белги тамгасы. Менин толук өмүр сүргөн жашым жыйырма эки гана жыл болду. Кээ бирөөлөр мени сексен беште дешет. Сексен бешке

чыгууга менин убактым да жок, шашылышым да жок. Бактысыз жашаган кезимди эсепке албаймын, ыраспы? – деп кууланып күлө турган адатка жолукту.

Адамдын жашаганын көрө албагандыктан эместир, ошондой болсо да кээ бирөөлөр:

11. Укмушуң кургур, Бектурган менен тең арчалар да куурады. Бекем эмдиге күүдөн кала элек, – деп таңыркаша турган болду.

12. Бектурган эмнеге карысын! Бай жебеген тамак жейт, өмүрүндө кийбеген кийимди киет. Эки уулу эки жолборс болуп чыкты. Бири китеп чыгарат, экинчиси – улук... Сарайдай үйгө олтуруп, дасторконду жайдырып, чайды куйдуруп коюп: «Мен Өмүрбегимдин ырын угам», – деп радионун алдында сакалын сылап гана олтурат. Ошенткен киши да карыйбы, – дешет кайсы бирөөлөрү...

Бектургандын карылыгы уйкусунун жоктугунан гана байкалат. Жайында болсо кузгундан мурун туруп, малдарды өрүшкө чыгарат. Кыш болсо, сагызгандан да сак, арык тайлардын арасына барып, кыдырата карап, чыласын тазалап, өзүнөн-өзү күбүрөп, өзүнөн-өзү убараланат.

13. Жарыктык карыя, убараланбай эле олтурсаңызчы, – дегендерге:

14. Э балдарым! Бир сом жарты тыйындан куралат, – деп сакалын сылап бир аз тиктеп турат да: – Чоң иш болсо да кичинекей эмгекти жерибейт. Силерге караганда менин ишим кумурсканыкы сыяктуу. Ошондой болсо да иштегим келет. Атиң, карылык! Силердей жаш болсом, тоону томкоруп, иштин жүрөгүн түшүрбөс белем, – дейт...

Бектургандын мүнөзү кээде куду бала сыяктуу. Бир күнү жалпаңдап намаз окуп калат, кээде туруп, кээде отуруп окуйт. Кээде намазы менен иши жок, белин курчанып алып: «Ой, турсаңарчы! Силерди эмгек күтүп турат, уйкунун түбүнө жетет белеңер, тургула!» – деп эшик-эшикке барып кыйкырганын жакшыраак көрөт.

Мына, Бектургандын турмушу, кыял-жоругу ушундай. Ушундай мүнөзү жаш, көңүлү куунак киши. Сексен бешке чыкты.

Улуу баласы Ысман МТСтин директору болуп, өзүнүн районуна жакын баргандан бери, карыя бөтөнчө кубанды. «Эми ушинтип үйгө жакындасаңар. Эч болбосо эки айда бир көрүнүп койсоңор эле мага чоң тогонок» – деп, балдарын дайыма көрүп олтурууну сүйө турган болду.

Өмүрбек болсо өмүрүндө үч гана көрүнгөн, биринчи жолукканда:

15. Ээ, айланайын! Келинчегинди эмне ала келбейсиң? Келинчегин догдур дейт, мага бир көз айнек берип жиберсин, келиниме айта бар, – деген эле, экинчи жолукканда:

16. А, кулунум! Келинди баласы менен алып келип, жайлоонун шиберине бир ойнотсоңчу. Шаардан чыкпай турган эмнең бар? Ысмандын балдарын карачы! Чымчыктай болуп тайга минип жүрүшөт. Сенин балдарың малды да тааныбас, – деген эле. Ал Өмүрбекти үчүнчү көргөндө:

– О, балам! Мен карып баратам. Баламдын бирин сүйүп жүрөйүн, жайында келгенде ала келип таштап кет. Мен аларды каймак менен сыйлап, жөжөдөй ээрчитип, карагат тердирип ойнотоюнчу! Анан силерди ээрчигенин көрөйүн, – деп тамашалай сүйлөсө да, сөзүнүн аягында:

– Балдарым чоочун болуп кала турган болду, мен сени ошентсин деп чоңойттым беле! Балдарың жалаң эле орусча сүйлөйт дейт. Мен алар менен кантип сүйлөшөм... Алар мени чоң атам деп да айтпас, – деп көзүнүн жашын кылгыртып жиберген эле.

17. Таарынба, атаке! Июль айында балдардын баарын алып келип берем. «Атамды мен кемпир болгондо көрөмбү», – деп келиниңиз дагы урушуп жүрөт, – деп Өмүрбек атасына катуу убада берген эле.

«Мына бул кулундун энеси чалыш, атасы зоот, ушуну кичинекей орусума арнадым», – деп айткан торсойгон тору кулун керилген кунан болду. Эки уулунун тун балдарына атайын олтургузган алма чырпыктары гүлдөп мөмөлөй баштады. Кийинки балдарына арнаган алмалары жашыл жалбырактарын жайып, назик желге баштарын чайкап, эркелеген эмедей болуп көрүндү.

Аксакал алмаларын аралаганда, балдарын ээрчитип жүргөн эмедей өзүнөн-өзү жылмайып, жөргөмүштүн тор желелерин чебердик менен алып таштайт да, имерип карап: «Жөжөлөрүм эми келсе экен?» – деп аларды самайт...

Бир күнү алманын көлөкөсүнө жалгыз олтуруп төлгө тартты да, кемпирин чакырып алып:

18. Карачы! Төлгөгө караганда, балдарым быйыл да келбейт... Бая күнү түш көрсөм, Өмүрбек толгон эле кездеме алып жатат эле. Кездеме башка жакка бара турган узак жол болот. Ал Маскөөсүнө дагы кетет окшойт. Түшүм төлгөгө туура келди, – деп төлгөнүн бир ташын которуп коюп:

19. Эгерде төлгө мына мындай босогого түшсө, анда алар сөзсүз үйгө келет эле!.. Эми мейличи, кайда жүрүшсө да эсен жүрүшсүн, – деди Бектурган.

20. Быйыл келишпесе, анда өзүм барып келем, – деди кемпири.

21. Барсаң бар, – деди Бектурган, – алар чоң кишилер, алардыкына чоң кишилер келет. Алар жагалмай моюнданышып столго олтурушат. Сен салпайып жерге карай качы-рарсың. Анда чоң кишилерге уят болосуң. Барып калсаң, сен ошону эсиңден чыгарба! Алардын алдыңда балпылдап да көп сүйлөшпө! Тамак жегенде, окшоштуруп, айрынын учу менен жегин. Сенин уйкуң жаман, ошого сак бол. Балдардан кийин жатып, эрте тур! – деп сакалын сылап, төлгөнүн ташын жыйнап, аны өөп туруп маңдайына тийгизди.

1. Чыгарма силерде кандай таасирлерди калтырды? Эмне үчүн Бектургандын көзүнө жаш келди?
2. Кичинекей Өмүрбек жата калып жерден эмнени шимирип жатты? Эмне үчүн?
3. Кичинекей Өмүрбек менен Бектурган карыя каерге барышты? Алар кирген үй-бүлөнүн ээлери аларды кантип күтүп алды? Бектурган аларга эмнелерди айтты?
4. Андан ары алар жолдо кимдерге жолугушту? Алар менен эмнелер жөнүндө сүйлөштү? Аларга кандай жардам көрсөтүштү? Ал аял Бектурган карыяларга эмнелерди дайындады?
5. Өмүрбек уктап жаткан учурда Бектурган карыя кандай окуяларга туш болду? Ал жерде бир чыны талкан үчүн кимдин жаны кыйылды?
6. Бектурган жолдо эмнелерди көрдү? «Токмок шаарынын башындагы сай ачкадан өлгөн адамдар менен атагы чыкты. Карга, кузгандар аларды чукулап, чексиз бактыларына мас болгондой болушту» дейилет чыгармада. Ошол көп өлүктөрдүн сүрү Бектурганга эмне үчүн эч кандай таасир кылган жок?
7. Атым Айша деп өзүн тааныштырып, өзүнө куран түшүрүп коюусун өтүнгөн аялды жана анын баласын кандай абалда көрдү? Кийин эмне болду?
8. Бектурган кичинекей баланы койнуна салып жолго түшкөн учурда ким анын артынан казымды уурдады деп кубалады? Бектурганга ким эмне деп жардам көрсөтүп ага эмнелер берди?
9. Сексен беш жашка келген Бектургандын: «Жыйырма эки-демин... Менин толук өмүр сүргөн жашым жыйырма эки гана жыл болду», – дегенин кандай түшүнөсүңөр?

1. Кыргызстан тарыхынын 1916-1917-жылдардагы тарыхый окуяларды таап окугула жана жогорку чыгармадагы окуялары менен салыштыргыла.
2. Бектурганды силер кандай элестетесиңер? Эгер сүрөтчү болсоңор анын сүрөтүн тарта алар белеңер?

КАСЫМАЛЫ БАЯЛИНОВ: «КУРМАН ЖЫЛГА»

Бул темада биз:

- жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө маалыматка ээ болобуз;
- жазуучунун повести менен таанышабыз;
- чыгарманы чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Кыргыз адабиятына негиз салуучулардын бири – Касымалы Баялинов. Ал «Чабалакей менен жылан», «Түлкү менен суур» деген аңгемелери менен прозага биринчи кадамын шилтеген. Жазуучу 1902-жылы 25-сентябрда Ысык-Көл районуна караштуу Көк-Мойнок айылында орто дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Бирок ата-энесинен эрте ажырап, туугандарынын колунда өсүп калат. 1916-жылкы Үркүндө 14 жашар Касымалы эл менен кошулуп Кытайга качкан. Кытайдан кайтып келе жатканда ылайыктуу жай издеп Атбашы, Кочкор, Токмок тарапты түрө кыдырат, ал жерден түрдүү жумуштарды иштейт. 1919-жылы Токмокто жүрүп, Ташкентке алты айлык курска жиберилет. Андан кийин түрдүү кызматтарда иштейт. Ал адегенде жомокторду негиз кылып аңгемелерди жазган. 1928-жылы чыккан «Ажар» повести жазуучуну кыргыз адабиятынын классигине айлантты. Анда 1916-жылдагы Үркүн окуясынын оор трагедиясы көрсөтүлгөн. Бул повесть өтө көп тилдерге которулган. Кийин «Бакыт», «Көл боюнда», «Кыйын өткөөл», «Курман жылга» повесттери, «Боордоштор» үчилтиг романы жарык көргөн. К.Баялиновдун чыгармалары орус, азербайжан, өзбек, казак, татар, молдован, француз, англис, немис, чех тилдеринде жарык көргөн.

Касымалы Баялинов өзү да котормочулук менен да алекленип, кыргыз окурмандарын А.С.Пушкиндин, М.Ю.Лермонтовдун, А.М.Горькийдин чыгармалары менен тааныштырган биринчи профессионал котормочулардын бири болгон. К.Баялинов

1979-жылы 3-октябрда 77 жашында дүйнөдөн кайткан. 1993-жылы жазуучунун ысмы Бишкектеги балдар жана өспүрүмдөр үчүн республикалык китепканага ыйгарылган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Силер окуй турган жазуучунун чыгармасы «Курман жылга» деп аталат. Ал 1950-жылдарда жазылган. Бул чыгармасында жазуучу революцияга чейинки турмушка кайрылган. «Курман жылга» повестинин баш каармандары Курман менен Айсулуу бай-манаптардын зордук-зомбулугуна каршы туруп, өз бактысы үчүн күрөшкөн эр жүрөк каармандар.

Балдар, ар дайым адам баласы билим алууга умтулуп келген, туурабы? Жергебизде тарыхтан белгилүү али мектептер курула элек, силер сыяктуу балдардын окуусуна шарт жок болгон учурларды билесиңерби? Анда кээ бир ата-энелер балдарынын кат-сабаттуу болуусу үчүн кимдин колунда окуткан? Чыгармадан үзүндүнү окуп болуп, ой-пикир бөлүшөбүз.

Курман жылга

(повесттен үзүндү)

Кыш күндөрүнүн бири. Күн суук. Чыкылдаган кышкы аяз бети-колду тондурут. Этек-жеңди делдектетип, каршы алдыбыздан ызгаардуу жел да согуп келет. Бет алган жагыбыз – тоодогу малчылар. Малчыларда жай күндөрүндө бир нече ирет болсом да, кыш күндөрүндө көп жылдан бери болгонум жок эле.

Жанымда бара жаткан киши – почтальон абышка. Абышканын үстүндө жүн салдырып, шырытып тиктирген чепкени, бутунда кийиз чокою, башында кара көрпө тебетейи бар. Мингени – төрт бутуна үч эмчектүү така урулган, жал-куйругу төгүлгөн чоң күрөң ат. Аттын үстүндө олтурушу – чыйрак, тыкан. Ийнине

асынган кара кайыш сумкасынын оозунан газета-журналдардын чет-жакалары кытыйып чыгып баратат.

Күн чайыттай ачык. Асманда **токумдай** да булут жок. Кышкы Күн алсыз нурун

токумдай –
кичинекей,
токумдун
бетиндей

ай-ааламга чачууда. Тигинде, Керме-Тоонун бөксө чокусунда суукка тоңгон аппак карлар Күн нуруна жарк-журк этет. Бери ойдо – Кочкор суусунун бойлорунда чымчып алар кар да жок.

Анткен менен Кочкор суусу кыш чилдесин билгизип, шыр-галаңдап, тос жайылып, күркүрөп-шаркырап агып жатат. Суу боюнда өскөн тал, бадалдардын чырпык сабактары сыдырым желге дарт арманын айткансып, кычырап, үн чыгарат.

Өткөн жылы да ушул чөйрөнү басып өтүп жайлоодо болгом. Чынын айтсам, жай күндөрүндө жайлоо дегениң сонун да! Килемдей төшөлгөн көк шибер, атыр жыттуу гүлдөр, таштан-ташка тийип, төмөн карай кулап, шылдырап агып жаткан көк кашка булактар – баары да көңүлүңдү толкутуп, жан-сезимиңди козгойт. Жогоруда, көз учунда, арсак тиштүү аскаларды айлантып, жортуулдап, шаңшып учкан кара барчын бүркүттөр. Жыбыт-жылгасында сайраган чымчыктардын үндөрүнө кайрымдаша чегирткелер чырылдап, чымын-чиркейлер да ызылдайт. Сол жагымда, шагылдуу боордо бир топ кекилик таштан-ташка секирип, сайрап, койкоңдоп, жорголоп кетип барат. Канаттарын желбиретип, көкөлөп учуп, көрүнгөн гүлдөргө коно калып, чыйралган муруттарын жазып жиберип, сан гүлдөрдүн даамын таткан бачайы канат, калкан көпөлөктөрдү көргөнүмдө, топумду колума алып, көпөлөк кууган бала чагымды эстээр элем.

Жайлоо дегениң жай мезгилинде ушундай да! Көк майсаңга тойгон төрт түлүк мал ынтыгып, жүндөрүн кулпунтуп, күндөн күнгө семирет берет. Малчылардын да жүздөрү жарык, кубанычтуу... Кимисине түшсөң да, ардакталган коноксуң: кымызын суна, козусун соё кетишет. Кечте малдарын тейлеген соң шилби отуну чартылдап күйүп жаткан очоктун айланасында уй-мүйүз тартып отуруп, азыркыдан, аркы-беркиден аңгеме салышат.

Жаратылыштын сүрөттөлүшүнө көңүл бөлгүлөчү. Жолоочулар кайсыл мезгилде жолго чыгышкан эле? Баяндоочу ал мезгилден башка дагы кайсыл мезгилди эскерип жатат?

Мурдагы заманда алардын аңгемелери: кыштоо, жайлоо, көчүү, конуу, курсак тойдуруу – кыскасы, көр оокаттын камы болор эле. Бөтөн эл, бөтөн жерде эмне болуп, эмне коюп жаткандары менен иштери болчу эмес. Ал да болсо караңгы, наадандыктын салдары го!..

Азыркы кезде такыр башкача: өлкөбүздө болуп жаткан жаңылыктардан, дүйнөлүк кабарлардан алар сүйлөшө кетишет. Мурдагыдай кайдагы жок жыргалды – «бейишти» ойлонбой, бул күндөгү жыргалды ойлонушат. Бакыт, таалайды Кудай бербестен, адал эмгек, илим-билим берерин элим эчак түшүндү. Мекенибиздин чыңалышы, гүлдөшү үчүн, тынчтык үчүн, жыргал, таалай үчүн элим эмгек этүүдө.

Ат үстүндө бара жатып, элимдеги ийгиликтерди көз алдыма элестетип, зор кубанычта болом. Мени кубанткандар – элим менен жеримдеги жаңылыктар, сонун шаар, кыштактар, асфальтталган даңгыр жолдор, ал жолдордо чымын-куюн болуп өтүп жаткан автобус, машиналар, самолётторго көктү тилдирип, ойку-кайкы учуп жүргөн кыргыздын кыз-уландары гана эмес, почтальон карыянын сумкасындагы газета, журналдар. Аларды ким окуйт?

– Кыргыздын карапайым адамдары – малчылар. Малчыларыбыздын кимиси болсо да, азыркы күндө Мекенибиздеги жаңылыктардан, эл аралык абалдардан кабардар. Алар жөнүндө сүйлөшөт, кеңешет, талкуулашат. Район, областтан келген инструкторлорго суроолор берип, алардын шаштысын кетирген күндөрү да болот.

Жанымда бара жаткан карыянын ысмы – Жумагул. Ал да мен шекилдүү Ала-Тоонун койнунда туулуп өскөн. Бирок, бир миң тогуз жүз он алтынчы жылкы кыргыздын үркүнүндө жалгыз баласы Азизин жоготуп, эңгиреп, элге кошулуп, Кытайга качкан. «Ангектен качсаң дөңгөккө» деп, анда барганда да зайыбынан ажырап, жалгыз калат. Көп жыл бою эл көргөн азапты көрүп, жумуш кылып, күн өткөрөт. Кече жакында гана үркүндө жоготкон баласын издеп, элине келип, баласын таап, өлгөнү тирилгендей болот.

– Балам, таалайым бар экен, сени таптым. Кайра жашаргандай кайратыма келип, өзүмдү өзүм кайда коёрго жер таппай турам. Карыдым деп сага жүк болуп, үйдө жата бербейин, иштейин. Эмгекке бышкан жаным бар, колхозго кол кабыш кылайын – деп, ийнине сумка илип, атка минип, колхоздун почтальону болуптур.

Азиз менен мурунтан эле тааныш элем. Ошол аркылуу атаксы Жумагул менен да таанышып, өткөн жылы жайлоодо аны менен бирге жүргөм. Илгери элдин салты боюнча малчылардан кыдырып кымыз ичип, акактай басып, желенин башына келип, көпкө чейин сүйлөшүп олтурган күндөрүбүз да болгон.

Ошондо эки айгыр алыша кетип, бээлерди үркүтүп, желени үзө турган болгондо, жылкычы жигит жүгүрүп жетип, укуруктап жатып, экөөнү эки жакка араңдан зорго ажыратканы эсимде.

Ушулардын баарын кинодо көргөнүмдөй көз алдыман өткөрүп бара жатып, карыядан **бута атымдай** артта калыпмын.

– Кагылайын, бастыр! – деген карыянын үнү угулганда гана селт эте башымды көтөрүп, артта калганымды ошондо билип жүрөм.

бута атым –
жаанын огу
жетерлик аралык

– Бастыр, кагылайын,– деди Жумагул атын тык токтотуп, бурула калып. – Эми аз калды: тететиги көрүнгөн тумшукту имерилсек, «Курман жылганын» оозу көрүнөт. Өрдөшүндө колхоздун койлору кыштайт.

«Курман жылга» демекчи, бул жөнүндө мен былтыр карыянын өзүнөн толук уккам. Ошондо ага бара албай кеткениме өтө өкүнүчтө болгом. Мына эми карыя «Курман жылга» дегенде ошол окуя эсиме түштү.

Албетте, мындай окуялар кыргыз адабиятында гана эмес, Орто Азия элинин адабиятында да учурайт. Ошентсе да, каргыш тийген өткөн турмуштун бир элесин кийинки урпактарга көрсөтөйүн деген ниет менен карыянын айтканын алдыңарга тартам.

* * *

Баяндоочу эмнелерди эстеп, карыядан артта калды? Карыянын аты-жөнү ким? Ал жалгыз баласын кантип жоготуп алган? Ал эми Азиз ким экен? Баяндоочу карыянын кандай аңгемесин бизге тартуулайт экен, эмесе, кунт коюп окуп көрөлүчү.

Бул өзү оор, кайгылуу окуя – деп, сөзүн баштады Жумагул карыя. – Эстегим да, айткым да келчү эмес эле. Мынча сурап калдыңыз, айтайын. Аны эстесем, алды-артымды кара туман басып, үстүмө оор жүк түшкөнсүйт. Кол сермеп, алга умтулуп, жол издегенсийм. Жыргалдуу бул турмушуңарды, оюн-күлкүңөрдү көргөнүмдө, жаңкы кара тумандан арылгандай, оор жүктөн бошогондой болом. Кубанычым койнума сыйбайт, азыркы таалайлуу заманыбызга, ырыстуу элибизге миңдеген алкышымды да айта баштайм. Анан кантейин? Илгерки жаштар

азыркы силердей болуп ээн-эркин жыргап жашады беле? Жырмагамак түгүл, жылас болуп, өзү сүйгөн жарына да ээ боло алган жок. Ошол жаштардын бири – Курман. О, шордуу Курман! Чиркин жигит десе, жигит дегендей эле: кең ийиндүү, өткүр көздүү, бийик кабак, келбеттүү, сулуу жигит болучу. Бирөөдөн кордук көрөт, өлөт экенмин деп ал ойлонуп да, коркуп да коюучу эмес. Анын андай болушу – Керме-Тоонун койнунда жалгыз үй, жалгыз түтүн, ээн-эркин өскөнүнөн болду бекен? Ким билсин? Айтор, ал ошондой эр, мыкты жигит эле.

Курмандын атасы – Чортек. Жайдыр-кыштыр тоо-таштын арасында капкан салып, түлкү, суур кармап, мергенчилик менен күнүн өткөргөн бир шордуу кедей эле.

Чортектин зайыбы – Алтынай. Алтынайдан жалгыз Курман. Курмандан мурда балдары токтобой келип, ушул уулу төрөлгөндө негедир ысмын Курман коюшуптур.

Ыраматылык атам менен Чортектин тууган чалыш жайы боло турган. Тууган ичинде да экөөнүн көңүлү өтө жакын эле. Ал кезде жашым менин отузда. Зайбым, балам бар. Кыш күндөрүндө азын-оолак чарбама карап, жакага – суу боюна кыштайм. Чортек болсо мергенчилик кылып, тоого кыштайт.

Чортек сабатсыз эле, бирок акылы мол адам болучу. Элдин балдары окуп жатканда, «менин балам да окусун, адам болсун» – дедиби, айтор, ал бир күнү Курманды Борбук молдодон окусун деп, жакага – биздикине алып келди. Ошондо Курмандын жашы жаңы онго чыга берген кези.

Курман токтоо, жаракөр, акылы бар бала эле. Мына андан бери көп жыл өттү. Ошентсе да Курман жылмайып, күнү бүгүнкүдөй көз алдымда. Бир жакка барып келе калганымда жүгүрүп алдымдан чыгар эле.

– Абаке, атыңа минейинби? Мингизсең!..

Жаш баланын көңүлүн калтыруу кыйын да. Атыма мингизип, чылбыр-тизгинин колуна берип, «этияттап бастыр, жыгыласың» – деп, ага кат-кат айтсам да артына чаңын уюлгутуп, чүгойгон бойдон кетчү. Жыгылат экем деп ойлоп да, коркуп да коюучу эмес.

«Аман эле болсун, чоңойгондо баатыр жигит болот...» – дешчү айыл-ападагылар баланын антип кетип бара жатканын көрүшкөндө.

Кыш бою Курман балдарга кошулуп, китеп баштыгын асынып, Борбук молдого барып жүрдү. Чортек да «баламдын дас-торкону, жумалыгы» деп, жума сайын кийиктин этинен молдого алып келип берер эле. Этти көргөндө ал ачынган карышкырдай

жулунуп, ашканасына катканча шашуучу. Анысына жараша баланы жакшы окутсачы, уялбай мостоюп туруп айтаар эле:

– Чынын айтайын, Чортек, балаң кем акыл көрүнөт, менсиз мээсине эчтеңке кире турган көрүнбөйт. Эптеп бирдеңке кылып атам... Кызматымды унутпасаң эле болду.

Курмандын акылы кем болсо, мээсине эчтеке кирбесе, молдо аны эмнеге кармайт? Окутпай үйүнө жибербейби? Анткен жок. Курманды бекер жумуш кылдыргысы, жума сайын Чортектен «жумалык» алып тургусу келди. Молдонун анысын мен ал кезде биле алганым жок эле, кийин Курман айтканда гана билип жүрөм. Ал мындайча болду. Курман таң эртең балдарга кошулуп күлүп-ойноп, окуусуна кетсе да, кечте кабагы карыш бүркөлүп кайтат. Ойлоном: «Молдо тилдеген, урган го» – деп. Сурасам, чунак бала айтпайт. Жазга маал арыктап да кетти. Караңгы жаным «окуу күчтүү чыгар, бала ошого арыктап, жүдөп жүргөн чыгар...» деп өз алдымча жоромолдойм.

Бир күнү Курман үйгө күндөгүсүнөн да өтө жүүнү бош, көңүлсүз кайтты. Сөөмөйүн чүпүрөк менен байлап алыптыр. Колун кармап карасам, алаканы ыйлактанып калган.

– Кагылайын, Борбук сени окутпай эле жумуш кылдырып жүргөн го, отун жардыңбы? Чыныңды айтчы?!.. – дедим баланы маңдайынан өөп.

Курман унчукпастан төмөн карап, башын ийкеди.

Ошондо гана билип жүрөм. Үйүң күйгөн Борбук: «Кедейге окуунун эмне кереги бар? Андан көрө буга жумуш кылдырган жакшы» – деп, Курманга көбүнчө жумуш кылдырчу экен.

Болгон ишти Чортекке айттым. Ал эч кимден жалтанбаган, коркпогон, кайраттуу адам эле. Молдонун үйүнө барып, аны менен аябай урушуп, баласын алган да кеткен. Жамандыктан башканы билбеген арамза Борбук: «Карап тур, балаң экөөңө шумдук көрсөтпөсөм, анда менин Борбук молдо атым курусун...» – деп, Чортек кеткен жакты карап, муштумун түйө кекениптир.

Окутпай эле баласын иштетип жүргөнүн билген соң Чортек эмне кылды? Борбук молдо ага кекенип эмне деди?

1. Чортек ким жана кандай адам болчу?
2. Ал өз баласы Курманды кайсы молдодон окутмакчы болду? Ал молдо кандай эле? Ага мүнөздөмө бергилечи. Ал Курманды кандай окутту?
3. Курман өзү кандай бала эле?
4. Борбукка, Чортекке жана Курманга болгон көз карашыңар кандай?

1. Чыгармадагы жаратылыш сүрөттөлгөн учурларынан өзүңөргө жакан жерин дептериңерге көчүрүп жазгыла жана көркөм окуп бергиле.
2. Чортек, Курман, Борбук өңдүү каармандарга берилген мүнөздөмөлөрдү таап дептериңерге көчүрүп жазгыла жана алардын кандай адамдар экенине оозеки баа бергиле.

1. Венндин диаграммасын толтургула: Кайсыл каармандын максаты кандай?

2. Билим – адамдын канаты.
Билим – деңиз, акыл – кайык.
Билим – жанып турган чырак.
Бул макалдар боюнча өз талдоолоруңарды дептериңерге жазып келгиле жана класста өз ара ой бөлүшкүлө.

* * *

Күндөрдүн биринде Алматыдан айлыбызга Абдырахман деген бир жигит келип, балдарды окута баштады. Жакшы жигит эле. Шаардан окуптур. Андан окуган балдар бир кышта эле кат жаза башташты. Курманды ошондон окутайын деп, күздө сабак башталганда чапкылап, Чортек менен Алтынайга бардым.

– Окуганга болору эмне? Жаңкы Борбуктай молдобу? – десе Алтынай, Чортек да анын сөзүн коштой кетти:

– Андай алдамчы молдо болгондон көрө, адал жүрөк аңчы болгонуң жакшы, окуппай эле койдум, баламды...

Абдырахмандын Борбуктай эмес, жакшы, адептүү жигит экенин айтып жатып, абышка-кемпирди эптеп эпке келтирип, Курманды алып келип, окууга киргиздим. Биздикинде жатып окуп жүрдү. Зээндүү, сергек бала эле. Анын сергек, зээндүү экенин Абдырахман да мактачу. Борбуктан эки жылча окуп, эки ооз сөз жазууга жарай албаган Курман, андан эки жылда эле кат жазып, китеп окуп калды. Ал гана дейсиңби? Сүйлөшө келгенде, чоңдорду да сөзгө жыгар эле.

Борбук – биздин элдин молдосу. **Кыдыйган, чедирейген**, боорсок мурун, тосток көз, түрү суук киши эле. «Өлүктүү жерде молдо семирет, өлүмтүк жерде ит семирет» – деп эл бекеринен айтпаптыр. Өлгөндөргө куран окуп, дооран, кайыр-садага алып, элди алдап-арбап семирген ал бир ант ургур болучу.

кыдыйган – жапыз бойлуу, кичине бойлуу

chedireygen – курсагы чыккан, курсагы бөрсөйүп, төмпөйүп турган

Курман бир күнү аны эл ичинде уят кылды. Бир миң тогуз жүз он биринчи жылы болсо керек эле, кыш ичинде жер титиреп айтоор, кыямат-кайым боло жаздады. Ушунча жашка келгени жердин анчалык катуу титирегенин көрө алганым жок. Ал бир укмуш болду: жер дүңгүрөп, тоолор көчтү, чагылгандар тарсылдап, таштар кулады. Кайсы бир айылдар мал-жаны менен тоонун астында калышты. Кыскасы, малдан да, жандан да чыгымдар көп болду. Мал союп түлөө кылдык. Түлөөгө жыйналган элге жердин силкинген себебин молдо мындайча түшүндүргөн:

– Акыр заман болордо, адам баласында кайыр-садага азаят; уламаларды, ягни, молдо, кожолорду сыйлоо да азаят. Жер жүзүндө күнөөлүү иштер көбөйүп, жер оордойт, ошондо жерди көтөргөн көк өгүздүн мүйүзү талып, ягни, жерди бир мүйүзүнөн экинчи мүйүзүнө койгондо жер силкинет, жердин силкиниши, ягни, зилзала болушу – мына ошондон.

Буга ишенер-ишенбесибибизди биле албастан аң-таң болдук. Мунун чын-төгүнүн Абдырахмандан сурайлы десек, арабызда ал жок эле, кайдадыр бир жакка кеткен экен. Ошондо Курман жыйналган элди таң калтырып, молдого мындайча суроо бербесинби:

– Молдоке,– деди алга обдулуп. – Молдоке, ушунча чоң жерди көк өгүз кантип көтөрүп турат болду экен? Ал эмне деген өгүз?

Молдо жаман көзү менен Курманды акырая карап алды:

– О, наясеп! Алла-таглам аны ошончолук күчтүү кылса, көтөрөт да. – Курман молдонун сөзүнө канааттанбай кайта дагы сурап калды.

– Көк өгүздү көтөргөн бирөө барбы, молдоке, же ал өзү эле турабы?

– Бар, аны ташбака көтөрүп турат.

– Таш баканычы?

Молдо капканга түшкөн карышкырдай, алактап, жеп жиберчүүдөй Курманды карап:

– Кара кашка, кара чымын – деп койду.

– Эмесе, молдоке, баарынан да күчтүү ошол кара кашка кара чымын экен го,– дегенде бала, эл кыраан-каткы күлүп калды. Борбук молдонун өлбөгөн төрт шыйрагы калды белем, бир кызарып, бир бозоруп, күрөө тамыры да көбө түштү:

– Чык эшикке, чык! Элге мени күлкү кылганын кара!

Курман ордунан турган да, тышка чыгып да кеткен жок. Молдо биртике соолуккан кезде, жалтанбастан кайта андан сурады:

күйкө – өңү кызыл чаар алгыр куш

– А-а молдоке! Кара кашка чымынды көтөргөн бирөө барбы же ал өзүнчө эле чычкан аңдыган **күйкөдөй эбелектеп** асманда асылып турабы?

– О, паччагар! Күнөкөр болдуң, тобо кыл!

эбелек – жеңил тез-тез канат кагуу

– Тобо кылбайм! Жердин силкинишин Абдырахман молдокем башкача айткан. Сен караандай эле калп айтып атасың,– деп да Курман жүгүрүп тышка чыгып кетти.

Борбук молдо колундагы Куранын койнуна катып, башын жерге салып, айбы ачылган уурудай, ордунда олтурду да калды.

Борбук молдону Курман кантип айыбын ачты? Борбук молдо Курмандын суроолоруна кандай жооп кылды?

Боору бекип, боконосу ката электе эле Курман ошондой өткүр бала болучу. Эгерде ал азыркы кезде тирүү болсо, атактуу баатырларыбыздын бири болот эле. Өмүрү кыска экен шордуу баланын... Өрт өчкөндөй жалп этти да жок болду. Анын гүлкайырдай жаш өмүрүнө балта чапкандардын бири – Борбук. Курманды ал эзелки душманындай жек көрөр эле. Балдарды бузган Абдырахман деп, аны да молдо жаман көрүп жүрдү. Антпегенде кантсин?.. Мурдагыдай болбостон сый-урматтан калып барат. Балдар андан беш жыл окуп, беш ооз сөз жаза алышпаса, – эми мына көрбөйсүңөрбү, бир жылда эле Абдырахмандан

кат жаза башташты. Алардын ата-энелери да Абдырахманга алкыштарын айтышат, сыйлашат. Ошондо молдокеңдин күй-бөгөн жери күл болоор эле. «Абдырахмандын ак паашага тил тийгизген жери бар. Кудайга да, динге да ал каршы. Балдарды да динден чыгарып, бузуп атат...» – деп, анын үстүнө арыз жазыптыр. Бир күнү шаардан жасоолдор келип, Абдырахманды айдап кетишти. Ошондон кийин балдарыбыз окуудан калды.

...Андан бери көп жылдар өттү. Караңгы жаным, ал кездерде Абдырахман ким экенин көп анчалык билбепмин. Көрсө ал, ушул замандын кишиси экен. Билими да мол көрүнөт. Балдарды да туура жол менен окутуптур. Үйүң күйгөн Борбук молдо ошого аны жек көргөн тура. Өткөн жылы бир пионер баладан сурап калдым: «Жер эмнеден титирейт? Мугалимиңер бул жөнүндө силерге айтканы барбы?» – деп. Бала мени карап, күлүндөп, качандыр бир кездерде биздин балдарга айткан Абдырахмандын сөздөрүн айтты. Көрсө кайран жигит, ошондой окумуштуу жигит экен. Аны жайына коюшса, балдарыбыз бир топ билим алат эле. Мырзабек болбогондо Абдырахман айдалбайт болчу. Борбукка кошулуп Мырзабек да арызга кол коюптур. Көрүң өрттөнгүр, ал да өзүн бир кезде «кыргызмын» деп атаган чыгар...

Бул жерден мен карыянын сөзүн бөлдүм:

– Мырзабек дегениңиз ким? Ал эмне деген киши эле?

– Ырас болот, балам,– деди карыя. – Ал жөнүндө, эмесе, айта кетейин...

* * *

...Өзүнүн байлыгына, манаптыгына чиренген элибизде Мырзабек деген бир бай болду. Сакалы жагжайган, семиз, ач көз, арамза киши эле. Бир нече короо койлору, беш-алты үйүр жылкылары турса да, бирөөдөн алсам, жулсам дегенден башканы билбеген адам болучу.

Мырзабектин Керимбек, Отунчу деген эки малайы болду. Керимбек жайдыр-кыштыр байдын жылкысын бакса да оозу кенен ашка, ийни бүтүн кийимге жеткен эмес. Отунун алган, суусун куйган, күлүн чыгарган – Отунчу. Отунчунун өз ысмы – Мурадыл. Эртели-кеч алганы отун болгондуктан аны «Отунчу» деп атаган. Байкуш, ага арданбаган, ак көңүл, момун адам болучу. «Алганым отун болгон соң, эл антип айтпаганда эмне десин?...» деп, кайта оор жазмышына ыраазы болуп калучу.

Керимбек болсо, ал да жакшы, сонун турмуш жөнүндө эңсээр эле. Эңсеген менен ал ага жете алган жок. Шаарга барсам жетер бекем деп, аялы Айжанды, алты жашар кызы Айсулууну алып, Токмокко көчүп кетти.

Мырзабектин дагы бир топ жигиттери болгон. Алардын ичинде баш кесери – Алаңкөз. Байы бирөөдөн козу алып кел десе, кой алып келген, тай алып кел десе, бээ алып келген, «бөрк ал десе, баш алган» кара нээт, шектүү адам болучу. Абдырахман жөнүндө жазылган рапортту түн ката шаарга жеткирип, өзү менен кайра жасоол алып кайткан ант ургур ошол.

Айлыбыздын эң кедейи Чортек эле деп жогоруда айттым го. Кийик уулаганда мине турган жалгыз күрөң атынан башка анда алалдан түк жок. Ал да болсо өзү менен бирге карып, тиштери эчак түшкөн. Ошентсе да «Чортек аны сатууга же союуга көзү кыйбайт». Ат табылганча аяк улоо деп, айыл-апага бара калганда илкитип мине калат.

Күндөрдүн биринде Чортек Нарынга өтүп бара жаткан жүргүнчүлөргө ошол атын берип, тору кашка аксак кулун алып калды.

– Кулунду жүргүнчү аксаганынан сатты. Болбосо мындай кулунду кайдан сатсын? Асыл бээнин тукуму. Чоңойгондо бул күлүк болот,– дечү эле ыраматылык Чортек.

Чортектин дагы бир көк күчүгү болду. Аны Курман «Жолборс» деп чакырат эле. Жолборстун энеси – Кумайыкты Чортек талаадан таап алыптыр. Ал мындайча болот: бир күнү Чортек тоодон кийик атып алат, этин атына артып, ойго түшөт. Кара жол менен кыбыратып келе жатса, алдынан бир көк канчык чыгат. Ээсинен ажырап, адашып калган көрүнөт, ач экен. Чортек ага аз-аздан эт ыргытып берип, өзүнө үйүр алдырып, ээрчитип, үйүнө келиптир. Атын анын «Кумайык» коюптур. Көк күчүк ошондон туулуптур. Чын-төгүнүн ким билсин, ыраматылык Чортек аны «карышкырдан жалгашты, атасы карышкыр» дечү эле. Мында бир аз чындык бар. Анткени, жазда иттер үйүгүшкөн кезде Кумайык жоголуп кетип, бир нече күндөн кийин келиптир. Ошондо Чортек аны «карышкыр менен чагылышты» – дей турган.

Курман окуудан биротоло кол үзүп үйүнө кайтканда, Алтынай менен Чортектин барлык байлыгы ушул үч айбанат болучу. Аларды тейлеген, ата-энесине кол кабыш кылган – Курман. Атасы менен аң уулоого да барып жүрдү.

Курмандай баланы ким жаман көрсүн? Мен да, аялым да аны өз балабыздай жакшы көрөр элек. Арысы – ошол баланы сагынып, бериси – бирин-экин чарбама карап, жайда Чор-

тектин жанына көчүп барып кондум. Көк-Булактын боюндабыз. Ошондо Курмандын эрмеги кунаны менен күчүгү болор эле. Аларга эртели-кеч ардеңкени үйрөтүп жатканын көрчүмүн.

Бир күнү Чортек экөөбүз өткөн-кеткенди сүйлөшүп дөңдө олтурабыз. Эркелетип, жал-куйругун, каптал соорусун тарады. Андан кийин «чуу, тулпарым, чуу!» деп агытты эле, кулун куйругун көтөрүп, башын чулгуп, оюн сала жылганы өрдөй жүгүрдү. Курман калпагын колуна алып, четтей басып, ышкырды эле, кулун желе басып кайра келди.

– О, кагылайын! Жылкыны жемге «популап» чакырат.

Антип ышкырганың эмне? – дедим дөңдө туруп. Курман башын көтөрүп, мени карап алып мындай деди:

– Аның ырас, абаке. Жылкыны жемге «поп, поп!» – деп чакырып үйрөткөнүн мен да билем. Мен эмес, аны элдин баары билет. Кулунумду ошол эл билбей турган нерсеге үйрөтүп атам. «Поп, поп!» деп чакырганда жемге келген жылкы ышкырганда эмне келбесин! Келет тура. Көрбөдүңүзбү, кулунумдун келгенин. Кеп үйрөтүүдө. Балага эмне деп жооп береримди биле албастан жаагым жап болду да калды. Чортек баласынын жообуна чоң ыраазы болгонсуп, көзүн кымыңдатып күлдү:

– Ошент, балам, ошент. «Куш уяда эмне көрсө, учканда ошону алат» деген. Айбанды да жаш кезинде эмнеге үйрөтсө, ошого көнүгөт. Кулунуң көнүгүп, үйрөнүп калган турбайбы. Жакшылап бак. Мунуң чоңойгондо тулпар болот, балам.

Көк күчүгүн да Курман «Ал, ал!» деп, алга жүгүртүп, «Жат, жат!» деп, жаткызып, ойнотоор эле. Кулунга да күчүгү өтө үйүр болучу. Кантсин, кымындайынан ал аны менен бирге өсүп келет. Кулун көк чалгында оттоп жүрсө да андан күчүк калчу эмес: басса бирге басып, токтоп оттосо, бир четте комдонуп, аны карап, күзөтүп жатар эле. Курмандан бөтөн жанды кулунга жакын жолотпой ырылдай кетчү. Чортек экөөбүз да кулунга жакын баруудан коркор элек.

Ошентип эки жыл өттү. Кулун – эми кунан. Жал куйругу келишкен, соорусуна суу куйса төгүлгүс, туягы тик, жүнү кулпунган, көзү ойноктогон сонун бир жылкы болду. Өмүрүмдө көп эле сонун жылкы көрдүм. Бирок, андай сулуу жылкыны такыр көрө алганым жок. Ыраматылык Чортек айткандай, карапайым жылкы эмес, асыл жылкы – тулпар эле.

Курман кунанымды көрсөтсөм, жарышсам, деп дегдеп жүргөн кезинде элибизде бирөө кызын күйөөгө бермекчи болуп, той берди. Тойго көп эл жыйналды. Курманды кунанына мингизип, ээрчитип мен да барып калдым. Тойдун шаан-шөкөтү көп болот эмеспи. Аларды айтып эмне кылайын? Баарыдан кызыгы

– ат чабыш. Ат чабышта кунанын Курман аттарга кошуп чапса болобу. Мына кызык! Тору кунан аттардан бута атымдай алыс чыгып келди. Эл дүрбөп, кунанды тегеректеп калды. Ошондо жаныбар эр ортосунда суулугун чайнап, буттарын тыбырчылатып, көздөрүн ойноктотуп, азыр чапса дагы эле кайра чыгып келчүдөй болуп турду.

– Жарыктык, ушундай да жылкы болот экен ээ!.. Аттан кунан озот деген эмне? Кайберенден бүткөн мал го!.. – дешти, жыйналган эл.

Байгеге алган акчабызды чөнтөккө салып, коюбузду өңөрүп, олжого тунуп, үйгө кайттык. Чортекти кубантайын деп, аттан дароо ыргып түшүп, үйгө кирдим. Тойдогу ишти Чортекке айттым эле, кубанат деген кишимдин өңү кубара түшсө болобу. Өзүм да чочуп кеттим:

– Чоке, мунуңуз эмне? Кубанат десем...

– Кубанарын кубанам,– деди Чортек башын көтөрүп.

– Дос бар, душман бар дегендей, мунуңардын арты кандай болор экен? Ошого кабагым бүркөлүп атат. Кедейдин күлүк аты, жакшы жары болсо көз арткан бай-манаптын ит оорусу бар эле. Жалгыздын жанына залалы тийбесе гана болду.

Мен Чортекке бирдеңке деп жооп бергенче эшиктен Курман кирип келди. Тойдо кунаны чыгып, мөрөйү үстүн болгонго баланын жүзү жарык, кубанычы да койнуна батпагансыйт. Күлүңдөй басып атасынын жанына олтура кетти.

Биз унчукпастан кала бердик.

1. Чыгармада «Боору бекип, боконосу ката электе эле Курман ошондой өткүр бала болучу. Эгерде ал азыркы кезде тирүү болсо, атактуу баатырларыбыздын бири болот эле.» дейилет, Курмандын кийинки тагдыры эмне болот?
2. Мырзабек ким? Абдырахман ким? Ал эмне кылды?
3. Курман окуудан кол үзгөндөн кийин эмне кылып жүрдү?
4. Эмне үчүн Чортек байге алышса да кубанбады, ал эмне кубанбайсыз деген суроого эмне деп жооп кылды? Демек, ошол заманда бей-бечаралар алдыңкы болушу деле кооптуу болгон экен да деген ойго келдиңерби?

1. Борбук молдо менен Курмандын диалогун дептериңерге жазгыла жана көркөм окугула.
2. Каармандардын сапаттарын салыштырып, төмөнкү таблицаны дептериңерге жазып алып, толтургула.

Курман	Абдырахман	Борбук	Мырзабек

1. <http://cslnaskr.krena.kg/collections/ru/download/1403/> Шилтеме аркылуу жазуучунун жыйнагынан чыгарманы таап толук вариантын окугула.
2. Чыгарманын толук вариантын окуп болгон соң, чыгарма жөнүндөгү таасирлериңерди, пикириңерди өз ара бөлүшкүлө.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ: «БЕТМЕ-БЕТ»

Бул темада биз:

- повесть кандай чыгарма экени жөнүндө маалыматка ээ болузуз;
- чыгарма жана анын киносун салыштырабыз;
- чыгарманы чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Бүткүл дүйнөгө таанымал сүрөткер, Эмгектин Баатыры жана бир канча Мамлекеттик сыйлыктардын ээси, Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу Ч.Айтматов Талас өрөөнүндөгү Шекер кыштагында 1928-жылы төрөлгөн.

Чыңгыз Айтматовго дүйнөлүк кадыр-барк алып келген, анын новаторлук калеминен жаралган 60-70-жылдарда жазылган «Бетме-бет», «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Жаныбарым, Гүлсары», «Ак кеме», «Эрте келген турналар» аттуу повесттери болду. Кийинки мезгилде жазуучу роман жанрынын үстүндө ийгиликтүү эмгектенип, «Кылым карыткан бир күн», «Кыямат» жана «Кассандра тамгасы» аттуу чыгармалары жарык көргөн.

Чыңгыз Айтматовдун драматургдук өнөрү анын «Фудзиямадагы кадыр түн» (К. Мухаммеджанов менен бирдикте) драмасында жана өздүк повесттеринин негизинде кино тасма үчүн сценарийлерин жазуудан көрүнгөн. Ал очерктер, публицистикалык жана адабий сын макалалардын чебери да болуп эсептелет.

Чыңгыз Айтматов Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, Кыргыз Республикасынын

Баатыры, Германиянын искусство Академиясынын мүчө-корреспонденти, Париждеги Европа илимдер, искусство жана адабият Академиясынын академиги, Стокгольмдогу Бүткүл дүйнөлүк илимдер, искусство Академиясынын академиги болуп шайланган.

Чыңгыз Айтматов 10-июнда 2008-жылы Германиянын Нюрнберг шаарында каза болгон.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБИЗ

Балдар, Силер окуй турган жазуучунун экинчи чыгарма «Бетме-бет» деп аталат. Анда согуш учурундагы элдин кыйын турмушу, андагы турмуштук окуялар жана согуштан качып келип, жашыруун үнкүрдө жашаган качкын Ысмайыл, анын тагдыры баяндалган.

Ойлоп көргүлө: Качкын дегенде эмнени түшүнөсүңөр? Качкын адамды кандай элестетесиңер? Адам жашоодо өзүнүн керт башы үчүн гана жашаганын туура деп ойлойсуңарбы? Чыгарманы окуп, өз таасирлериңерди бөлүшкүлө.

Бетме-бет

(Повесттен үзүндү)

Байдалынын жетимдерине колун тийгизген ким?

Кечинде Сейде талкан тартып жатканда үйгө Асантай от алганы кире калды. Мойну ичкерип, борбоюп өңү азыңкы, үстүнөн атасынын эски купайкеси түшпөйт. Тотойдун балдарынын ичинен ушул ортончусун Сейде жакшы көрөт. Жароокер, ачык.

– Сейде жеңе, апам отко жиберди! – деди ал, супарадагы кылымык талканды телмирип карап алып. Бала да! Баланын мөлтүр көз карашына ким чыдасын. Анын курсагы ачып турганын сезе койгон Сейде, эки алаканына батышынча талкан салып берди. Талканды сугунуп, күрмөп-күрмөп жутуп алып, бала Сейдеге ыраазылыгын билдирейин дегендей агала болгон эриндерин калбийтып, күлүндөп койду.

– Уй тууганда, апам **ууз** бышырып берет. Ууз жейбиз. Анан мен кичинекей бөбөккө да ууз алып келип берем, ээ! Ал ууз жейби?

– Тилинден айланайын! – Сейде жүрөгү элжиреп, аны көзүнөн, маңдайынан өптү.

– Уюңар туусун, айланайын, анан жейбиз. Бөбөгүң да жейт, тиши чыгып калбадыбы!

– Энеси да, балдары да атасынын өлгөнүн билбей дале кат күтүп жүргөнүн ойлоп, Сейде баланы аяп кетип көңүлүн алаксытайын дегендей:

– Апаң туруп жүрөт эле, жакшы болуп калдыбы? – деди.

– Бүгүн кайра башым деп жатат. Мен мектепке барбай эле коёюн десем, болбой баргын деди, экинчи класска көчпөй калсаң, атаң келгенде урушат дейт.

– Урушат анан, урушат, жаман окусаң...

Бала унчукпай калып көзү жашылданып, чоң кишиче оор үшкүрдү...

Кой антип үшкүрбө! – деп жиберди чочуп кеткен Сейде.

– Атаң келип калары бардыр... Антпе...

Эмне үчүн Сейде Асантайга үшкүрбө деди? Адам качан үшкүрүнөт? Анын мааниси кандай?

Бала от алып кеткенден кийин Сейде шалдырап отуруп калды. Тырмактай неменин үшкүрүгү эмне-үчүндүр ага оор тийди. «Жетим калганын жүрөгү сезип турат ко, бала болсо да!» – деп ойлоду ал. Тотой өзү деле түңүлүп жаткандыр. Бирок сыр

билдирбейт. Кантсин анан байкуш, колунда үч жетим, жалгыз бой, оокаттары жок, кээде колхоздон берген азыраак бирдеме менен оокат кылып жатат. Бая күнү кампадан жарым кап сулу алып келиптир, ал деле оокат да. Кайрат кылбаса болобу. Түңүлдүм, өлдүм деп жатып алса, балдары эмне болот. Эми ишенгендери эле ую. «Өлүгүндү көрөйүн өчөшкөнсүп быйыл мунусу да кеч тууй турган көрүнөт! Балдарым саргарып кетти!» - деп, бая күнү сүйлөнүп жүрөт эле. Өзү да бир топтон бери сыркоо! Кантээр экен бечаралар? Шордуу Байдалы өзү жүгүрүп барып зымдын үстүнө боюн таштаганын карабайсыңарбы? Арылдаган ак көңүл кишиге айла жок турбайбы! Жакшы киши эле! Тотой ачуулуурак болгону менен ал да жакшы немее... ушундай азап-тозокко ачуулуу болбой коёсуңбу... Ээ, бешенеге жазганын көрөт да... Ар кимдин убайымы өз башында... Биздики болсо, ал дагы башты сактоонун далбасы... Ысмайылды эптеп аман сактап алсам. Чаткалга кетсек, багыбыз ачылар... Баса, өгүнү Тотой Ысмайылдын качып жүргөнү чынбы дейт.

жекжаат – куда-сөөк, таяке- жээн сыяктуу тууган-туушкан адамдар

боз – безүү, качуу

Мен ага эмне демек элем. «Билбейм, качса бир жакта жүргөндүр. Бизге көрүнгөн жок», - дедим. «Мүмкүн ушак сөз чыгар» деп коёт. Башкалар болсо Ысмайылдын казакта **жекжааттары** бар эле, ал ошол жакта **бозуп** жүргөн болуш керек дешет экен. Мейли, эмне десе ошо десин... Мырзакулдун көзүнө илинбесек эле болгону, ал – душман, аябайт... Башта жакшы көрчү элем, оңбогон кара ниет неме турбайбы... Кудай, пендем десең Мырзакулдан сакта...»

Баланын жанагы үшкүрүгү, анын мөлтүрөгөн аянычтуу көз карашы, кайра-кайра элестеп, Сейденин эсинен кетпей койду. Ар кандай ойлор көңүлүн чөктүрүп, кандайдыр жамандык келерин күткөнсүп, өз алдынан эле жүрөгү опколжуп, тынчы кетти. Эмне кыларын билбей эшикке чыкты. Күн бузулуп турган экен. Небак караңгы кириптир. Шамал күчөп, батыштан капкара булуттар калкылдап, асман бетин бербей келатат. Тоолор көрүнбөйт.

«Кар жаайбы. Ысмайыл кантип жатты экен?» – деген ой менен Сейде үйгө кирди.

Эртең менен эрте Сейде адатынча суу апкелгени тышка чыкты. Күн бүркөк, лапылдата суулуу сары кар жаап жатыптыр.

– Ичикий! – деп койду ал мойнуна кирип кеткен кардан ичиркенип.

Чакаларын көтөрүп мындай басты эле, аңгыча Тотойлордуку жактан кыйкырып ыйлаган үндөр чыкты. Тигинден, мындан чаап келе жаткан атчандар көрүнө калды. «Эмне балекет болуп кетти?» – деп, чакасын таштап, Сейде да жүгүрдү.

Тотойдун үйүндө эмне болгон деп ойлойсуңар? Эмне үчүн Сейде чочуй түштү?

«Байдалыны күздө угузабыз дешти эле, бирөө айтып жибердиби?» деген ой кетти. Дубалдан бурула берип, топураган элдин түрүн көрүп, Сейде дал болуп туруп калды. Ошол убакытта топ элдин ичинен суурулуп, башында жоолугу жок, чачтары саксайып, көзү алаңдаган Тотой сарайынын жанына ыйлап жүгүрүп барды.

– Мынакей, айланайын, эл журт! Мынакей! Жаман кулпуну сууруп алып эле, алып кетиптир! Кокуй, кокуй, эми шорубуз кайнабадыбы!

– Кечинде өзүң байлап, өзүң кулпу салдың беле? – деп бирөө кыйкырды.

– Ооба, айланайындар, кулпуну өзүм салгам, өзүм байлагам. Ал эмес желинин кармап көргөм! Төшөктө жатсам жалгыз уйду кантип көздөбөйүн!..

Сейде бул сөздөрдүн маанисин түшүнгөндө эси ооп, отурган жеринде катты. Кечээ күнү Асантайдын борбоюп келип, атасынын купайкесин кымтыланып, ууз эңсеп, аны кудайдан тилеп, күтүп жүргөнү көз алдына тура калды. Башка эчтеке ойго келбей: «Бу ким болду экен, кандай убалдан коркпогон таш боор, кандай кара ниет, желмогуз? Ушундайга колу кантип барды экен!» – деген гана мээни лакылдаткан ой. Бетке балчбулч уруп, койнуна эрип жаткан карды сезбей Сейде тура берди. Ана, Тотойдун этегине чыркырап жармашкан балдарынын түрлөрү: кичинеси төшөктөн жаңы турган көрүнөт, жылаңайлак чыла кечип: «Апа!Апа!» – деп бакырат. Тотой аны менен иши жок, ал өзү алдынан жулунат:

Уйду ким урдайт? Деги, уурулук кандай сапат? Эл кыйналып жаткан учурда бирөөнүн короосуна кол салуу жакшыбы?

– Байдалы үйдө болсо, бизге ууру батынабы? Эркектин үйдө жоктугу ушу да!..

«Балага суук өтөт экен, көгөрүп кетти!» – деген ойдо Сейде барайын деп умтулду эле, нары элдин ичинен почточу Курман басып келип, баланы унчукпай карап, анан койнуна ороду да, үйүнө көтөрүп кетти. Ал жанаша өткөндө, койнундагы баланы деми менен жылытып, сакалынан сыдырылган жашын мончок-тотуп күңгүрөндү:

– Силерди жерге таштабай калалы, бир бирден алып кетсек да, чоңойторбуз!

додо – көп болуп топтошкон, жыйылган, үймөлөктөшкөн абал

Айылдын бары дээрлик ушул жерде **додолонууда**. Башта мал уурдалганда, мындай болчу эмес. Ким уурдатпай, ким жоготпой койду эле. Жок, бул жолу уурдалган мал гана эмес, кишилерди мында айдап келип жаткан башка ыйык сезимдер, башка адамдык касиеттер. Четке чыгып алышып унчукпай түнөрүшөт: «Байдалынын жетимдерине кол тийгизген ким!..»

Баятан ары-бери чалгындап чапкылап жүргөн Мырзакул, азыр жылкычы Барпы экөө чаап келишти. Майып колунун жеңи албаң-дулбаң эткен Мырзакул, ат оозун жыйбай, короого куюндай атырылып кирди:

– Ой, эл. Тургула азыр, жөнөгүлө! Аттууң аттай, жөөң жөө, сай-сайды койбой издегиле! Жоголгон мал кеп эмес, ушуну кылган итти табалы!

– Туура айтасың, туура! – дешти көпчүлүк. Ууру алыс узап кеткен жок... Союп алган болсо, эти табылар... Болбосо уйду эски коргондорго бекитип койгон чыгар!..

– Ооба, союп кайдан жетишсин, коргондордон издейли! – деген кыйкырыктар чыкты.

– Жөнөгүлө кечикпей, жөнөгүлө!

Короодон чыгып бара жаткан элдин ичинен Мырзакул фронтон келген беш-алты жарадар балдарды бери кайырды:

– Силер солдат эмессиңерби... Атка минип, Жамбылга кеткен жолду чаап келгиле.

– Оо, андай алыска ат кана?

– Сарайдагы аттарды мингиле! – деди Мырзакул.

– Алар кош айдоого байланып жатат, башкарма колубузга өлүп берер!

– Оо, башкармаңды урайын! – деп бакырып жиберди Мырзакул. Заары бетине чыгып, чолок колу дагы да баягыдай мултуң дей түштү.

– Жөнөгүлө азыр! Кыңк дебей, аттарды токуп мингиле!

Элдин шары менен кошо Сейде да айылдын сыртына жүгүрдү. Мындай чыккандан кийин, бириндеп туш-тушка бөлүнгөн кишилерди көрүп, атка жата калып, чаап бара жаткан Мырзакулду көрүп, кулаалыдай далбандап, түлкү тумагын баса кийген жылкычы Барпыны көрүп дүрт этип, Сейденин эси чыкты: «Ысмайылды таап алышса эмне болот?» – деген ой келе калды. Эмне кыларын билбей, апкаарый түшкөн Сейде, ошол чийлүү кокулар тарапты көздөй жүгүрдү...

1. Сейде Асантайга боору ооруп эмнелерди ойлоду?
2. Тотой жана анын балдарынын үмүтү эмнеде эле?
3. Тотой эмнеге кыйкырып, ыйлап жатты?
4. Уурдалган уйду издөөгө айылдагылар кандайча аракет кылышты?
5. Эмне үчүн Сейде «Эмне кыларын билбей, апкаарый түштү? Ал эмне үчүн чийлүү кокулар тарапты көздөй жүгүрдү?»

1. Сейде менен Тотойдун ортончу баласынын диалогун, Тотойдун эл менен диалогун, Мырзакул менен элдин диалогун дептериңерге көчүрүп жазгыла.
2. Аларды ролдоштуруп көркөм окугула.
3. Төмөнкү макалды чечмелегиле.

Жаман жигит жан сактайт, жакшы жигит эл сактайт.

1. Ысмайыл ким? Атуулдук парз дегенде эмнени түшүнөсүңөр?
2. Силердин алдыңарда кандай атуулдук парз бар деп ойлойсуңар?
3. «Менин атуулдук парзым» деген темада дилбаян жазгыла.
4. «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде» деген макалды чечмелегиле. Ушул макалга мазмуну окшош болгон макалдардан жыйнап дептериңерге жазгыла.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Повесть жөнүндө түшүнүк

Повесть (*кысса*) – көркөм адабияттагы эпикалык түрдүн бир жанры; көлөмү, турмушту сүрөттөө жагынан роман менен аңгеменин аралыгында турат. Сюжеттин борборун баш каармандын тагдыры ээлейт, чыгармадагы негизги маселе ошол каармандын өмүр тагдыры аркылуу чечилет. Повестте доордун татаал карама-каршылыктары романдагыдай кеңири планда камтылбайт, негизинен анын урунттуу учуру гана

көрсөтүлөт. Мисалы, К. Баялинов «Ажар» повестинде Ажардын оор тагдыры аркылуу Октябрь революциясынын алдындагы кыргыз аялдарынын теңсиз турмушун, социалдык күрөштү ачык көрсөткөн. Адабиятта ички структурасы, камтылган мазмуну боюнча ангеме (Н. Гоголдун «Шинель») жана роман (Ч. Айтматовдун «Гүлсарат») жанрына жакын повесттер бар. Ошондой эле анын ыр түрүндөгү (Б. Сарногоевдин «Баяс», М. Сейталиевдин «Медина» ж. б.) үлгүлөрү да кездешет.

Жалил Садыков: «Манастан уулу Семетей» ДРАМА

Бул темада биз:

- акын, котормочу жана драматург Жалил Садыковдун өмүрү жана чыгармачылыгы менен таанышабыз;
- акындын «Манастан уулу Семетей» драмасын окуйбуз;
- чыгармадагы окуяларды, мүнөздөрдү, каармандарды чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Акын, котормочу жана драматург катары элибизге жакшы таанымал чыгармачыл инсан Жалил Сыдыков 1932-жылы Сары-Өзөн Чүйдүн баш жагындагы Кемин районунун Кичи-Кемин айылында туулган. Ал Ата Мекен, эне, жаратылыштын кооздугу, арзуу темасындагы поэтикалык жыйырмадан ашуун ыр китебин чыгарган. Ал биринчилерден болуп «Манас» эпосунун негизинде «Манастан уулу Семетей», «Сейтек» эпикалык драмасын, «Айкөл Манас» үчилтигин жазып, улуттук кыргыз драма театрынын сахнасында зор ийгилик менен коюлган. 1986-жылы акын, драматург Ж. Садыков «Манастан уулу – Семетей» драмасы үчүн Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты болгон. Ж. Садыков – Кыргыз эл акыны. Жалил Садыков 2010-жылы 21-октябрда 78 жаш курагында дүйнө салып, өзүнүн туулган күнүндө жерге берилген.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Силер окуй турган Жалил Садыковдун «Манастын уулу Семетей» эпикалык драмасы «Манас» эпосунун негизинде жазылган. Балдар, эпикалык дастанды сахнага алып чыгуу өтө машакаттуу жана татаал болгондугуна карабай бул чыгарманын театр репертуарынан түшпөй келе жатышы жана чет өлкөлөргө гастролдор менен барышы драматургдун дастандын өзөк окуяларын таба билиши жана драмалык конфликттерди коё билиши менен байланыштуу.

«Манастын уулу Семетей» эпикалык драмасынан бир көрүнүш

Манастын уулу Семетей (эпикалык драма)

Катышуучулар:

С е м е т е й – Манастын уулу.
К а н ы к е й – Семетейдин өз энеси.
Ч ы й ы р д ы – Семетейдин чоң энеси.
Б а к а й – Калк карысы.
Ж а к ы п – Семетейдин чоң атасы.

Б а к д е ө л е т – Жакыптын кемпири.
А б ы к е – Жакыптын уулу.
К ө б ө ш – Жакыптын уулу.
Ы с м а й ы л – Каныкейдин бир тууганы.
К и ш и м ж а н – Ысмайылдын кызы.
С а р ы т а з – Манастын кыйыр туугандарынан.
К ы р г ы л ч а л – Чоролордун башчысы.
Т а з б а й м а т – Чоро.

Алыстан чаап келаткан тулпарлардын дүбүртү улам жакындап, аянычтуу кишенеген Аккуланын үнү угулат. Аккула кишенеп барып, курс жыгылганда Манастын чоролорунун бири чыгып, сахнанын бир четинде турган добулбасты урат. Добулбастын дүңгүрөгөн үнү менен музыканын коштоосу аркылуу көшөгө ачылат.

Асманда күн тутулуп, анын орду тептегерек кара такка айланып, жер бетине түн түшүп, кара күүгүм...

Баяраак, Бакай, кырк чоро, Абыке, Көбөш, Жакыптар баштап, Манасты жай жерине коюп жер дүңгүрөтө өкүрүп түшкөн элдин эркеги камчысын жерге таянып, аялы кыркаар тизилип, кара кийип, канн жутуп олтурат.

Сахнанын төр тарабында, бийигирээк эки жерге, эки жарык берилип, биринде Манастын ээн калган тагы, биринде Семейдин бешиги көрүнөт. Ак албарс кылычтын учуна байланган кара туу, ээн тактын үстүндө салбырап, бешикке Чыйырды эненин колу сүйөнгөн боюнча турат. Бул мезгил – элдин өкүрүгү басылып, кошок кошкон аялдар кошогу токтотуп, көз ирмемге тымтырс боло калган мезгил. Дал ушул тымтырстыкта Каныкейдин кошогу угулат

К а н ы к е й.

ак албарс –
кылыч, Манастын
кылычы

Калайык,
Тунугу кетти жылдыздын,
Туйгуну кетти кыргыздын.
Асылы кетти жылдыздын,
Айкөлү кетти кыргыздын
Ак албарс сынса кынаган,

Ар уруу журтту кураган,
Алышып калың жоо келсе,
Айкашта күчүн сынаган,
Көк албарс сынса кынаган.
Көп уруу журтту кураган,
Каптаган сансыз жоо келсе,

Кармашта күчүн сынаган
 Кабылан Манас айкөлдөн,
 Ажырап калды булл аалам!
 Кара жер турат чайпалып,
 Кандайча айла кылалам?!
 Өксөсөк жүрөк зил болоор,
 Өксөгөн осөп тим болоор.
 Өтүп кеттиң дүйнөдөн.
 Өрнөгүң ээси ким болоор?!
 Эми, кара жаак **айбалта**,
 Кайкалатпай ким аштайт?

айбалта – согуш куралы, башы жарым ай сымал темирден жасалган, сабы катуу жыгач (көбүнчө ыргай)

(Бакай бешик тарапка кол жаңсаганда бешикте жаткан Семетейдин баркырап ыйлаган үнү угулат. Каныкей Чыйырдынын жанына барып, экөөлөп бешикти термете баштаганда көшөгө жабылат.)

I көрүнүш

Көшөгө ачылганда, Кыргызчал баштаган кырк чоронун бийлеп жаткан учуру көрүнөт. Бий, чабыш, талаш-тартыш мүнөзүндө. Акыры, Кыргызчал, кырк чорону ыдыратып-таратып баратканда сахнанын (кругу) айланпасы айланып, Көбөштүн ордосуна алмашат. Төрдө, прологдогу Манастын ээн калган тагын чалкалай Көбөш олтурат. Ал бир чети дөөлөткө, бир чети кымыздан тарткан аракка кызуу...

К ө б ө ш. (Эшик тарапты карап)
 Э-эй!

(Эшиктен тал чыбыктай ийилген эки жаш келин кирип келет. Алардын биринин колунда – **көөкөр**, экинчисинин колунда – идиш.)

көөкөр – суюктук куюучу идиш

Кайда жанагыңар?..
 Кайда дейм,
 Кымыздан тарткан арагыңар?!

(Келиндер көөкөрдөгү ичимдиктен куюп, Көбөшкө сунушат. Көбөш бирди шак тартып жиберип, экинчисин колуна кармаганда, келиндер кетенчиктеп жылып олтуруп сыртка чыгышат. Көбөш. ойлуу... өзүнчө.)

Манас тирүү чагында,
 Ээ кылбай баарына,
 Энеси бөлөк дегенсип,
 Жолотчу эмес эле жанына.

Айла жок турбайбы,
Адамдын багына!
Ал өлөөрү менен
Минтип,
Ээ болуп олтурам тагына...
Эми,
Бардыгынын эсебин өзүм табамын.
Атам Жакып малсаак неме эле,
Малга күтүрөтүп салдым,
Бир шойком бар,
Айт,
Эмне кабар ал?!

Кыргызчал.

жамбы - акча бирдиги, туяк формасында уютулган күмүш, же алтын

кундуз – териси баалуу жаныбар (бул жерде ошол жаныбардын териси жөнүндө айтылууда)

Баатыр,
Бакай дегениңиз,
Жаман карыптыр...

Угушума караганда,
Каныкейди алып беремин деп,
Текечинин ханына барыптыр.
Кадимкидей калыңын бычып,
Алты миң **жамбы**,
Миң **кундуз** алыптыр.

Жакып
Кыргызчал,
Жакшылап ойлончу,
Эгер,
Жалганга чыкса бул кебиң,
Башыңдан,
Ажырап калып жүрбөгүн?!

Кыргызчал.

Сизге калп айтсам, көк-теңир ураар!
Ишенбесеңиз,
Күбөлөрүм бар...

Жакып

Бул кабар,
Шумдуктуу кабар...

Кыргызчал.

Кабылан өлүп, өкүнүп,
Кан жутуп жүрсөк өкүрүп,
Унчукпай жүрүп хан Бакай,

Убада берип келиптир,
Алып барып бермекке,
Ордосу менен көчүрүп.

Ж а к ы п

Ордосу мененби?

К ы р г ы л ч а л.

Дал ошондой,
Ордосу менен!
Сыягы, макул болуп койгон го
Каныкей жеңем...
Өзүбүз жыйган дүйнө, мал.
Жо-жоок!
Мен тирүү турганда,
Ак ордонун бир талын,
Карматтырбайм бир жанга!
Эгер чындык болсо,
Бакайдын барып келиши,
Тетири сыйрылды дей бер териси!

К ы р г ы л ч а л.

Мунуңуз чындык!
Болбогон соң, атасынын акысы,
Кандай дейм да Бакайдын
Кудалашып жатышы,
Манастан кийин бирөөгө,
Каныкейди сатышы.

Ж а к ы п

(Ызырынып, өзүнчө.)

Сени!

Оңбогон Бакай, шашпагын!

Манас өлүп калды деп,

Келип жүргөн турбайбы,

Баарынын башын аттагың?!

Шашпа!

Сакалың бирден терээрмин,

Болушаарга Манас жок,

Эми,

Сазайыңды берермин!..

(Кыргылчалга.)

Сен, ушул сөздөрүңдү,

Абыке менен Көбөшкө айтып көрдүңбү?

Кыргызчал.

Көбөш ханга айтсам,
Чет-четин чыгарып...
Анын да, ачуусу келип кубарып...
«Күбө болчу кишини,
Апкелип бер» – деген болчу, суранып!
Анан мен,
Мага айтып келген,
Алиги кишинин өзүн,
Алып келип бергем...

Жакып

(Каардуу.)
Азыркы кабары!
Ушуну пайдаланып,
Каныкейге тополоң салдырышым керек абалы.
(Абыке менен Көбөш кирет. Жакып ачуулана.)
Катын баакы иттер,
Кайда жүрөсүңөр?
Айткылачы ачыгын!
Же, атаңар карыганда
Уккуңар келбей калганбы акылын?
Мен эмне...
Карыдым, арыдым
Куурап калган дарактай
Жулунган турса тамырым,
Силерге керегим не,
Ошенткиле!..

Абыке.

Жарыктык,
Кейий берчү болдуңуз да себепсиз.
Кана, айтпайсызбы,
Эмне демексиз?

Жакып

Аа,
Мен кейип калган экем го себепсиз?
Демек,
Сөзү жакпагандан кийин,
Ата, силерге керексиз!
Бирок, али да болсо,
Менин акылым толук.
Алжый элекмин,
Экөөңдөй болуп!

Окшошкон иттер,
Силер,
Эмнени билесиңер?
Башыңарда мээ жок туруп,
Таажы кийесиңер!
Баарысын кыйратып салгансып,
Дагы
Такты минесиңер!..

А б ы к е.

Акырын эми,
Эл угат, акырын!..
Эмнеге ачууланып жатасыз,
Ачыгын айтыңызчы, ачыгын.

К ө б ө ш.

Эгер,
Эрге тийгиси келип турса жеңем,
Мен аны,
Абыкеге алып берем.

А б ы к е.

(Чочуп.)
Жинди болбо!
Ал бизге
Эмчек сүтүн бербесе да,
Элик сүтүн берген.
Жеңе деген аты болбосо,
Эне болуп келген.
Ага сөз айтыш өлүм!

Ж а к ы п

Өлүм?..
Эй, сен качан түшүнөсүң, я,
Кептин жөнүн?
Баарыңды Бакай билип,
Жат душмандын колтугуна кирип,
Каныкейге кошуп,
Бергени жатса,
Ак ордону бүтүн,
Сен, кантип карайсың
Элдин жүзүн?

К ө б ө ш.

(Абыкеге.)
Бери кара,
Манас, бизге агабы? Ага!

Энебиз бөлөк болгону менен
Ал, сенин да жеңең.
Менин да жеңем.
Бирок,
Сен дагы менден улуу, агасың.
Ошон үчүн салт боюнча,
Жеңеңди,
Сен аласың!

А б ы к е.

Мен,
Келбейт дедим го,
Каныкейди алгым.
Ансыз да катындарым арбын!

К ө б ө ш.

(Кыргызчалга.)
Кыргызчал!
Алдияр, өкүмдарым!

Ж а к ы п:

Камын!
Азыр, Тазбаймат экөөң.
Каныкейге барасың.
«Манаска калп күйүмүш болбой,
Ташта – деп айткыла — карасын!».

К ы р г ы л ч а л.

Жакшы болот өкүмдарым,
Дагы эмне деп айтайын?

К ө б ө ш.

Көбөш хан арбагын сыйлап эриңин,
Бизди,
Жуучулукка жиберди дегиниң!

К ы р г ы л ч а л.

Эгер, болбой койсо?

Ж а к ы п

Болбосо, түшүнөт:
Макул болгун де арбакты сыйлап.
Бул илгертен калган нарк,
Илгертен калган сыйнат.

(Кыргызчал кетмек болот. Ушул учурда эшиктен Жакып-тын кемпири Бакдөөлөт кирип, кол жаңсап Кыргызчалды токтотуп.)

Б а к д о о л о т .

Эй, Кыргызчал,
 Атсыз келген чагында,
 Манас,
 Ат жакшысын мингизген.
 Тонсуз келген чагында,
 Манас,
 Тон жакшысын кийгизген.
 Айкөлүң өлгөн күндө да,
 Артында туяк турбайбы.
 Эгерде жуучу сен барсаң,
 Арбагы күчтүү Манастын,
 Арбагы сени урбайбы!..
 Токто!..
 Тияктан,
 Текеченин ханын жандап...
 Максаты тура,
 Манас өлгөн соң,
 Ордосуна бүлүктү салмак!

Ж а к ы п .

Каныкейди ага алып берип,
 Жүрөйүн деген да этегин кармап!
 Башынан бузук Бакайдын
 Амалкөйүн карагын
 Манасты мага жат кылып.
 Арасын бөлгөн дал ошо
 Ата менен баланын.
(Абыке менен Көбөшкө кайрылып.)
 Эми, силер, акылдан шашпагыла,
 Эгер, карабет кепке келбесе,
 Калайманды катуу баштагыла,
 Жат бирөөгө кетиргенден көрө,
 Ордосун чаап,
 Өзү менен баласын тындым кылып
 таштагыла!

Б а к д о о л о т .

Антип каарыңа албагын,
 Ачуу душман, акыл дос,
 Кийин,
 Тиштенбегидей бол, бармагың...
 Тил алда,

Манастын сыйласаң арбагын,
Ордосуна бүлүк салбагын.
Манас ким, булар ким,
Баары тең эле сенин балдарың.

Ж а к ы п

Эмне кылаарды мен өзүм билемин.
Катындар ушинтип жатса,
Кантип,
Катындын сөзүнө киремин!

К ы р г ы л ч а л.

Эгер Каныкей кепке келбесе,
Мен барганда,
Макулдугун бербесе,
Кандай кылабыз?

К ө б ө ш.

Айт, ордосуна чабуул коёбуз!
Журтка жалгыз таштасак,
Ошондо бизге ийилет да,
Ошондо бизге ийигет.
Чоролор,
Камынгыла!

Көшөгө

1. Драматург Ж. Садыков «Манастын уулу – Семетей» пьесасында трилогиянын кайсыл учуруна кайрылган жана эмне себептен ошол учурду тандап алган деп ойлойсуңар?
2. Манастын өлүмү кимдер үчүн кайгы жана кимдер үчүн кубаныч?
3. Каныкей Манас баатырдын өлүмүн кандай салыштыруулар менен туюнтуп жатат? Ошолордун ар бирин кенен чечмелегиле.
4. Манас менен Көбөш тууган болсо, эми эмне үчүн душман катары чыга келди? Жакып, Кыргызчал, алардын мүнөзү, максаты, иш-аракеттери кандай?
5. Ички душмандар кимдер, алар эмне үчүн душмандык кылышты? Турмушта Абыке, Көбөштөргө мисал келтиргиле.

Төмөнкү каармандарга өз сөзүңөр менен мүнөздөмө берип, таблицаны толтуруп дептериңерге толтургула.

Каныкей	Бакай	Жакып	Абыке	Көбөш	Кыргызчал

1. «Манас» эпосу жөнүндө силер кыскача эмнелерди билесиңер?
2. Бакай кандай карыя экен?
3. Манасты мүнөздөгөн сөздөрдү таап, дептериңерге көчүргүлө.

СУЛТАН РАЕВ: «ЭМНЕ ДЕЙМ СИЗГЕ, ЭЖЕКЕ»

Бул темада биз:

- жазуучунун өмүрү чыгармачылыгы жана «Эмне дейм сизге, эжеке» аттуу аңгемеси менен таанышабыз;
- чыгарманы чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Султан Раев Кара-суу районунун Жоош айылында 1958-жылы 13-июлда туулган. 1984-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин журналистика факультетин, 1994-жылы АКШнын Канзас университетинин журналистика жана коомдук коммуникация факультетинин стажировкасын бүтүргөн.

1990-жылы «Күн кармаган бала» аттуу повесть жана аңгемелер жыйнагы жарык көрүп, Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты наамына татыган. Ушул эле китеп 1993-жылы кытай тилинде «Бала тууралуу баллада» деген ат менен Пекиндин «Улут адабияты» басмасынан жарык көргөн.

«Аял», «Аптанын бешинчи күнү» телесценарийлеринин негизинде телефильмдер тартылган. Ал 1993-жылы «О, кыздар!» аттуу пьесасы үчүн Т.Абдумомунов атындагы сыйлыктын туңгуч лауреаты болгон. «Күн кармаган бала» (1990-жылы) пьесасы М.Рыскулов атындагы Нарын драма театрында коюлуп, өлкөбүздө өткөн «Нооруз» театр фестивалынын Баш байгесин жеңип алган, бул спектакль мурдагы союздук республикалардын бир нече жерлеринде коюлду. «Таймам» пьесасынын негизинде коюлган спектакль Уфа шаарында өткөн Эл аралык театр фестивалында биринчи орунду, Карши шаарында өткөн Эл аралык театр фестивалынын дипломун, «Нооруз» театр фестивалынын Гран-Присин, Германияда өткөн Эл аралык театр фестивалынын дипломун жеңип алган.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Силер окуй турган бул аңгемеде силер сыяктуу эле окуучунун турмушунан алынган окуя баяндалат. Үй-бүлөлүк чечилбеген маселелерден улам окуучунун кыйын абалда калышы, психологиялык жактан катуу түйшөлүшү чебер сүрөттөлгөн.

Балдар, ичкен, чеккен дегенде эмнени түшүнөсүңөр? Ичип алып масс болуп жүргөн адамдар кандай адамдар? Мындай көрүнүштөр эч качан жакшы болбогонун билесиңерби? Аларга көз карашыңар кандай? Чыгарманы окуп бүтүп, дагы ойлоруңарды улантабыз.

Эмне дейм сизге, эжеке...

(аңгеме)

Сабактын бүтөрүнө беш мүнөтчө калган. Эжеке мурдунун учуна түшүп калган көз айнегин жогору түртүп:

– Балдар, эртең чогулуш болот. Бардыгыңар ата-энелериңер менен келишиңер керек, курулай шылтоолоп, «колу бошобой калды, иши чыгып калыптыр»,– деген сөздөр болбосун,– деди. Анан эжей мени бир карап алды да сөзүн улантты: –Асанкулов, сен да эсиңен чыгарба, өткөндөгүдөй шылтоонду койгун, сүйлөштүкпү?– деп өзгөчө белгилеп койду.

Аңгыча коңгуроо кагылды. Балдар жанатан бери ушуну эле күтүп тургандай эжейдин сөзүн аягына чыгарбай, бири-бирин жаалап сыртка чу коюшту. Мен партадан көңүл кош турдум.

– Асанкулов, сен эмне, ооруп калгансыңбы? Ырайың да бир башкача.

– Жок, түзүк элемин,– ооз учунан үн каттым, добушум каргылданып кетти.

– Анда эмнеге маанайың пас. Же эртеңки чогулушта ата-энеме жамандайт деп чочуп атасыңбы? Кудайга шүгүр, окууң жаман эмес. Экинчи чейректи жалаң «бешке» аяктадың. Тарбияң болсо үлгү аларлык. Окуучулардын баары сендей болсо... – Эжей ак сөзүн бул жолу да жашырбады.

– Атаң сөзсүз келсин, Асанкулов,– деди эжей класстан чыга берип.

– Эже, менин атам...

Эжей сөзүмдү укпай калды. Класстан чыгып кетти.

Тышка чыктым. Сабырым суз. Негедир эжейдин эмелеки класстан чыга берип: «Атаң сөзсүз келиш керек»,– деген сөзү кулагымдан кетпей койду. Сиркем суу көтөрбөй, санаам санга бөлүнүп ойлуу бараттым.

– Ашым! – Бердаалынын тааныш үнү оюмду бузуп кетти. Ал мага карай басып келди:

– Ай, ушу жаңы эжейдин чогулушу көкөйүмө тийди. Күн алыс эле чогулуш, чогулуш... Тажап да бүттүм, – деген Бердаалы жолдо жаткан консерванын бош банкесин кериле туруп бир тепти да: – Балдар, эртең ата-энелердин чогулушу болот, – деп мурдун чүйрүп, эжейди туурап кирди. – Эртең чогулушка атам келсе, эжейибиз көз айнеги менен атамды теше тиктеп: «Жолдош Касымов, сиздин уулуңузду окуусу жаман, жүрүш-турушу начар», – деп ошончо адамдын арасында кызартса ээ. Атамдын андай абалда калышын каалабайм.

– Атаңдын уятка каларын билсең,– деп сөзүн бөлдүм,– жакшы оку да.

– А-ай,– Бердаалы колун шилтеп, сөзүмө этибар бербеди.

– Айтчы, өзүң кимди ээрчитип келесиң?– Жооп күтпөй эле кайра бакылдады: – Сага ким келсе да баары бир. Мактоо уккандан ким тажасын. Окууң жалаң «беш».– Ал далымды таптап чыйт түкүрүнүп койду. Кеп-сөз менен болуп Бердаалы экөөбүз жолдун айрылышына жетип калганыбызды туйбай калыптырбыз.

– Болуптур эмесе, Ашым. Эртеңкиге чейин. Үйгө барайын,– деди Бердаалы.

Экөөбүз кош айтышып, эки башка көчөгө түштүк. Кыялыма алда-немелер келип, кадамымды оору адамдыкындай араң шилтеп, үйгө кеттим. «Атам бүгүн ичпей келсе экен», «Соо келсе экен» Деген ой жан-дүйнөмдү жанчат. Апам короо шыпырып жүрүптүр. Атамдын мушунан улам көгөргөн көзүн ириң тээп кетиптир. Апамды ичимен аяп, жүрөгүм сыздай түштү.

Кийинки күндөрү атам көп иччү болду. Айыл аксакалдары, тууган-туушкандарыбыз жөнгө салабыз дешип жаман-жакшы да айтып көрүштү. Алардын кеп-кеңеши кулагынын сыртынан кетти. Бирин да уккан жок. Коңшубуз Жолон чоң ата да атамды кейип-кепчип, тыйымыш эткен болду:

– Сарыгул уулум, сен эмне элден чыгып баратасың? Элдин баары нааразы. Биздин журтта сендей аракеч болгон эмес. Журтка шерменде кылдың го. Эл бетин карай албай калдык. Кекиртегинди тыйсаң боло. Арак ичпей балээ ичкир десе! – Жолон чоң ата башка сөзгө келбей үйдөн чыгып кеткен. Ошондон

бери үйүбүзгө жан басып келбейт. Туугандар эбак кол үзүшкөн. Сыягы элден бөлүнүп калдык.

Бирок апам экөөбүз бул үйдөн кете албадык. Кантсе да, өз коломтоң өзүңө мисир эмеспи. Ушул үйдө апам-атам баш кошуп, бирге түтүн булатып келатышат. Бул үйдө мен төрөлгөм. Ошондуктанбы, айтор үйүбүз мага ыйык.

– Апа, атам келдиби? – дедим.

– Жүргөндүр дагы бир жерде, уу ичкир! Эмне эле мынча безеленип келип-келбей атаңды жоктоп калдың?– Апам жактырбагандай ормоё карады. Күн алыс атамдын кордугун көргөн апамдын сөзү да кийинки күндөрү ушундай ачуулуу чыгып калган. Кантсин, анан...

– Эртең ата-энелер чогулушу болот экен. Эжейибиз ата-энелериңер сөзсүз келсин деди. Сиз барасызбы?

– Макул, барайын, мектебиңерге мага суутуп койгондур. Ушу кебетем менен барайынбы, ыя? – Апам чорт тие, кечеги атамдын муштумунан улам көгөрүп чыккан көзүн көрсөттү.

Байкабай сүйлөп жибергениме ичимен сыза тим болдум.

Ошо тапта өзүнчө эле сөгүнүп, эскилиги жеткен дарбазаны тарсылдата койгулаган атамдын ачуу үнү чыкты.

– Эй, катын! Ач эшикти! Ыя, атаңды... сенин! Бол дейм, бачым...

Атамдын ач айкырыгынан бүткөн боюмду калтырак басты. Анын көндүм болуп бараткан жоругунан эсим чыгып калган. Чарпаянын далдоосуна пааналап турам.

Апам дарбазаны ачты.

Атам апама бир айкырып алды да, чалыштап алдыга кадам таштайм деп барып, тамтуң баскан баладай бир мүдүрүлүп алды.

– Э, арак ичпей уу ичкир! Кекиртегинди тыйсаң боло. Сенин айыңан түзүк күн көрбөдүк,– апам наалып алды.

– Атаңдын чокусу, үнүңдү бас! – Өмгөктөп тура берип, ач карышкырдай айкырган атамдын үнү таш жарды. Боюн түзөп, ордунда тура албай ыргалып: – Же, сол көзүңдү да чыгара коёюнбу! – Апама карай муштумун түйө жүткүндү.– Бу сапар атамдын муштуму жаза жетип, тамтаңдай түштү. Муунум калчылдап апамды калкалай тура калдым. Атам селт этти. Коёндун көзүндөй бакырая тиктеп турган мага сакалдары түксүйгөн атам ызырына карады. Көзүмдүн кычыктарынан жаш кылгыра, эриндерим титиреп, буулуккан ыйымды баса албадым:

– Аа-аа-та! Эм-мм-неге ичесиң! Ичпечи, атаке, атакебайым... Бизге күн көрсөтпөс болдуң го?! – Атамды кучактап боздоп жибердим. Өпкөм көнөктөй эреркей түштүм. Бозала чаң болгон кийимин күүп жаттым. Атам көз жашымды барк албады:

– Бар, сен калдың эле мага акыл үйрөтпөгөн! Атаңдын оозун урайын бокмурун десе! – Атам ачуусу менен катуу түрттү. Ордуман эки кадамдай арыга ыргып кеттим. Ызама чыдабай үнүмүн барынча өңгүрөп ыйлап жибердим.

– Үнүңдү өчүр, итке окшобой! Мен өлгөндө ушинтип өңгүрөгүн, билдиңби? Мен өлгөндө! Эл! Эл!.. Эл деп коёт. Атасынын көрү, алардын баарын урдум! Каалагандай, чардайм, ичпжейм. Менин оозуму тыйгыдай алардын теңгеси кетип жаткан жок!

* * *

Эртеси эртең менен мойнунан байлаган немедей, мектепке жөнөдүм. Мектепке эки көзү көгөргөн апам байкуш узатып чыкты.

– Уулум, чогулушуңа да бара албай калдым. Капа болбо. Өзүң көрүп турасың го... Атаңдын кылык-жоругу болсо бу, каралдым. Экөөбүздүн бешенебизге кудай ушуну жазган турбайбы. Бар, бара кой, уулум,– деп апам жоолугунун учу менен көз жашын аарчып калды.

Мектепке келсем ата-энелердин чогулушу эбак башталып калыптыр. Мен кирүүгө батына албадым. Класстын ичинен эжейдин үнү даана угулуп жатты...

Көзүмөн жашым тегеренип эшикке жөлөнүп сыртта турдум. Ооба, сыртта турдум, ата. Сиздин азабыңыздан ушул абалга туш келип олтурам. Эжейиме эмне дээримди билбейм? Же дагы жалганчы болуп каламбы?!

Класстан эжейдин үнү даана угулуп жатты:

– Асанкулов Ашымдын ата-энеси барбы?– Эжейдин үнү кулагыма чагылгандай шак дей түштү.

Эжей дагы бир ирет кайталап алды:

– Асанкуловдун ата-энеси келдиби? Өзү кайда?

– Келген жок!– деген үндөр олтургандардын тобунан угулду.

– Урматтуу ата-энелер, Асанкуловдун үйүнөн эч ким келбей калыптыр. Бирок ал бала жөнүндө айта кетейин. Асанкулов окуунун отличниги. Окуусу жалаң беш. Жүрүш-турушу да үлгүлүү. Ушундай балдарды тарбиялап өстүргөн ата-энелер

менен сыймыктанабыз! Терең урматтоо менен ыраазылыгыбызды билдиребиз...

Мен далисте каректеримен жаш агызып, эжейиме эмне деп айтаарымды билбей турдум...

1. «Мастыктын түбү – мазак, мазактын түбү – азап» деген элибиздеги макалды уккан белеңер? Демек, бул макал элибизде төгүндөн айтылбаган экен да ээ?
2. Ашым кандай окуйт? Анын атасы кандай адам? Ашымдын ата-энеси эмне үчүн ата-энелер чогулушуна келе алышпайт?
3. Бердаалы кандай окуйт? Ал ата-энеси чогулушка келе алат, бирок Бердаалы эмнеден чочулайт?
4. Эгер Ашымдын ата-энеси чогулушка келгенде өз баласынын эң жакшы окуганын угуп кубанат беле? Анын ордуна окуя кандай болду? Эмне үчүн Ашымдын каректеринен жаш акты? Ал эмнеден кыйналды?

1. Аңгемени ролдоштуруп, көркөм окугула.

1. «Менин үй-бүлөм» деген темада дилбаян жазгыла.
2. Аңгеменин башкы каарманы Ашым жөнүндөгү ойлоруңарды дептериңерге жазгыла. Сабакта өз ара ал жөнүндө ой бөлүшкүлө.

ИКБАЛ МЫРЗА

Бул темадан биз:

- белгилүү өзбек акыны Ыкбал Мырзанын турмуш жолу, Мекенди асыроо, аны коргоо, тынчтык жөнүндөгү чыгармалары менен таанышабыз.
- чыгармаларды топтордо жана өз алдынча талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Өзбекстан эл акыны, коомдук ишмер жана Өзбекстан Республикасынын сенатору Икбал Мирзаалиев 1967-жылдын 1-май күнү Фергананын Багдад районундагы Коштегирмен айылында төрөлгөн.

Ал өзүнүн жаштыгын «Айылыбыздан үч арык агып өтөт. Ушул арыктарда чөмүлүп, балык уулап чоңойдум. Айылдаштарым дыйканчылык, устачылык, темирчилик жана чарба менен алектенишет. «Коштегирмен» аты «Бабурнаме» чыгармасында бир канча жолу эскерилет. Мен айлымдан ушунусу менен да мактанамын. Үйүбүз мугалимдер үй-бүлөсү болгондуктан, китепке, адабиятка абдан чоң көңүл бурулар эле. Эсимде, бешинчи класста окуп жатканымда Сергей Есениндин чыгармаларын (Эркин Вахидов котормосунда) жаттаганым үчүн атам мени Кокон шаарын көрсөтүүгө алып барган» – деп эскерет.

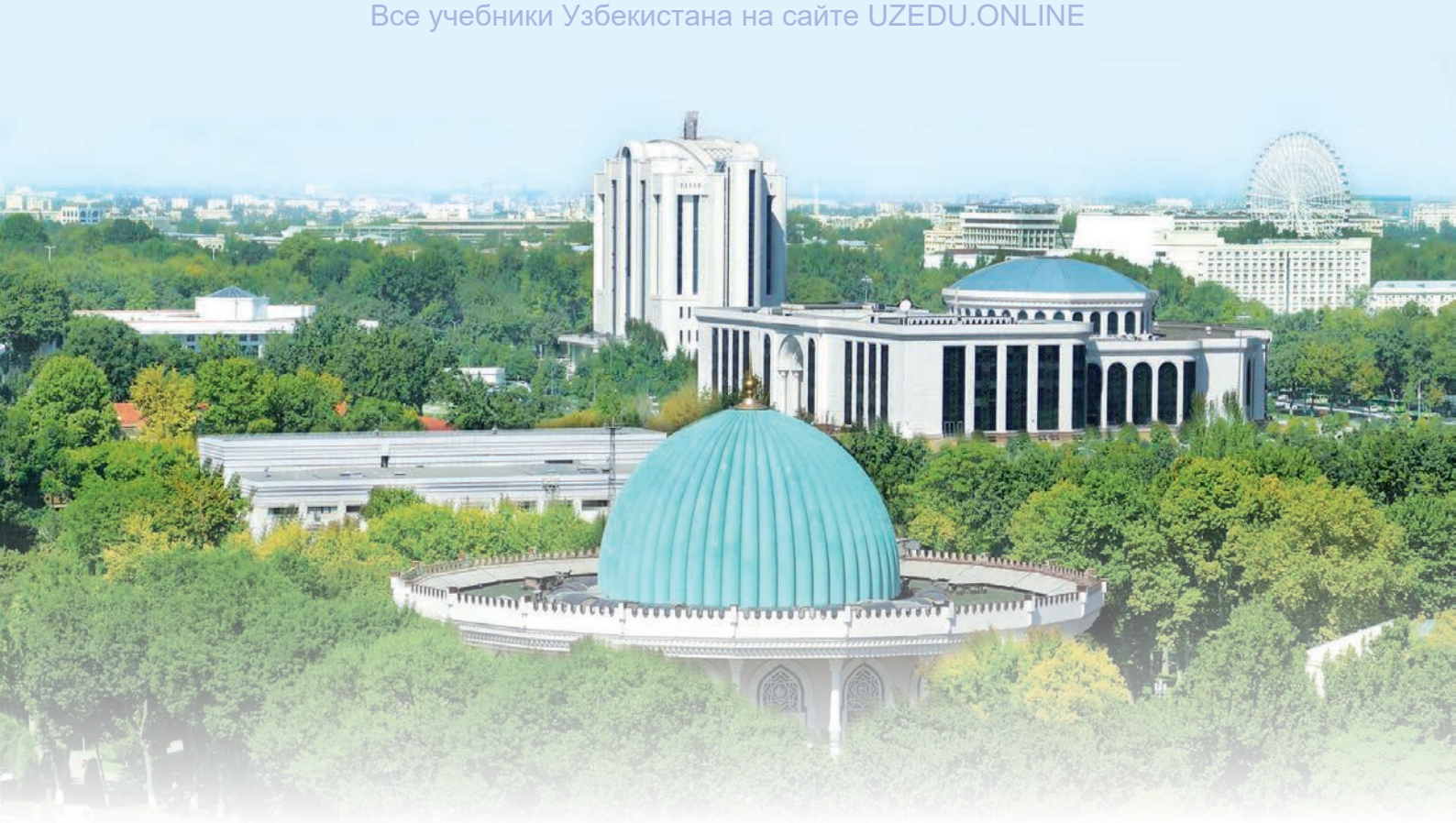
Акын ыр жазууга жети жашынан тартып киришет жана бир аз убакыттан соң жергиликтүү газеталар анын ырларын чыгара баштайт. Ал өз ырларында азаттык, сүйүү жана табиятты сүрөттөгөн. Икбал Мырза анын адабий псевдоними.

Акындын «Жүрөктүн формасы», «Көңүл», «Сени сагынамын», «Мени эстейсиңби?», «Тандалган ырлар», «Ырларым», «Сени бүгүн көрбөсөм болбойт», «Сени ырдаймын» сыяктуу китептери жарык көргөн. Мекен алдындагы зор эмгектери үчүн Икбал Мырза бир канча мамлекеттик сыйлыктардын ээси болгон.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБИЗ

Биз жашап жаткан өлкөдө тынчтык, тазалык, өнүгүү, жаштарга чоң мүмкүнчүлүктөр жаратуу, улуттар аралык ынтымактуулук дайыма эң негизги баалуулук катары эсептелет. Ошол заманыбыздын тынчтыгын, эркиндигин өз ырларында көркөм сүрөттөгөн акын Икбал Мырзанын «Асыраймын Журтум!» жана «Тынчтык» деген ырларын окуйбуз.

Жаңы Өзбекстан. Ташкент шаары

Эгемендүүлүк деген эмне? Биз журтубузду ар кандай кооптордон кантип этияттап коргойбуз? «Тынчтык бар жерде ырыс бар» – деген макалдын маанисин чечмелеп көргүлөчү. Ырлар менен танышып, ой бөлүшүүнү улантабыз.

Асыраймын журтум!

Ата десем, атамдай боорукеримсиң,
Апа десем, жылуу күндөй мээримсиң.
Жүрөгүндө жалыны бар агамсың өзүң,
Ууртундагы уячысы суктанткан сиңдим,
Кайда болсом көңүлүм сенде, сагынып жүрдүм.
Ардактаймын, абайлаймын, асырайм журтум.

Таза-тунук сууларыңдан ичкенмин өзүм,
Шуру чачып талааларың кезгенмин өзүм.
Темурбек деп Улуу тоого таянган да мен.
Улукбек деп мейкиндикти кучкан да өзүм.
Кайда болсом көңүлүм сенде, сагынып жүрдүм.
Ардактаймын, абайлаймын, асырайм журтум.

Бешик мойнун кучактаган көзмончогумсун,
 Бал жыттанган берекелүү-куттуу багымсың.
 Казынамсың, он сегиз миң ааламдан артык,
 Кыбылам өзүң, Каабам өзүң – саждам өзүңсүн.
 Кайда болсом көңүлүм сенде, сагынып жүрдүм.
 Ардактаймын, абайлаймын, асырайм журтум.

Акын өз Мекенин кандайча сүрөттөп жатат? Силер Мекенди эмнеге окшотосуңар?

Тынчтык

Бакытка ылайык ар адам,
 Бактысы күлсүн дүйнөдө.
 Көңүлдү эзбесин дарт,
 Тынчтык болсун дүйнөдө!

Элдеш, боордош, дүйнөлөш,
 Ыйманың болсун жолдош.
 Күн – түбөлүк өмүрлөш,
 Тынчтык болсун дүйнөдө!

Алтын, асылым – балам,
 Жаным жакыным – балам.
 Кудайга жетсин санам,
 Тынчтык болсун дүйнөдө!

Адам сыяк өңүң бар,
 Эки бутуң, сүрүң бар,
 Айтчы кандай касың бар
 Тынчтык болсун дүйнөдө!

Күлсөк бирге жыргайбыз,
 Өлсөк бирге куурайбыз,
 Баарыбыз бир инсанбыз,
 Тынчтык болсун дүйнөдө!

карам – кез каранды, байланыштуу

Сага **карам** эртен күн,
Көрсөт адилет күчүн
Сен күрөш тынчтык үчүн.
Тынчтык болсун дүйнөдө!

Бүгүнкү күндө дүйнө жүзүндө болуп жаткан ар кандай катаал окуялардын себеби эмне деп ойлойсуңар? Тынчтык үчүн ата-бабаларыбыз кантип күрөшкөн?

1. Бүгүнкү күндө дүйнө жүзүндө болуп жаткан ар кандай катаал окуялардын себеби эмне деп ойлойсуңар? Тынчтык үчүн ата-бабаларыбыз кантип күрөшкөн?
2. Жалалиддин Мангуберди, Амир Темура, Захириддин Мухаммед Бабур жөнүндө билесиңерби? Алар өз журтун душмандан кантип асырашкан?
3. Сүйүктүү жергебиз Өзбекстанда кандай улуттар жашашат? Алар Мекенибиздин тынчтыгы, өнүгүшү үчүн кандай иш-аракеттерди жасашат?
4. «Бир асман астында», «Өзбекстан – жалпыбыздын үйүбүз» деген темаларда диспут сабак уюштурула.

Чакан топторго бөлүнүп, төмөнкү таблицаны толтургула. Ар бир топ өзү толтурган таблицаны баяндап берсин.

Тынчтык деген эмне?	Ата-бабаларыбыз тынчтык үчүн кантип күрөшүшкөн?	Мекенибиздин тынчтыгын, улуттар аралык достукту асыроо үчүн биз эмне кылышыбыз керек?	Корутунду чыгаргыла.

«Мекен жалгыз» деген темада сүрөт тарткыла.

1. Мекен деген сөзгө кластер түзгүлө.
2. Мекен, туулган жер, Ата Журт тууралуу макалдарды жыйнап, дептерлериңерге жазып келгиле.
3. «Тынчтык – чоң бакыт» деген темада эссе жазгыла.

АНТОН ПАВЛОВИЧ ЧЕХОВ: «ХАМЕЛЕОН»

Бул темада биз:

- жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы боюнча маалымат алабыз жана аңгемелери менен таанышабыз;
- чыгармадагы окуяны өз турмушубуз менен салыштырабыз;
- чыгармадагы лкуялардын баянын чогуу талдайбыз.

АВТОР МЕНЕН ТААНЫШАБЫЗ

Жазуучу, драматург Антон Павлович Чехов 1860-жылы Таганрог шаарында туулган. Кесиби боюнча врач. Анын «Чайка», «Үч эже-синди», «Алчалуу бак» деген пьесалары дүйнөнүн абдан көп сахналарында, анын ичинде кыргыз театрларында да көрүүчүлөргө тартууланган. Жыйырма беш жылдай гана чыгармачылык өмүрүндө 500 дөн ашуун чыгарма жазган. Ал биринчи кезекте кыска аңгемелердин чебери катары өтө жогору баалашат. Чыгармаларында каармандардын бейнесин тартуу, юмор аралаштыруу жагынан өз мектебин түзгөн, анын таасиринде өтө көп жазуучулар чыгармаларын жараткан. «Талаа» повести, «Хамелеон», «Кутудагы адам» «Чиновниктин өлүмү» аңгемелерин окуучулар сүйүп окушат.

А.П. Чехов аңгемелеринде, повесттеринде, пьесаларында Россиядагы өткөн кылымдын акырындагы ачуу чындыкты, адамдардын жашоо-шартынын оор абалын, таптык жиктелүүлөрдү, ыймандык кыйроолорду сөөккө жеткире кыска, таамай көрсөткөн. Караңгылыкты, укуксуздукту жектеп, адамгерчиликти асманга чыгара көкөлөтүп жактап чыккан. Көптөгөн чыгармаларында сатиралык, юмордук ыкмаларды кеңири пайдалануу менен, помещиктердин наадандыгын, зулумдугун, ач көздүгүн, адамдын тунук сезимдерин кордогон айбандыгын ашкерелеген.

ЧЫГАРМАНЫ ОКУУГА ДАЯРДАНАБЫЗ

Силер окуй турган аңгемеде саргыч темгили бар ак күчүктү кууган зергер-уста Хрюкин жана бир эле учурдун өзүндө түрдүүчө өзгөрүлүп туруучу полициялык көзөмөлдөөчү Очумелов жөнүндө сөз болот.

Кошоматчылык деген эмне? Кошоматчы инсандар биздин турмушта жолугабы? Адамдардын кандай жасаган иштерин кошоматчылык деп түшүнөсүңөр? Кана, эмесе, балдар аңгемеде муну кандай байкайт экенсиңер?

Хамелеон

(аңгеме)

полициялык көзөмөлдөөчү – падышалык Россияда тартипти байкоо үчүн коюлган өкмөттүк кызматкер

конфискация – бул жерде базарда сатуучулардан тартып алынган нерсе деген мааниде

крыжовник – барсылдак, тикендүү келген, бакта өсүүчү жемиш

Базар аянтын аралап, үстүнө жаңы шинель кийип, колуна түйүнчөк кармаган **полициялык көзөмөлдөөчү** Очумелов келе жатат. Анын соңунда каалгый басып, **конфискация** кылып алынган **крыжовник** жемиши жык толгон себетти көтөрүп, куйкул сары кичи полицейей жүрөт. Айлана тыптынч... Аянтта бир да жан жок... Дүкөн жана **кабактардын** ачык эшиктери ач бөрүнүн оозуна окшоп кудайдын жарык дүйнөсүнө кандайдыр кайгылуу түрдө карайт: булардын жанында турган кайырчы да жок.

1. Сен кабат экенсиң го, шүмшүк! – деген сөз угулду Очумеловго. – Балдар, кармагыла муну! Биздин заманда кабышып отурууга болбойт! Карма! А...а!

Иттин каңкылдаганы угулду. Очумелов каптал жагына карай салса, көпөс Пичугиндин отун кампасынан үч буту менен сороктоп, улам артына карап, бир ит качып келатыптыр. Чыт көйнөк кийип, желеткесинин топчуларын чыгарып салган киши анын соңунан кууп алыптыр. Кууп келаткан киши илгери умтула, жерге боюн таштап,

көмкөрөсүнөн жата калып, иттин арткы шыйрагынан кармады. Иттин каңкылдаганы жана «коё бербө» деген кыйкырык кайрадан дагы чыкты. Дүкөндөрдөн уйкулуну өңдөр сороё чыга келип, отун кампасынын жанында калк жерден чыга калган сыяктуу бат эле топтоло түштү.

2. Тартип бузулду окшойт, таксыр! – деди кичи полицей. Очумелов солго бурулуп, жыйылган топту карай жөнөдү.

Кампанын дарбазасынын так түбүндө жогоруда айтылган желеткечен киши оң колун өйдө көтөрүп, чогулган элге канга боёлгон сөөмөйүн көрсөтүп турганын байкады. Анын чала мас өңүндө: «Мен сенден бир нерсе алам, куруган куйту!» – деген сөз жазылып тургансыйт. Ал киши зергер-уста Хрюкин экенин Очумелов тааный койду. Топтун так ортосунда алдыңкы эки бутун талтайтып, бүткөн бою калтырап, азыркы чатактын айыпкери – тумшугу чуштугуй, жонунда саргыч темгили бар ак күчүк турат. Анын жаш мөлтүрөгөн көзүнөн аябай коркуп, кайгыга баткандыктын белгиси байкалат.

3. Бул кандай окуя? – деп сурады Очумелов, топту жиреп кирип. – Мунуңар эмне? Сөөмөйүң эмне болду сенин?.. Ким кыйкырды?

4. Мен эч кимге тийбестен жөн эле келаткам, таксыр... – деп Хрюкин өз колуна жөтөлө сөз баштады. – Митрий Митрич экөөбүз отун жөнүндө келгенбиз... Анан мына бул шүмшүк өзүнөн-өзү келип сөөмөйүмдү тиштеп алды. Сиз мени кечирип коюңуз, мен иштеги кишимин... Ишим эң эле майда. Мага эми акча төлөшсүн, анын себеби бул сөөмөйүм мындан ары, балким, бир жумага ишке жарабай калар... Мындай айбанаттан азап чек деп мыйзамда да айтылган эмес, таксыр... Көрүнгөндүн баарын эле тиштей берсе, жарык дүйнөдө жашабай эле койгонум артык.

5. Гм!.. Дурус... – деди Очумелов сурданып, жөтөлө жана кашты серпе сүйлөп. – Дурус... кимдин ити бул? Мен муну жөн койбойм! Итти ээн коё бергенди көрсөтөм силерге! Токтомго баш ийгиси келбеген ушундай төрөлөргө көңүл бурар убакыт жетти! Мындай митаамга салык салар замат ит жана ушуга окшогон тентип жүргөн айбандын эмне экенин мен ага түшүндүрөм? Акесин таанытам ага!.. Елдырин! – деди Очумелов, жанындагы кичи полицейге карап. – Бул кимдин ити экенин аныктап бил да, токтом жаз! А иттин өзүн өлтүрүш керек. Тезинен жок кыл! Балким, кутурган ит чыгар... Бул кимдин ити деп жатам мен!

генерал –
жогорку аскердик
наам, чин

6. **Генерал** Жигаловдун ити болсо керек эле! – деди топ ичинен кимдир бирөө.

7. Генерал Жигаловдукубу? Гм!.. Елдырин, менин пальтомду чеччи... Күндүн ысыгын кара! Жаан жаайт окшойт... Мен мында бир гана нерсеге түшүнбөй турам:

Сени кантип капты ал? – деди Очумелов Хрюкинге карап. – Сөөмөйгө күчүк кантип жетет? Бул кичине, сен лөкүйгөн чоң экенсиң. Колунду, балким, мыкка сайып алып, анан бирөөдөн акча согоюн деп акылга киргенсиң го. Сенин... Кандай киши экениң белгилүү эмеспи? Силердей шайтандарды билем мен!

8. Тамаша кылыш үчүн бул иттин мурдуна тамеки тыккандыр, таксыр, анан бул акмак эмес да, колун каап алгандыр... Өзү терс аяк киши, таксыр!

мировой –
майда иштерди
текшерүүчү
кызматкер

9. Калп айтасың, кыйшык ооз! – деди Хрюкин. – Көрбөгөн соң демек калп сөздүн кереги эмне? Биздин ушул турган урматтуу таксыр акылдуу төрө, ким калп айтса да, ким чын сүйлөсө да түшүнөт, кудай акы... Ал эми меники калп болсо **мировой** текшере берсин. Анын мыйзамында ачык айтылган... Азыр бардык эл бирдей. Эгер билгиңер келсе, менин өз иним да **жандармда** иштейт.

жандарм –
полициялык чини
бар киши

10. Көп сөзүңдү кой!

11. Жок, генералдыкы эмес бул, – деди кичи полицей, терең ойлонгон түрдө. – Генералда мындай ит жок. Аныкы көбүнчө машке иттер...

12. Сен муну даана билесиңби?

13. Даана билем, таксыр...

14. Мен өзүм да билем... Генералдын иттери кымбат баалуу асыл тукумдан, а бул эмне ит экенин шайтан билеби? Жүнү да начар, кейпи да жаман... Өлчөсү курусун, мындай итти эмне багат? Акылыңар кайда силердин? Эгер мындай ит Петербургда же Москвада көрүнө калса эмне болорун билесиңерби? Анда мыйзам-заңга карап отурбастан, ошол замат дымын чыгарбай салат! Хрюкин, сен кыйноо көрүпсүң... Бул ишти эми жөн койбогун... Үйрөтүш керек!.. Убакыт жеткен.

15. А балким, генералдыкы чыгар, – деди полицей, кайра ойлонуп. – Тумшугуна жазылган белгиси жок. Өгүнү ушундай итти анын короосунан көргөн элем.

16. Генералдыкы болуу керек! – деди бирөө.

17. Гм!.. Менин пальтомду кийгизип койчу, Елдырин тууган. Желге урунуп калдым окшойт. Чыйрыга баштадым... Сен бул күчүктү генералдыкына жеткирип, өздөрүнөн сурагын. Мен таап жибергенимди айт... Муну көчөгө чыгарбагыла дегин...

А балким, бул абдан кымбат күчүктүр, анан ар бир жолуккан чочко мурдуна тамеки тыга берсе, бат эле бузулбайбы? Ит – назик макулук. А сен, акмак, колунду түшүр эми! Макоо, колундун эмнесин көрсөтөсүң! Айыптуу өзүң!..

18. Генералдын ашмачысы келатат, ошондон сурайлы... Эй, Прохор! Бери келчи, жалгагыр! Мына бул итти көрчү... Силердикиби?

19. Тапкан экенсиң! Мындай ит өмүр бою болгон эмес!

20. Узак убакка сурап олтуруштун кереги жок, – деди Очумелов. Тентип жүргөн ит бул! Көп сөздүн кереги эмне... Тентиген дедимби – тентиген... Өлсүн, кеп ушул.

21. Бул биздин ит эмес, – деп Прохор сөзүн улантты. – Генералдын инисиники, ал бая күнү гана келген. Биздин генерал тайган күтпөйт, а иниси жакшы көрөт.

22. Ырас эле анын иниси келдиби? Владимир Ивановичпи, – деп Очумелов сурай баштады, элжиреген түрдө жылмайып күлүп.

23. Мына, кудай жалгасын. Мен аны билген да эмесмин! Конокко келишкен го?

24. Ооба...

25. Кудая тобо... Агасын сагынган экен. А мен билген жокмун! Бул ит ошолордуку дечи? Жакшы болуптур... Эмесе, алып кеткин. Дурус ит көрүнөт... Шамдагай турбайбы... Мына мунун сөөмөйүн шап гана тиштеп алыптыр! Ха-ха- ха... Кана, неге калтырайсың? Рррр-р... Ачууланып турат, шайган... арам тентек...

Прохор итти чакыра, ээрчитип алып, отун кампасынан алыстап кетти. Жыйылган топ Хрюкинди шылдыңдай баштады.

26. Мен сага дагы көрсөтөм! – деп Очумелов аны катуу опузалап, анан шинелин кымтылады да, базар аянтын аралап өз жолуна түштү.

1. Эмне үчүн аңгеме «Хамелеон» деп аталган? Эмнеликген хамелеон деген кескелдирикке салыштырылып жатат?
2. «Күчүктүн тополоңу» кандайча башталды?
3. Очумелов өз өңүн канча жолу, кандай себептен өзгөрттү?
4. Очумеловго окшогон адамдар биздин турмушта да барбы?

1. Адамдардын сырткы кебете-кешпирин сүрөттөгөн жерлерди таап окугула жана ар бир кейипкердин тышкы кейпи менен ички дүйнөсүн салыштыргыла.
2. Хрюкиндин даттануусун жакшылап окугула жана анын кандай киши экендигин териштирип көргүлө.
3. Аңгемедеги жалпы элдин ордун мүнөздөгүлө.
4. Анда ар бир каармандын ички дүйнөсүнө карап үн тандагыла.
5. Чыгарманы ролдоштуруп, класс-сахнага алып чыккыла.

1. Аңгеме деген кандай жанр? Бул окуяларды сүрөттөөдө жазуучу эмнеликтен аңгеме жанрын тандап алды?
2. «Кошоматчылык – эки жүздүүлүк, жагынуучулук» деген темада дилбаян жазгыла.

АҢГЕМЕ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Аңгеме – эпикалык текке кирүүчү, көлөмү чакан, кара сөз түрүндөгү чыгарма. Аны повесть, роман менен салыштырып түшүнүү керек.

Алардын өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөрдөн көрүнөт:

1) көлөмүнүн чакандыгынан. Дал ушунусуна карай ал кичи жанр делет. Бирок чакан гана көлөмгө бир залкар ойлор сыйдырылат;

2) композициялык түзүлүшүнөн. Аңгеменин композициялык түзүлүшү өтө тез өнүгүп-өсүп, окуялар бат алмашат;

3) каармандарынын аздыгынан.

Адатта аңгемеде каармандар аз санда (бирөө, экөө, үчөө) болот да, алардын белгилүү бир учурдагы аракеттери гана сүрөттөлүп, каармандардын образы көп деталда көрсөтүлбөстөн, аз гана деталдарда ачылат.

Адабияттын негизги максат-ниетин сыйдырууга аңгеменин башкалардан айырмасы аз гана көлөмүндө. Чакан жанр деген түшүнүк аңгеменин мазмунуна эмес, формасына карап айтыларын түшүнүү керек.

Кыргыз адабиятында Ч.Айтматов, К.Каимов, М.Гапаров, М.Байжиев, Ж.Мавлянов, А.Саспаев, К.Жусубалиев, К.Жусупов, О.Айтымбетов, Б.Усубалиев, А.Матисаков, С.Раев, М.Сабыров өңдүү чебер аңгемечилер бул жанрдын кыргыз прозасынын активдүү жанрына айланышына зор салым кошушту.

Адабият 7 [Текст]: 7-класс үчүн окуу китеби / М.А. Темирова
Т 33 [жана башк.]. – Ташкент: Республикалык билим берүү борбору,
2022. – 224 б.

ISBN 978-9943-8371-3-3

УЎК 821.512.154(075.3)
КБК 83.3(5Кир)я72

O'quv nashri

М. Temirova, М. Sotvoldiyev,
G. Temirova

ADABIYOT

(Qirg'iz tilida)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinf o'quvchilari uchun darslik

Редактору *Абиба Юнусалиева*
Сүрөтчүсү *Рустам Зуфаров*
Дизайнер *Бехзод Зуфаров*
Техникалык редактору *Лина Хижова*
Корректору *Гүлзада Шерматова*
Компьютерде даярдаган *Феруза Хасанова*

Басма үй лицензиясы АИ 158, 14.08.2009. 2022-жылы __-июлда басууга
уруксат этилди. Форматы 60×84¹/₈. Офсеттик кагаз. Офсеттик басма.
Арип түрү «Arial». Шарттуу басма табагы 26,04.
Учёттук басма табагы 23,14. Нускасы _____. Заказ № 22-188.

**Ижарага берилген окуу китебинин абалын
көрсөтүүчү жадыбал**

№	Окуучунун аты, фамилиясы	Окуу жылы	Окуу китебинин алынгандагы абалы	Класс жетекчисинин колу	Окуу китебинин тапшырылгандагы абалы	Класс жетекчисинин колу
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын аягында кайтарып алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкү баалоо критерийлеринин негизинде толтурулат.

Жаңы	Окуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китеби негизги бөлүгүнөн ажыраган эмас. Бардык барактары бар, жыртылбаган, беттеринде жазуу жана сызыктар жок.
Канааттандырарлык	Мукабасы эзилген, четтери жыртылган, окуу китебинин негизги бөлүктөн ажыралуу абалы бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлык даражада калыбына келтирилген. Кээ бир беттерине сызылган.
Канааттандырарлыксыз	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же бүтүндөй жок, канааттандырарлыксыз даражада калыбына келтирилген. Беттери жыртылган, барактары жетишсиз, чийип-боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.